ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ТОМ 1

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ТВОРИ У П'ЯТИ ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
КИЇВ ✻ 1970

У1
Ш37

Вступна стаття
члена-кореспондента АН УРСР,
лауреата Ленінської премії
Є. П. КИРИЛЮКА

Харківська книжкова ф-ка ім Фрунзе

7—5—1
Інф. лист—69М

М. Шевченко

ГЕНІЙ НАРОДУ

Талантів у народі завжди було, є й буде багато. Але, як писав В. І. Ленін, експлуататорський лад немилосердно душив їх і м'яв. Тільки дуже незначна частина, власне окремі одиниці, вибивалася на широкий простір, а більшість передчасно гинула, не розвинувши своїх природних здібностей. Інакше склалася доля Шевченка. Незважаючи на виключно важкий шлях до творчих висот, йому щастило долати всі перешкоди і стати людиною, ім'я якої вимовляється нині в багатьох частинах земної кулі як ім'я одного з найбільших поетів світу.

Шевченко — явище незвичайне в історії тоді уярмленого українського народу і своєю обдарованістю, і своїм місцем у літературі, мистецтві, культурі. Та не лише цим привертає до себе увагу Шевченко. Своєю творчістю поет показав, які величезні сили таяться в народі, на що він спроможний, коли усвідомлює себе як клас, як народ, як нація...

Поява Шевченка зумовлена всім ходом історичного розвитку України, всіма її мистецькими надбаннями, що сягають своїм корінням аж у Київську Русь — одну з наймогутніших і найкультурніших у ті часи країн Європи.

Творчість великого поета є органічним продовженням усього попереднього розвитку вітчизняної літератури і культури. З великого числа її невтомних працівників досить назвати таких велетнів української літератури XVI—XVIII ст. ст., як славнозвісний полеміст Іван Вишенський та мандрівний філософ і поет Григорій Сковорода.

Величезне, неоціненне значення для дальшого розвитку української літератури мало перше видання «Енеїди» І. Котляревського, здійснене 1798 р. Використавши фабульну канву бурлескно-травестійних переробок твору Вергілія, автор української «Енеїди» наповнив її оригінальним, національним змістом. Новаторськими були й п'єси Котляревського, особливо «Наталка Полтавка», в якій автор одходить од бурлеска, йде далі шляхом реалізму й народності.

Традиції І. Котляревського творчо розвивали П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, поети-романтики Л. Боровиковський, Є. Гребінка, В. Забіла, А. Метлинський, М. Костомаров, М. Петренко та ін.

У XIX ст. з'являється на Україні періодична преса, виходять збірники та альманахи, перша українська граматика О. Павловського (1818), перша фольклорна збірка М. Цертелєва (1819),

перша історія України Д. Бантиша-Каменського (1822), фольклорна збірка М. Максимовича «Малороссийские песни» (1827) тощо.

Таким чином, грунт для появи Шевченка був уже підготовлений: проорані перші борозни, засіяно і зібрано хай невеликий, але власний урожай.

Найраніша дата, власноручно поставлена Шевченком під своїми поезіями,— 1838 р. Це рік смерті І. Котляревського. Символічним є те, що цим роком позначена елегія «На вічну пам'ять Котляревському», написана під враженням од звістки про смерть автора «Енеїди». Молодий поет ніби переймав естафету від свого учителя й попередника.

1

Тарас Шевченко народився 9 березня (за новим стилем) 1814 р. у с. Моринцях, Звенигородського повіту на Київщині, в сім'ї кріпака. Рідну хату в с. Кирилівці, куди батьки переїхали, коли Тарасові минуло два роки, поет згодом назвав пеклом. Од виснажливої роботи на панщині помирає його мати. Батько, лишившись з малими дітьми, змушений одружитися з удовою, яка мала своїх дітей. Та недовгим було і його життя. І коли помер батько, тоді в хаті настало справжнє пекло.

Батько Тараса був письменний. Він хотів, щоб і син здобув освіту, отож і віддав його в науку до дяка Павла Рубана, прозваного Совгирем. Швидко опанував Тарас грамáтку (буквар), часослов, псалтир. Деякий час хлопець живе у свого дядька Павла, працюючи за наймита. Жив він у ролі «школяра-попихача» і в дяка Петра Богорського, читав над померлими псалтир, за що одержував для заохочення десяту копійку. Зрештою, терпець його увірвався, і він утік у Лисянку до диякона-маляра, щоб навчитися малювати. Але й там Тарас опинився в ролі наймита: носив з річки воду, розтирав фарби. На четвертий день він залишив «учителя» і пішов у с. Тарасівку до іншого дячка-богомаза. Той подивився на ліву долоню учня і не знайшов у нього таланту ні до малярства, ні до шевства, ні до бондарства.

Саме у той час закладались основи світогляду Тараса. У долі своїх батьків і рідних пізнав він, що таке панщина, кріпацтво, хоч, ясна річ, не міг ще усвідомити непримиренність інтересів двох станів: селянства і поміщицтва. Немалу роль у формуванні його свідомості відіграла усна народна творчість. Багато пісень знали батько, мати, його няня — сестра Катерина, тітка. Від них, од свого народу, перейняв хлопець пошану до українських народних пісень і полюбив їх.

Ще навчаючись у дяків, Тарас ознайомився з деякими творами української художньої літератури. В автобіографічному вірші «А. О. Козачковському» згадано, як у саморобну книжечку він переписував Сковороду і «Три царіє со дари». Ми не знаємо, що саме він переписував, але слова «виспівую та плачу» дають підставу гадати, що то були поетичні твори. Один із віршів Сковороди «Всякому городу нрав і права...» згадано в повісті «Наймичка». Про вірші Сковороди йде мова у повісті «Княгиня»: дячок Совгир після прибуття нового вчителя бере з собою зошит із сковородинськими псалмами і йде шукати іншу школу.

У повісті «Наймичка» згадуються деякі віршовані твори старовинної літератури: «Отолсте́ сердце их», «О горе мне, грешнику сущу», «О всепетая мати», а також життя Сімеона Стовпника, Марії Єгипетської та ін. А коли до цього додати згадку в поемі «Гайдамаки», що батько по неділях читав уголос «Четьї-Мінеї», то нема сумніву, що й сам Шевченко читав житійну літературу. Батько міг привозити з чумацьких подорожей або з ярмарку й інші книжки, як, наприклад, привозять життя та твори Єфрема Сіріна герої повісті «Наймичка» Яким і Марко.

Можливо, ще у дяка читав Шевченко перші частини «Енеїди» Котляревського. Таке припущення можна робити тому, що у повісті «Художник» в уста оповідача вкладено слова про те, що в парафіяльній школі читав він потай од учителя «перелицьовану Енеїду».

В усякому разі, ще на Україні Шевченко ознайомився не тільки з фольклором, але й з творами художньої літератури.

Можна гадати, що в саморобній книжечці, куди переписувано Сковороду, були й власні віршовані спроби Тараса. В поезіях Шевченка є про це натяки:

Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршувати.

Деякий час Тарас жив у брата Микити, допомагаючи йому в господарстві. Нарешті він зробив останню спробу знайти собі вчителя малювання у с. Хлипнівці. Маляр упевнився, що в його учня є хист, але зажадав дозволу поміщика, бо Шевченкові тоді минуло чотирнадцять літ.

Довелось Тарасові йти до Вільшани, до управителя маєтків Енгельгардта. Саме в той час набирали челядь для молодого Павла Енгельгардта, ад'ютанта Віленського губернатора,— і Шевченко потрапив у кухарчуки, а потім його взяли в покої козачком. Оскільки й тут, у Вільшані, Тарас малював, у списку дворових кріпаків, відря-

джених із паном до Вільно, управитель написав проти прізвища Шевченка: «Годен на комнатного живописца».

Десь восени 1829 р. Тарас виїхав з Вільшани через Київ до Вільно (Вільнюс). Там у вільні хвилини, коли пана не бувало вдома, Шевченко перемальовував картини, що прикрашали панські покої. Одного вечора Тарас так захопився малюванням, що не помітив, як повернувся пан Молодий художник був жорстоко покараний.

29 листопада 1830 р. почалося польське національно-визвольне повстання. У Вільно жило чимало поляків, там діяли таємні революційні гуртки. У зв'язку з повстанням Енгельгардт спішно виїхав до Петербурга, а Шевченко з панською челяддю затримався у Вільно й міг спостерігати революційні події, читати прокламації повстанців, розклеєні в місті. До Петербурга він прибув десь на початку 1831 р.

2

У Петербурзі якийсь час Шевченко й далі виконував обов'язки козачка, а в першій половині 1832 р., коли Тарасові сповнилось 18 років, Енгельгардт законтрактував його цеховому майстру-живописцеві В. Ширяеву.

Інколи й тепер про Ширяєва пишуть тільки в негативному плані. Тим часом це не зовсім справедливо. Цей недипломований художник був людиною, безперечно, дуже суворою, але все-таки митцем, у якого Шевченко багато чого навчився. Про це свідчать твори молодого художника — портрети П Енгельгардта, невідомої жінки, низка малюнків на історичні теми.

Десь 1835 або 1836 р. сталася знаменна подія — зустріч Тараса в Літньому саду з художником-краянином Іваном Сошенком, який увів його в коло митців, у коло петербурзької української громади. Уже в жовтні 1835 р. комітет Товариства заохочення художників (громадська організація при Академії мистецтв) розглядає малюнки Шевченка, схвалює їх. Неофіційно Тарас відвідує класи Академії, виконує малюнки на академічні теми. І. Сошенко знайомить його з українським письменником Є. Гребінкою, конференц-секретарем Академії мистецтв українцем Григоровичем, відомим художником О. Венеціановим, поетом В Жуковським, а згодом з «великим Карлом Брюлловим», як називав його Шевченко. У цьому колі гуманних людей визріває план викупу молодого художника з кріпацтва. К. Брюллов малює портрет В. Жуковського. Портрет розігрується в лотереї, і 22 квітня 1838 р. за 2500 крб. талановитого юнака було викуплено.

Знайомство Шевченка з Є. Гребінкою прискорило процес його національного самоусвідомлення. Тарас бував у нього вдома, брав

читати книжки. Нема сумніву в тому, що саме в бібліотеці Гребінки він ознайомився з творами І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, самого Гребінки та ін. Там він прочитав збірники українського фольклору, праці з історії України. Із спогадів І. Зайцева відомо, що у Ширяєва Шевченко слухав читання і декламацію творів Пушкіна й Жуковського. Безперечно, Гребінка ще ширше ознайомив свого юного друга з новинами російської літератури, адже саме у той час він переклав і видав «Полтаву» Пушкіна.

Відіграли свою роль також зустрічі Шевченка з В. Жуковським. У цій літературній атмосфері прокидається й надзвичайно швидко визріває геній Шевченка як поета, а захоплення живописом поступово починає відходити на другий план. Навіть вступивши до Академії мистецтв і успішно навчаючись там, одержуючи щороку срібні медалі, він усе більше віддається літературі, поезії.

Іван Сошенко вважав, що поезія заважає мистецькому самовдосконаленню Шевченка. Коли поет читав йому «Катерину», Сошенко на нього гримав: «Та одчепись ти, кажу, з своїми віршами! Чом ти діла не робиш?»[1] Із своєї точки зору художника, який повинен був закінчити Академію мистецтв, щоб мати змогу заробляти собі на хліб, він мав рацію. Більше того, коли б Шевченко повністю зосередив свою увагу на мистецькій діяльності, він одержував би за свої малюнки не срібні, а золоті медалі, поїхав би до Італії, але... він не був би Шевченком З нього вийшов би визначний художник, але ми не мали б геніального поета.

Тому в даному випадку доля розсудила правильно. Сам поет згодом, на засланні, писав про це так: «Странное, однако ж, это всемогущее призвание. Я хорошо знал, что живопись — моя будущая профессия, мой насущный хлеб. И вместо того, чтобы изучать ее глубокие таинства и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто ни гроша не заплатил, и которые, наконец, лишили меня свободы, и которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю».

В «Автобіографії» Шевченко зазначає, що з усіх своїх ранніх поетичних спроб він надрукував лише баладу «Причинна». Кілька років тому нам став відомий ще один твір того часу — поезія «Нудно мені, тяжко — що маю робити?». Збереглась вона в рукописному «Кобзарі» І. П. Левченка (1861). Хто такий Левченко, ми не знаємо. Відомо тільки, що це людина з петербурзької української громади, близь-

[1] М. Ч[алый]. Иван Максимович Сошенко (Биографический очерк). К., 1876, стор. 38.

ка до Шевченка. Досить сказати, що «Кобзар» 1840 р. подавав до цензури Є. Гребінка, а забирав І. Левченко. Про авторитетність його рукописного «Кобзаря» свідчить те, що в ньому є рядки, які Шевченко наприкінці життя вписав у примірник «Кобзаря» М. Лазаревського — Ю. Цвєтковського. Крім того, в ньому є сімдесят рядків раннього варіанта поеми «Катерина», що не ввійшли до остаточної редакції.

Знайдений вірш має багато спільних рис з ранньою лірикою: туга за батьківщиною, почуття соціальної відчуженості:

Я в сірій свитині, ви пани багаті,
Не смійтеся ж з мене, що я сирота!

Він сильніший, ніж деякі вірші сучасних Шевченкові романтиків. Але вимогливість поета до слова, яке має йти в народ, була така велика, що він не включив його ні в число віршів, переданих Гребінці у «Ластівку», ні до першого «Кобзаря».

У першому періоді творчості автор «Кобзаря» писав переважно в романтичних жанрах (балада, думка, ліро-епічна поема). В його поезії того часу є чимало спільних рис з творами усіх романтиків: невдоволення тогочасною дійсністю, поривання в інший, ідеальний світ тощо.

Але, відзначаючи спільність, треба підкреслити й відмінність. Кріпосництво Шевченко заперечує не в ім'я минулого, а в ім'я майбутнього, в яке твердо вірить. Українські романтики, відтворюючи минуле, не раз висловлювали песимістичні думки щодо майбутнього. У Шевченка, навпаки, віра в те, що

Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.

Спільне з усіма романтиками у Шевченка — змалювання незвичайних, виняткових героїв у незвичайних обставинах. Разом із тим ми бачимо й відмінність. Герої і героїні Шевченкових балад — прості люди, конфлікт між ними набуває інколи соціального характеру (наприклад, у «Тополі»). Молодому поетові, як і всім романтикам, притаманна також народність, фольклорність. Але у Шевченка це не звичайне використання народнопісенних мотивів, фольклорної образності, ритміки. Він органічно виріс на народнопоетичному грунті. Разом із тим, починаючи з перших поезій, Шевченко — поет цілком оригінальний, поет-новатор. Він не переспівує, не стилізує народну

лірику, а її художніми засобами й образами розкриває все багатство людських почуттів. Ось поезія «Перебендя», в якій подається образ старого, сліпого кобзаря. Це не тільки фольклорний образ. І. Франко вважав, що ідея, втілена в цьому вірші (протиставлення поета оточенню, суспільству),— чужа народній поезії, і вказував на її літературне походження.

Так само ритміка, звукова організація Шевченкового вірша хоч і пов'язані з фольклором, але це знову ж таки не стилізація певного народнопісенного розміру. Для прикладу візьмемо баладу «Причинна». Починається вона вступом — романтичним пейзажем «Реве та стогне Дніпр широкий...», написаним чотиристопним, пушкінським (хоч у ньому є багато Шевченкової своєрідності!) ямбом, ритмом літературного походження. Далі — перехід до іншого, народнопісенного ритму, який умовно (але не точно!) зветься коломийковим і якому властива певна хореїчна тенденція. Відтак іде ліричний відступ («Така її доля...»), що ритмічно відрізняється від двох попередніх частин. Це силабічний вірш, пов'язаний з українською літературною традицією, з певною амфібрахічною тенденцією. А далі знову ямб, коломийковий вірш.

Зближує молодого Шевченка з романтиками й оспівування далекого минулого. Однак і в трактуванні патріотично-історичної теми («Тарасова ніч», «Іван Підкова») він цілком своєрідний і оригінальний. Його цікавить і хвилює насамперед боротьба народу за волю.

Отже, попри все, й на ранньому етапі творчості Шевченко не був суто романтиком. Навіть типово романтичні поезії, незважаючи на елементи фантастики, не протистоять різко реалізмові, бо в них немає містики, ірраціональних мотивів. Шевченковим творам властива фантастика народнопісенного характеру. У його поезіях багато життєвих, побутових деталей. А поряд з цим є твори, в яких виразно проступають реалістичні тенденції. Це слід передусім сказати про поему «Катерина» (1838). Самий її жанр (ліро-епічна поема) пов'язаний з романтизмом, є у ній і деякі риси сентименталізму, але провідна тенденція твору — реалістична простота, життєвість. Образ Катерини — перший у великій галереї покриток, жінок-страдниць. Поема викликала протест проти соціальних умов, що призвели Катерину до загибелі.

Відгуки російської критики на перше видання «Кобзаря» були суперечливими. Не кожному було дано зрозуміти епохальне значення цієї маленької книжечки. Проте найбільш передовий тоді в Росії журнал «Отечественные записки» в рецензії, приписуваній Бєлінському позитивно оцінив збірку. Так само позитивною була оцінка

«Литературной газеты»: «У віршах Шевченка багато вогню, багато почуття глибокого, скрізь дихає в них палка любов до вітчизни. Його картини згідні з натурою і виблискують яскравими, живими барвами».

Поема «Гайдамаки» (1841), що також вийшла окремим виданням, була дальшим кроком в ідейно-художньому зростанні Шевченка. Широко епічна соціально-історична тема, уже не раз порушувана у слов'янській поезії, трактується поетом у дусі гуманізму, підкорена ідеї братання народів. Є в поемі й ноти політичного протесту: «Кат панує, а їх (гайдамаків.—*Є. К.*) не згадають». Безперечно, тут мався на увазі Микола I.

У поемі діють історичні персонажі Гонта й Залізняк, але в центрі уваги — повсталий народ, виразник його інтересів Ярема Галайда.

В той же час Шевченко пише кілька поетичних і драматичних творів російською мовою. Це поема «Слепая» (1842), драма «Никита Гайдай», яка нам відома тільки в невеличких уривках, і перша редакція п'єси «Назар Стодоля». Тоді ж було створено й український текст останнього твору, але, на жаль, ні російський, ні український автографи п'єси до нас не дійшли.

У порівнянні з п'єсами Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Кухаренка, Костомарова драма «Назар Стодоля» була в українській драматургії новим явищем. В основному конфлікті твору відображені соціальні суперечності в українському суспільстві кінця XVII— початку XVIII ст. Образами Назара, Гната та Галі Шевченко відстоював природні людські взаємини й висловлював протест проти взаємин, побудованих на соціальній нерівності, на залежності від грошового мішка, багатства.

Драмою «Назар Стодоля» завершується перший період Шевченкової творчості.

В ранніх творах поет виявив себе палким патріотом своєї батьківщини, борцем за її свободу, незалежність, борцем за волю й щастя народу. Разом з тим у ранніх творах була ще певна ідеалізація минулого України, яке протиставлялося гнітючій кріпосницькій дійсності.

Від перших кроків у літературі Шевченко виступає як самобутній національний поет, великий майстер слова. У цей же період сформувався він і як художник пензля, здобувши освіту під керівництвом К. Брюллова, прямуючи в образотворчому мистецтві, як і в поезії, до реалізму й народності.

3

Напровесні 1843 р. Шевченко виїхав на Україну, де не був чотирнадцять літ. Він подорожує по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині. В його альбомах з'являється чимало нових мистецьких творів, записів українських народних пісень. Намалював він тоді й кілька портретів.

Відвідав поет і своїх рідних-кріпаків. Сповнений новими гнітючими враженнями від самодержавно-кріпосницької дійсності, він починає іншими очима дивитись на тодішній суспільний лад, на взаємини між кріпаками і панами. Підготовлений до осмислення побачених явищ перебуванням у Петербурзі в колі передової інтелігенції, певні зміни в своїх поглядах Шевченко назвав поетичним образом «прозрівання»:

І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь,—
Бодай не казати.
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...

Побувавши на Україні, побачивши власними очима все зло самодержавного, кріпосницького ладу, обізнаний уже з досвідом російського (декабристи) й польського визвольного руху (повстання 1830—1831 років), Шевченко поступово приходить до усвідомлення, що нема іншого шляху до волі, крім революційної боротьби. Його революційно-демократичні ідеї виразно виявляються в нових поезіях, в яких узагальнюються перші враження від перебування на Вкраїні. Це насамперед «Розрита могила» (1843) і «Чигрине, Чигрине...» (1844). Боротьба за національне визволення України поєднується віднині у Шевченка з боротьбою за соціальне визволення селянських мас. Поет стає зрілим, цілком сформованим революційним демократом.

Якщо майже всі твори Шевченка раннього періоду були свого часу опубліковані, то про друкування поезій наступних 1843—1847 років не могло бути й мови — їх ніколи б не дозволила до друку царська цензура.

Наприкінці лютого 1844 р. Шевченко повертається до Петербурга, закінчує навчання в Академії мистецтв. Не одержуючи стипендії, художник виконує різні замовлення, починає здійснювати свій велетенський задум — видання в кількох серіях офортів альбома «Живописная Украина», де мало бути відтворене все минуле й сучасне України. На жаль, вийшов у світ лише перший випуск (1844).

У Петербурзі Шевченко зближується з учасниками таємного гуртка революційної молоді, об'єднаної навколо М. Буташевича-Петрашевського, зокрема з М. Момбеллі, О. Плещеєвим, Р. Штрандманом та ін.

У цей час написані нові поетичні твори, зокрема «комедія» епохального значення «Сон» (1844). Якщо в ранніх творах Шевченко критикував окремі негативні явища тодішнього суспільного життя, то нині в різких сатиричних образах він викриває порочність усієї самодержавно-кріпосницької системи. У «комедії» поєднується лірична теплота у зображенні народу, людей, гноблених царатом, і викривальний пафос, гнів поета проти гнобителів, що дуже часто переходить у нищівний, в'їдливий сарказм, гротеск. Не раз вказувалось на певні аналогії «комедії» з творами Міцкевича, Гейне, Пушкіна, але, попри все спільне, «Сон» («У всякого своя доля...») є винятковим явищем у світовій поезії. «Я не знаю,— писав І. Франко,— ні в одній європейській літературі подібної поезії, написаної в подібних обставинах».

Закінчивши Академію мистецтв, але не дочекавшись надання йому загальними зборами звання, Шевченко наприкінці березня 1845 р. виїжджає на Україну. Він знову багато подорожує, але ніде, крім Києва, не затримується. Шевченко виконує різні мистецькі замовлення, а з кінця 1845 р. був зарахований як художник до Археографічної комісії (повна назва — Тимчасова комісія для розгляду стародавніх актів). Поет збагачується новими враженнями. Зміцнюються його революційно-демократичні погляди. Натхненним зором поета і мислителя він охоплює сучасне й минуле і твердо переконується, що вихід із нестерпного становища народ може знайти тільки в непримиренній боротьбі з своїми гнобителями, з самодержавством у цілому. З-під його пера виходять такі твори, як «Єретик», «Сліпий», «Великий льох», «Наймичка», «Кавказ», послання «І мертвим, і живим...», «Заповіт», «Три літа».

Шевченка хвилювало становище не тільки рідного закріпаченого народу, а й інших націй. Він оспівує визвольні зусилля чехів і кавказьких горців. Зацікавившись особою Яна Гуса, поет розпитує про гуситський рух людей, які знали його історію, вивчає літературу, присвячену цьому питанню.

Ні російська, ні чеська історіографія тих часів не могли належно оцінити прогресивної діяльності Яна Гуса. Широка підготовча робота Шевченка перед написанням поеми «Єретик» дозволила йому по-новому глянути на особу Яна Гуса і дати цілком оригінальну концепцію прогресивного й об'єктивно революційного значення його діяльності. До поеми була написана спеціальна віршована посвята

«Шафарикові», в якій високо оцінено заслуги чехословацького будителя й висловлено заклик до єднання слов'янських народів:

Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами
І синами сонця правди.

Автограф послання разом із початком поеми був переданий Шафарикові.

У створеній в той же період поемі «Сліпий» на тлі історичних подій — боротьба з турецькими загарбниками, руйнування Катериною II Запорозької Січі, закріпачення селян — розв'язується проблема людських, родинних взаємин. Після заслання написано нову редакцію цього твору під назвою «Невольник» (1858).

Складна проблематика містерії «Великий льох» (1845). Саме визначення жанру в даному разі — річ умовна. З релігійними драмами часів середньовіччя поема має дуже мало спільного. Визначаючи жанр твору як містерію, поет підкреслював цим драматичний характер подій. У творі виявлено протест проти ліквідації царатом української державності, національного й соціального гноблення українського народу. Подекуди в поемі виявились суб'єктивні оцінки (наприклад, діяльності Петра I), але викликані вони були глибокими соціальними причинами — зненавистю до царату. Марно буржуазні націоналісти чіпляються за містерію — в образі української «ворони», нічим не кращої від російської і польської, Шевченко затаврував ідейних предків сучасних підпомагачів імперіалістів.

У поемі «Наймичка» Шевченко повернувся до теми «Катерини» і «Слепой» — долі покритки, створивши драматичний образ жінки, яка, підкинувши заможним людям свою дитину і найнявшись до них у наймички, змушена все життя приховувати від сина своє материнство. Французький критик Еміль Дюран майже сто років тому назвав поему «геніальним надбанням вселюдської культури».

Обстоюючи життєві права українського народу, в ліричному роздумі-медитації «Кавказ» (1845) поет піднісся до викриття антинародної національно-колоніальної політики царату, став на захист усіх поневолених народів Російської імперії. Тут, як і в поемі «Сон», викривальна, в'їдлива сатира на самодержавство поєднується з гнівним пафосом і теплим ліричним співчуттям до гноблених народів. «Якби Шевченко нічого більше не написав, крім своєї геніальної поеми «Кавказ», він і тоді зажив би довічної шани потомків»[1], — цілком справедливо зазначає Олесь Гончар.

---

[1] Олесь Гончар. Невідцвітне слово. В кн.: Тарас Шевченко. Кобзар. К., «Дніпро», 1970, стор. 8.

Текст «Кавказу» поширювався у списках. Яскраві рядки, в яких розкривалась спільність долі всіх пригноблених народів,—

Од молдаванина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!
. . . . . .
Борітеся — поборете!..—

стали крилатими словами, політичними гаслами. А коли ще нагадати заклики до єднання слов'янських народів у поемах «Гайдамаки» та «Єретик», стане ясною роль Шевченка у збратанні трудящих усіх націй.

Поет розумів антагоністичність соціальних взаємин усередині української нації і в творі «І мертвим, і живим, і ненародженним...» закликав українських кріпосників схаменутися, розгортав картини народної революції:

Розкуються незабаром
Заковані люде...

Поезія Шевченка цього часу — 1843—1847 років — суб'єктивна в найкращому розумінні цього слова. Всі думки й почуття поета пройшли крізь його полум'яне серце, щиру душу. Разом із тим поезія ця в найширшому розумінні об'єктивна, бо вона відтворювала реальну дійсність, відбивала інтереси широких народних мас трудящих. Зразком такого органічного поєднання може бути «Заповіт» (назву цю ліричному творові дав народ). У ньому Шевченко висловив свої заповітні мрії, які сприймалися народом як гімн трудящих.

Величезна сила впливу поезії Шевченка на маси пояснюється не лише її високою, революційно-демократичною ідейністю, патріотизмом, громадянським пафосом, гуманізмом, але й геніальною художньою формою. У діалектичній єдності форми й змісту провідна роль завжди належить змістові, але в мистецтві роль художньої форми, підпорядкованої змістові, дуже велика. Самі революційні ідеї Шевченка не мали б такого величезного впливу на маси, коли б вони не були втілені у довершену форму. Художня форма його творів сприймається читачем і слухачем як щось належне, без чого самий зміст поезії був би неможливий. Колись Іван Франко, сам визначний поет-новатор, одну із своїх статей, побудованих переважно на матеріалі «Кобзаря», назвав —«Із секретів поетичної творчості». Спробу Франка продовжують радянські шевченкознавці. Але ще й тепер ми не можемо сказати, що вже розкрито всі «секрети» художньої форми Шевченка.

У 1843—1847 роках у порівнянні з ранньою творчістю передусім збагачується жанрова розмаїтість поезії Шевченка: віршована

«комедія», містерія, послання («Гоголю», «І мертвим, і живим...») медитативна лірика («Розрита могила», «Чигрине, Чигрине...», «Кавказ»), псалми, соціальна балада («Лілея», «Русалка») та ін. Значно збільшується питома вага сатиричного елемента, причому нерідко в одному творі сатира поєднується з теплим, ніжно ліричним елементом. Якщо в ранній поезії виклад урівноважений, спокійний, то тепер дуже часто відчувається пристрасний пафос, інвектива.

П'єса Івана Кочерги про Шевченка має назву «Пророк». Справді, в поезії Шевченка є щось спільне з творами біблійних пророків у силі емоційного запалу, нестримного гніву. І поруч із цим — найніжніші порухи людської душі, задушевна інтонація. Все це дає один поетичний сплав, який зветься — поезія Шевченка!

Не можна не згадати у зв'язку з цим слів Олеся Гончара про «Кавказ»: «З першого рядка вражає сувора енергія вірша, образна згущеність: «За горами гори...» Епічна розлогість зачину плавно й природно переходить у високу патетику уславлення Прометея, потім, ніби загледівши ворога, поетове слово враз перейде на інший тон, вдарить зливою докорів, викриттів, пекучих сарказмів: «До нас в науку!»... Якщо ми хочемо знати, що таке реалізм у поезії, то оце він, поетичний реалізм, в одежі буденного, по-народному дошкульного слова. Якщо хочемо бачити, як сильна думка диктує відповідну їй художню форму, видозмінює малюнок вірша, викликає мистецьки найдоцільніші ритми, інтонації, то це теж побачимо тут»[1].

До цього можна додати: так, це Шевченків реалізм, що є основою українського реалізму, в якому загальні принципи критичного реалізму поєднуються з елементами романтики, схвильованості, народнопоетичної мови, звичайної розмовної лексики, але піднесеної до найбільших висот поетичного звучання.

По цьому шляху спрямовував Шевченко всю українську літературу. У передмові до не здійсненого у 1847 р. видання «Кобзаря» він розглядав її на широкому тлі розвитку слов'янських літератур. Ставши досвідченим поетом, очоливши весь літературний і суспільний рух, Шевченко мав повне право й дещо критично глянути на своїх попередників та сучасників (І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітку-Основ'яненка). Він поставив надзвичайно високі вимоги перед письменниками, обстоюючи, власне, ідею появи письменника нового типу — цілком і повністю відданого народові. «Щоб знать людей, то треба пожить з ними. А щоб їх списувать, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу. Отойді пишіть і друкуйте і труд ваш буде трудом чесним».

---

[1] Олесь Гончар. Невідцвітне слово. В кн.: Тарас Шевченко. Кобзар К., «Дніпро», 1970, стор. 8.

На той час Шевченко був уже не тільки геніальним поетом, але й мислителем, революційним демократом. Його ідеї палко сприймав трудовий народ, передова інтелігенція, особливо студентська молодь. Саме тоді, узимку 1845—1846 років, у Києві було засновано Кирило-Мефодіївське братство — таємну політичну організацію, до якої входили молоді учені, літератори, студенти. Десь навесні 1846 р. до братства вступив і Шевченко. Його поезії, поширювані у списках, мали значний вплив на багатьох членів братства. Не без впливу, а можливо, й за участю Шевченка, написані програмові документи кириломефодіївців: «Книги битія українського народу», «Статут» тощо. Поетові імпонували деякі провідні програмові положення братства: ліквідація кріпацтва і станової нерівності, рівноправність націй, скасування царату й об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку. Разом із тим Шевченко не поділяв ліберальних ілюзій М. Костомарова і П. Куліша, ніби широких програмових настанов можна досягти мирним, реформістським шляхом.

Одержавши донос одного студента, царські посіпаки заарештували основну частину членів братства, зокрема 5 (17) квітня 1847 р й Шевченка.

Справу кириломефодіївців розглядав III відділ царської канцелярії. Участь Шевченка у братстві не була доведена, але його покарано суворіше, ніж інших братчиків,— заслано у солдати із особистою забороною Миколи I писати й малювати,— покарано за революційні поезії.

4

У солдати, в далекий окремий Оренбурзький корпус, поет був засланий з однією підступною допискою —«с правом выслуги». Царські сатрапи мали на меті солдатчиною вбити в ньому поета й художника, а цією допискою хотіли розтоптати його душу. Нехай, мовляв, спокусившись вийти на волю, почне вислужуватись, тягнутись з усіх сил до єфрейтора, далі — до унтера, фельдфебеля і, нарешті, дослужиться до прапорщика...

Та Шевченка не такі ковалі кували. На засланні, у солдатах, він страждав і мучився, але не ідеалізував своє життя і до арешту. В казематі III відділу поет писав:

В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказать по правді, не було.

Як і належить справжньому революціонерові, Шевченко під час слідства був незламним. Це ще один зразок того, як висока, благо-

родна, революційна ідея дає змогу витерпіти всі страждання й зберегти чистоту душі, сумління.

І в казематі III відділу поет роздобуває аркушик поштового паперу й пише вірші, що їх згодом об'єднав заголовком «В казематі». Слід захоплюватися силою волі поета, який, чекаючи суворої кари, зміг серед інших глибоко соціальних віршів написати в тих умовах такий шедевр, як «Садок вишневий коло хати...».

Доставлений з фельд'єгерем до Оренбурга 9 червня 1847 р., Шевченко був призначений до лінійного 5-го батальйону, розташованого в Орській фортеці. Почалась солдатська муштра.

З перших днів перебування в Орську Шевченко порушує царську заборону — пише вірші (звичайно, потай від стороннього ока). Характерно, що заспів до поезій нового періоду він почав тим самим рядком, що й перший «Кобзар»: «Думи мої, думи мої...» Цим він ніби підкреслював, що жодної зміни в напрямі і характері його творчості не станеться. «Караюсь, мучуся... але не каюсь!»— говорив поет.

І справді, «невольнича поезія», як називав Шевченко свою поетичну творчість періоду заслання, за своїм характером є безпосереднім продовженням творчості 1843—1847 років — періоду «трьох літ». Як і раніше, вона спрямована проти кріпосництва й царату. Ясна річ, що Шевченко живиться ще враженнями, здобутими в часи перебування на Україні. Разом із тим з'являються й нові теми та мотиви. Викриття кріпосництва набирає більш конкретних рис. Характерні з цього погляду твори «Княжна», «Варнак», «Марина», «П. С.», «Якби ви знали, паничі...» тощо. Інколи поезії мають цілком конкретних адресатів. «П. С.»— це ініціали Шевченкового знайомого, власника с. Григорівки, поблизу Бахмача, Петра Скоропадського, нащадка гетьмана Івана Скоропадського.

У творах, написаних на засланні, збільшується питома вага автобіографічного елемента: «Мені тринадцятий минало», «А. О. Козачковському», «І виріс я на чужині...», «І золотої, й дорогої...», «Ми вкупочці колись росли...», «Якби ви знали, паничі...» тощо. Але особистий світ поета не був вузьким, підсліпуватим віконцем. Тут знову має рацію Олесь Гончар: «Особистий, внутрішній світ Тараса Шевченка, переллятий в литво мистецьких узагальнень, постав у ліриці й поемах «Кобзаря» в таких художньо-образних виявах, у такій правдивості й глибині індивідуальних переживань, що в них і сам народ упізнав свою душу, прочитав свою історію, прозирнув у своє майбутнє»[1].

---

[1] Олесь Гончар. Невідцвітне слово. В кн.: Тарас Шевченко. Кобзар. К., «Дніпро», 1970, стор. 6.

Зразком такого узагальнення може бути сюжетний твір «Якби тобі довелося...» (1849). Починається він полемікою з якимось опонентом, що не може глибоко розібратися в житті народу, його стражданнях. І поет розгортає перед ним ще одну, ніби останню історію. У невеличкому творі розкриваються шекспірівської сили характери молодого месника й не менш вольовий характер дівчини, честь якої обстояв парубок.

Особливістю «невольничої поезії» є наявність у ній дуже багатьох пісень. Переспіви українських народних пісень траплялися й у попередників Шевченка. Але ні в кого не було такого органічного поєднання оригінальної творчості з фольклором.

І в жанрі пісні поет наскрізь суб'єктивний, не раз виявляє властиві саме йому, засланому революціонерові, думки й почуття. Ось, приміром, пісня «Як маю я журитися...». За своїм характером вона справді близька до народної, але в ній суто шевченківський мотив незламності:

Найду долю — одружуся,
Не найду — втоплюся,
Та не продамся нікому,
В найми не наймуся.

Тому, що зміст і форма Шевченкових пісень були зрозумілі народові, трудящим, покладені на музику, вони стали справді народними піснями: «Ой стрічечка до стрічечки...», «Якби мені черевики...», «І багата я...», «Полюбилася я...», «Ой не п'ються пивамеди...», «Ой пішла я у яр за водою...», «Ой люлі, люлі, моя дитино...», «У перетику ходила...» тощо.

Відірваний царськими сатрапами від рідного краю, поет особливо боляче відчуває тугу за батьківщиною. Звідси надзвичайне загострення патріотичного почуття. Тому в одній з перших поезій, написаних на засланні,— «Сон» («Гори мої високії...»), у нього вириваються пристрасні, розпачливі рядки:

Я так її, я так люблю
Мою Украíну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

Тугою за рідним краєм покликані до життя твори на історичні теми: «Іржавець», «Чернець», «Хустина», «Швачка», «У неділеньку у святую...», «Заступила чорна хмара...» тощо. Марно українські буржуазні націоналісти ще й тепер інколи чіпляються за окремі рядки з цих віршів, зокрема — про Костя Гордієнка, адже в

цілому поезія «Іржавець» спрямована проти них. Твір цей пашить гнівом проти всіх панів і полупанків, зокрема й українських:

Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.

Бувши полум'яним патріотом, до самозабуття закоханим в Україну, Шевченко разом із тим не був ні національно, ні класово обмеженим. За своєю природою, своїм світоглядом революційного демократа поет був інтернаціоналістом. Опинившись на засланні серед казахського народу, який тоді називали «киргизами», поет-гуманіст гаряче полюбив цей нещасний народ. Уже в першому вірші, написаному в Орській незамкненій в'язниці, Шевченко кликав рідні думи:

Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі...

Ознайомившись з казахським фольклором, поет розробляє народну легенду про святе дерево, пише вірш «У бога за дверми лежала сокира» (1848).

З великою любов'ю малював Шевченко-художник казахські краєвиди та знедолених трудящих: «Казахський хлопчик розпалює грубку», «Казахський хлопчик куняє біля грубки», «Казахи в юрті», «Казахи біля вогню», «Казах на коні», «Казашка Катя» тощо.

Подруживши з багатьма засланими польськими революціонерами, Шевченко в поезії «Полякам» закликає побратимів:

Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!

Поет-гуманіст співчував знедоленій людині будь-якої нації.

Люто покараний царатом, Шевченко не схилив своєї голови, не розгубив своїх переконань, не втратив волі до боротьби. Як і раніш, він виступає проти самодержавства, закликає у творі «Царі» (1848) до розправи з усіма вінценосцями:

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських!

Помилково, проте, було б твердити, що Шевченко був лише поетом політичним, що вся його поезія складається з гасел. «Невольнича поезія», як і твори попереднього періоду, багата і розмаїта. Крім соціальних поем і автобіографічних віршів, на засланні він написав багато творів на морально-етичні теми: «Москалева криниця», «Титарівна», «Меж скалами, неначе злодій...», «Сотник», «Петрусь» та ін. Безперечно, і в моральних проблемах, порушених поетом, не раз проглядає соціальне підґрунтя, але все-таки на першому плані тут переживання людини — людини, яка може й не належати безпосередньо до трудового народу. Це стосується, зокрема, багатьох пісень.

Є чимало в Шевченка й пейзажних образків, ліричних медитацій, в яких виявляється його чуле серце: «І станом гнучим і красою...», «Огні горять, музика грає...», «І досі сниться: під горою...» та ін.

Загалом можна сказати, що смердюча казарма, безглузда муштра не вбили в Шевченкові поета. Завдяки величезній силі волі, опору він вистояв, твердо вірив у те, що все написане ним дійде до народу.

23 квітня 1850 р. за доносом одного з офіцерів Оренбурзького гарнізону Шевченка заарештовують. Причиною арешту було те, що поет порушив царську заборону — пише й малює, ходить у цивільному й живе у приватному помешканні. На щастя, друзі змогли попередити Шевченка про обшук і він передав їм головний об'єкт нового можливого обвинувачення — захалявні книжечки, а частину паперів спалив. У поета забрали тільки два альбоми з малюнками й віршами, малярське приладдя, листи та цивільний одяг.

Спочатку Шевченко сидів на гауптвахті, а 12 травня його відправили до Орська. Військовий міністр доповів Миколі I, і цар наказав папери поета передати до III відділу для розслідування. Особливу увагу жандарми звернули на лист Сергія Левицького, з яким Шевченко познайомився в перші дні заслання.

На початку 1850 р. Левицький виїхав до Петербурга й написав листа, в якому від імені свого друга, молодого вченого М. Головка, сповіщав, що у Петербурзі є багато однодумців Шевченка. Так виникла справа «...про рядового Шевченка, колезького секретаря Левицького і магістра Головка». Наказано було заарештувати С. Левицького і М. Головка. Останній під час обшуку стріляв у жандармського полковника, а потім сам застрелився. С. Левицького згодом звільнили. 5 вересня Шевченка також звільнено, але ще раз підтверджено заборону писати й малювати і переведено у віддалений 1-й батальйон, розташований у Новопетровському укріпленні на півострові Мангишлак (східне узбережжя Каспійського моря), де за ним

встановили найсуворіший нагляд. Командирові 5-го батальйону, в якому раніше служив Шевченко, оголошено сувору догану.

Почалося друге заслання поета, що тривало понад сім років. Зважаючи на посилення нагляду, умови в Новопетровську спочатку були важчі, ніж в Орську. Та, зрештою, й тут знайшлися добрі люди, спершу в особі коменданта укріплення підполковника А. Маєвського, а після його смерті — майора І. Ускова. Так, у травні 1851 р. поет був призначений як художник до складу геологічної експедиції в гори Кара-Тау і, отже, малював там офіційно. Є припущення, що Шевченко брав участь і в експедиції 1852 р.

Незабаром Шевченко відновлює літературну діяльність — пише повісті російською мовою. Спочатку, з метою конспірації, під повістями він ставить фіктивні дати. «Наймичка» має дату: «25 февраля 1844. Переяслав». Повість «Варнак»— «1845 года. Киев». Під наступними творами він ставить уже справжні дати написання. Повісті Шевченко писав, маючи на меті надрукувати їх у російських журналах під псевдонімом «К. Дармограй». На жаль, свого часу вони надруковані не були.

У листах до знайомих Шевченко зазначав, що він написав близько двох десятків повістей. Однак до нас дійшли тексти тільки дев'яти творів: «Наймичка», «Варнак», «Близнецы», «Художник», «Капитанша», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Музыкант», «Княгиня», «Несчастный». Десятий твір — «Повесть о безродном Петрусе»— відомий тільки в коротенькому переказі М. Костомарова.

У переважній своїй частині повісті не були викінчені, і це зумовило певні труднощі з їх друкуванням Але головне все-таки не в цьому. Свої прозові твори Шевченко побудував на безпосередніх враженнях від кріпосницької дійсності, в них багато виразних натяків на конкретні факти й події з життя поміщиків. Багато хто з кріпосників та їхніх вірних слуг пізнавав себе в Шевченкових персонажах, змальованих в різко негативних тонах. Таким, зокрема, був поміщик Г. Тарновський, виведений в повісті «Музикант» під прізвищем Арновський.

В поетовій прозі змальовано цілу галерею переконливих образів самодурів, неуків, картярів, звироднілих представників кріпосництва, які гноблять народ, топчуть його мораль і гідність. Зображено долю талановитих кріпаків, показано, як кріпосницька система гальмує духовний розвиток народу, приводить до загибелі обдарованих людей. Широко висвітлено становище жінки в умовах самодержавно-феодального ладу.

Повісті цінні і з погляду вивчення біографії письменника. Тут ми знаходимо і картини його дитячих років, і перебування в Петербурзі, і навчання в Академії мистецтв, і його численні подорожі та

зустрічі з видатними культурними діячами. Свою біографію Шевченко пов'язує з долею героїв повістей — шукачів правди і щастя.

Патріотизм, революційно-демократична ідея є тим центральним стрижнем, що об'єднує і цементує всі складові частини прозових творів Шевченка.

Коротко кажучи, хоч прозові твори художньо слабші за поезію, але ідейно вони мають ту саму революційно-демократичну спрямованість, дещо заховану від цензури. Коли б повісті були надруковані за життя Шевченка, вони, безперечно, відіграли б певну роль у розвитку критичного реалізму в російській літературі після Гоголя і до виступу Салтикова-Щедріна.

5

На початку 1855 р. помер Микола I. Амністія, проголошена Олександром II, не торкнулася Шевченка. Тільки згодом друзі поета домоглися звільнення його з заслання. Одержавши від М. Лазаревського звістку про близьку волю, в болісному чеканні її, Шевченко почав 12 червня 1857 р. писати «Щоденник» — важливий людський документ, в якому виявлені погляди великого мислителя.

2 серпня поет залишив Новопетровське укріплення й рибальським човном через Каспійське море вирушив до Астрахані, а далі на пароплаві до Нижнього Новгорода. Тут йому довелось на деякий час затриматись, поки друзі не добились дозволу на приїзд його до Петербурга.

27 березня 1858 р. Шевченко прибув до столиці, де за ним одразу встановлено таємний поліційний нагляд. Спочатку поет жив у свого друга М. Лазаревського, а згодом оселився в приміщенні Академії мистецтв, де нині відкрито меморіальний музей. Свої зусилля художника Шевченко зосереджує на гравюрі і у вересні 1860 р. Рада Академії мистецтв визнала його академіком по класу гравірування.

Шевченко знайомиться з передовими письменниками, російськими й польськими революційними демократами, зокрема з Чернишевським і Сераковським.

З великими труднощами пощастило поетові одержати дозвіл поїхати на Україну. Вирушив він 25 травня 1859 р. А тим часом з Петербурга полетів наказ місцевим жандармським органам встановити за поетом найпильніший нагляд. Шевченко відвідав своїх рідних у Кирилівці і давніх знайомих: А. Козачковського в Переяславі, М. Максимовича в Прохорівці. 15 липня 1859 р. його заарештовують поблизу Прохорівки. Безпосереднім приводом до арешту були

вільнодумні розмови з селянами. Допит поета проводив чиновник М. Андрієвський, доброзичливо настроєний до нього. Він так повів справу, що Шевченка не покарали, але зобов'язали повернутись до Петербурга.

Так до останніх днів короткого поетового життя царизм переслідував його, а він усе лишався незламним революційним демократом. 20. VI 1857 р. у своєму «Щоденнику» поет записав: «Мне кажется, что я точно тот же, что был десять лет назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась».

Не зникла і жадоба творчості. Звістка про звільнення вдихнула в нього нові сили, і з-під його пера виходить нова редакція поеми «Москалева криниця» (закінчено 16 травня 1857 р.). При всій своїй скромності і вимогливості, поет лишився задоволений другою редакцією поеми. В «Щоденнику» він записав: «Стихи оказались почти одной доброты с прежними моими стихами. Немного упруже и отрывистее. Но это ничего, даст бог, вырвуся на свободу, и они у меня потекут плавнее, свободнее, и проще, и веселее».

Тому абсолютно не мав рації П. Куліш, який писав, ніби із заслання повернувся тільки «недогарок Шевченкового таланту». Ніl У кволому, виснаженому тілі збереглась давня поетична сила, й вона виявилась незабаром у нових його творах, зокрема в поемі «Неофіти» (1857). Розповідаючи нібито про життя неофітів, перших християн, Шевченко писав тут про сучасну собі дійсність, революційну боротьбу. Це була своєрідна езопівська мова, зашифрування революційно-демократичних ідей.

П. Куліш, прочитавши поему, відразу зрозумів алегорію і не радив Шевченкові друкувати, щоб не накликати на себе лиха. Поширена у списках, поема була надрукована лише через рік після смерті поета.

Поет увесь час був на гребені революційної хвилі. Ще в дорозі із заслання до нього доходили чутки, що кріпосники готують селянську реформу. Та ні на одну мить не допускав він думки, що може бути якась воля з ласки царської. Тільки революційним знесенням кріпосництва й царату народ міг стати вільним. Так з'явилися пристрасні рядки:

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

Романтичні мрії про щасливе життя визволеного селянста з властивою для себе теплотою і щирістю Кобзар оспівав у поезії «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), присвяченій Марку Вовчку. Авторці «Народних оповідань» присвячено й поезію «Марку Вовчку», в якій близьку собі ідейно письменницю названо «донею», «пророком» і «обличителем».

Не залишаючи сподівань на можливість друкування нових своїх поезій, Шевченко вдається до алегоричної форми наслідування біблійних книг, псалмів. Після смерті поета деякі з них пощастило надрукувати в журналі «Основа» (1861, № 10—12) Маємо на увазі наслідування 11 псалма, опубліковане під назвою «Прочитавши 11 псалом», і наслідування книги пророка Ісаія, надруковане під назвою «Прочитавши главу 35 у Ісаії». Ясна річ, що це був дуже вільний переспів. Біблійну форму поет використав для пропаганди революційно-визвольних ідей:

Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

Друге наслідування — сповнений романтичного пафосу гімн землі, народові, гімн, урочисте звучання якого прекрасно розкрито у відомій кантаті М. Лисенка «Радуйся, ниво неполитая!».

Вершиною творчості поета після заслання є поема «Марія» (1859). Очевидно, і цей твір Шевченко сподівався надрукувати. Зберігаючи елементи євангельської фабули, він наповнював її новим ідейним, революційним змістом. Це передусім образи равві (наставника, учителя), месії (помазаника, рятівника), в які вкладено не релігійний, а світський зміст. Їхнє учення повинно служити визволенню народу. Його й справді з радістю сприймають трудящі люди: убогий тесляр Йосип і наймичка Марія. Тому володарі так бояться нового вчення, переслідують і розпинають провозвістителя. Йосип і Марія з задоволенням думають, що провозвіститель весь не вмре, бо виросте його син, продовжувач його справедливої справи — боротьби за волю народу:

І він радіє,
Що наймичка його несла
В утробі праведную душу
За волю розп'ятого мужа.

В образі Марії, матері-наймички, покритки, поет змалював тип нової людини. Це перший в світовій літературі образ жінки, яка продовжує справу свого чоловіка й сина, надихає учнів сина:

І їх униніє і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим, огненним словом!

Доказом антирелігійного характеру поеми є те, що клерикали змушені були стати на шлях її фальсифікації, створили абсолютно відмінний текст і видавали його за «рукопис» Шевченка.

Такий же революційно-визвольний зміст мали інші біблійні наслідування та молитви.

Десь наприкінці заслання друзі повернули Шевченкові його захалявні книжечки, що згодом були оправлені в одну, так звану «Малу книжку», нині фототипічно перевидану. В Нижньому Новгороді поет почав «проціджувати» свою творчість часів заслання і переписувати начисто у «Більшу книжку» (нині також фототипічно перевидану), маючи на увазі надрукувати. Так виникли зовсім нові редакції багатьох творів.

У Петербурзі поет добився, зрештою, зняття цензурної заборони з своїх творів. Спочатку він подав до цензурного комітету виданий 1844 р. «Чигиринский Кобзарь» и «Гайдамаки», але потім забрав і замінив рукописною збіркою під назвою: «Поэзия Т. Шевченка, том І». Докладно змісту цього рукопису ми не знаємо, бо до нас дійшли лише окремі його аркуші. Після тривалого зволікання цензура дозволила друкувати тільки ранні та вже десь друковані твори (наприклад, поему «Наймичка» П. Куліш надрукував без прізвища автора у збірнику «Записки о Южной Руси»). Не дозволила цензура й змінити назву видання. Віднині назва «Кобзар» стала традиційною.

Твори Шевченка й далі поширювались у рукописних копіях. За деякими списками безцензурні твори поета з'являлись у закордонному виданні І. Головіна «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпціг, 1859). Твори Шевченка з цього видання вийшли також окремим відбитком з титулкою: «Поезії Тараса Шевченька. Липськ, 1859». Оскільки тут дана українська назва міста Лейпціг, можна припускати, що до цього видання був причетний хтось з українців.

1860 р. з'явився «Кобзар», в якому було не вісім, як у першому виданні, а сімнадцять творів. Його привітала вся передова критика, зокрема революційні демократи М. Добролюбов та М. Михайлов у рецензіях, надрукованих у журналах «Современник» і «Русское слово».

Слідом за українським «Кобзарем» вийшов того ж року «Кобзар Тараса Шевченка в переводе русских поэтов». Здійснив його давній знайомий поета Микола Гербель. Російське видання було трохи повніше, ніж українське. До нього включені майже всі твори з українського «Кобзаря» (крім «Давидових псалмів» та «До Основ'я-

ненка»; «Гайдамаки» подано в уривках) й одинадцять творів, написаних на засланні та після повернення із заслання.

Деякі твори Шевченка надрукував П. Куліш у своєму альманасі «Хата» (1860). Кілька поезій у перекладах російських поетів опубліковано на сторінках петербурзького журналу «Народное чтение» (1859—1860). У тому ж журналі вміщено автобіографію поета у формі листа до редактора.

Великий поет був і великим просвітителем. В останній період життя він особливо дбав про освіту народу, зокрема в недільних школах. П'ятдесят примірників «Кобзаря» він послав організаторові недільних шкіл у Чернігові. Таку ж кількість послав і в Київ з проханням виручені гроші передати до каси недільних шкіл. Незабаром Шевченко склав підручник для народних шкіл «Букварь южнорусский» (позначений 1861 р., фактично вийшов наприкінці 1860 р.). Деякі зразки для читання він брав з народної творчості (думи, приказки) та з власних переспівів псалмів. Від інших початкових підручників «Буквар» поета відрізнявся своєю справжньою народністю, підкресленням соціальної несправедливості. У листі до М. Чалого Шевченко писав, що має намір надрукувати також лічбу (арифметику), етнографію, географію та історію. Проте здійснити цей намір уже не зміг.

Поет узяв близьку участь у виданні журналу «Основа» і передав туди для друку свої твори. Перше число журналу з деякими своїми творами він ще встиг одержати й прочитати. Майже одночасно вийшов у світ перший номер журналу «Современник» з рецензією на першу книжку «Основи». У відгуку, що належав перу Чернишевського (із змістом першої книжки «Основи» він ознайомився заздалегідь), наголошувалося, що творчість Шевченка має світове значення.

Поет не залишав пера й бувши вже тяжко хворим. В останній передсмертній поезії «Чи не покинуть нам, небого...» Шевченко висловив певність, що його твори не потонуть у річці забуття, а служитимуть народові, справі його визволення:

Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливем, перенесем
І Славу святую —
Молодую, безвічную.

Помер Тарас Шевченко о п'ятій годині тридцять хвилин ранку в неділю 26 лютого (10 березня за новим стилем) 1861 р. Його смерть була величезною втратою для всіх народів, свідченням чого є промови над труною українською, російською та польською мовами.

Поховано поета спочатку в Петербурзі на Смоленському кладови-

щі, а навесні, згідно із заповітом, прах його перевезено на Україну і 10 (22) травня поховано на Чернечій (нині Шевченковій) горі поблизу Канева. Могила Шевченка відтоді стала священним місцем для всіх народів.

Роль Шевченка в історії людства в образній формі визначив один із великих його спадкоємців Іван Франко:

«Він був сином мужика — і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком — і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам та книжним ученим.

...Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори».

Євген Кирилюк

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

1837 * 1847

ПРИЧИННА [1]

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою покрились
Козацькії очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли,—

Така його доля.
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає.
Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжко — в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля... О боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки:
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж ти їй долю,— вона молоденька;
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до бога — милого питать.
Кого ж сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто теє знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю,
Чи в бистрім Дунаю коня напова,
Чи, може, з другою, другую кохає,
Її, чорнобриву, уже забува?
Якби-то далися орлинії крила,
За синім би морем милого знайшла;
Живого б любила, другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла.
Не так серце любить, щоб з ким поділиться,
Не так воно хоче, як бог нам дає:
Воно жить не хоче, не хоче журиться.
«Журись»,— каже думка, жалю завдає.
О боже мій милий! така твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить:

Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить,
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малії діти, сміючись.
«Ходімо гріться! — закричали.—
Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь;
З осоки коси, бо дівчата).

. . . . . .

«Чи всі ви тута? — кличе мати.—
Ходім шукати вечерять.
Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо:
Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Місяченьку!
Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти:
У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чорнобровий;
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі.
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам... Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить.
Ух! Ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила».

Зареготались нехрещені...
Гай обізвався; галас, зик,
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... нічичирк...
Схаменулись нехрещені,

Дивляться — мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:
Отаку-то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гіллячці
Стала... в серце коле!
Подивилась на всі боки
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали:
Взяли її, сердешную,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивувались
На її уроду...
Треті півні: кукуріку! —
Шелеснули в воду.
Защебетав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидячи;
Защебетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатар співає.
Чорніє гай над водою,
Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знать, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить...
Знать, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним коник вороненький

Насилу ступає.
«Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила
Не мені — другому...
Швидче, коню, швидче, коню,
Поспішай додому!»
Утомився воронецький,
Іде, спотикнеться,—
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
«Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула виглядавши,
Моя сизокрила!»
Кинув коня та до неї:
«Боже ти мій, боже!»
Кличе її та цілує...
Ні, вже не поможе!
«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи:
Як провожала сина мати,
Як бився татарин уночі.
Ідуть — під дубом зелененьким
Кінь замордований стоїть,
А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (нігде правди діти)
Підкралися, щоб ізлякать;
Коли подивляться, що вбитий,—
З переполоху ну втікать!

Збиралися подруженьки,
Слізоньки втирають;
Збиралися товариші
Та ями копають;

Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони.
Поховали громадою
Як слід, по закону.
Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що їх убито?
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

[*1837, С-Петербург*]

ДУМКА

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ за очі;
Грає синє море,
Грає серце козацькеє,
А думка говорить:
«Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люде,—
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити».

Сидить козак на тім боці,—
Грає синє море.
Думав, доля зустрінеться,—
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
Додому ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами.

[*1838, С-Петербург*]

ДУМКА

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш.
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море.
Воно знає, де мій милий,
Бо його носило,
Воно скаже, синє море,
Де його поділо.
Коли милого втопило —
Розбий синє море;
Піду шукать миленького,
Втоплю своє горе,
Втоплю свою недоленьку,
Русалкою стану,
Пошукаю в чорних хвилях,
На дно моря кану.
Найду його, пригорнуся,
На серці зомлію.
Тоді, хвиле, неси з милим,
Куди вітер віє!
Коли ж милий на тім боці,
Буйнесенький, знаєш,
Де він ходить, що він робить,
Ти з ним розмовляєш.
Коли плаче — то й я плачу,
Коли ні — співаю;
Коли ж згинув чорнобривий,—
То й я погибаю.
Тогді неси мою душу
Туди, де мій милий;
Червоною калиною
Постав на могилі.
Буде легше в чужім полі
Сироті лежати,
Буде над ним його мила
Квіткою стояти.
І квіткою, й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,
Не топтали люде.

Я ввечері посумую,
А вранці поплачу.
Зійде сонце — утру сльози,—
Ніхто й не побачить.
Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш,—
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море...

[*1838, С-Петербург*]

ДУМКА

Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилиться,—
Хоч з гори та в воду!
Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;
Утопився б,— тяжко жити
І нема де дітись.
В того доля ходить полем,
Колоски збирає;
А моя десь, ледащиця,
За морем блукає.
Добре тому багатому:
Його люди знають;
А зо мною зустрінуться —
Мов недобачають.
Багатого губатого
Дівчина шанує:
Надо мною, сиротою,
Сміється, кепкує.

«Чи я ж тобі не вродливий,
Чи не в тебе вдався,
Чи не люблю тебе щиро,
Чи з тебе сміявся?
Люби ж собі, моє серце,
Люби, кого знаєш,
Та не смійся надо мною,
Як коли згадаєш.
А я піду на край світа...
На чужій сторонці
Найду кращу або згину,
Як той лист на сонці».

Пішов козак, сумуючи,
Нікого не кинув;
Шукав долі в чужім полі
Та там і загинув.

Умираючи, дивився,
Де сонечко сяє...
Тяжко-важко умирати
У чужому краю!

Гатчина,
24 ноября 1838 року

ДУМКА

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі, дівочі?
Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.
Серце в'яне, нудить-світом,
Як пташка без волі.
Нащо ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою
На сім світі жити;
Свої люде — як чужії,
Ні з ким говорити;
Нема кому розпитати,
Чого плачуть очі;
Нема кому розказати,
Чого серце хоче,
Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує;
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує.
Чужі люде не спитають —
Та й нащо питати?
Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить!
Плач же, серце, плачте, очі.
Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почули,
Щоб понесли буйнесенькі
За синєє море
Чорнявому зрадливому
На лютеє горе!

[*1838, С-Петербург*]

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ [1]

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одиноке
Гніздечко гойдає,—
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.
Згадай лихо, та й байдуже...
Минулось... пропало...
Згадай добре — серце в'яне:
Чому не осталось?
Отож гляну та згадаю:
Було, як смеркає,
Защебече на калині —
Ніхто не минає.
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убирає, доглядає,—
Не мине калину.
Чи сирота, що до світа
Встає працювати,
Опиниться, послухає;
Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють,—
Серце б'ється, любо...
І світ божий як великдень,
І люди як люди.
Чи дівчина, що милого
Щодень виглядає,
В'яне, сохне сиротою,
Де дітись, не знає;
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози,—
Защебече соловейко —
Сохнуть дрібні сльози.
Послухає, усміхнеться,
Піде темним гаєм...
Ніби з милим розмовляла...
А він, знай, співає,

Та дрібно, та рівно, як бога благає,
Поки вийде злодій на шлях погулять
З ножем у халяві,— піде руна * гаєм,
Піде та замовкне — нащо щебетать?
Запеклую душу злодія не спинить,
Тільки стратить голос, добру не навчить.
Нехай же лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон прокричить.

Засне долина. На калині
І соловейко задріма.
Повіє вітер по долині,—
Пішла дібровою руна,
Руна гуляє, божа мова.
Встануть сердеги працювать,
Корови підуть по діброві,
Дівчата вийдуть воду брать,
І сонце гляне — рай, та й годі!
Верба сміється, свято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.
Було так перш — тепер дивись:
Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину.
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.

Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше витав,
Де ватагу пройдисвіта [2]
Водив за собою,—
Все осталось, все сумує,
Як руїни Трої [3].
Все сумує,— тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмре кобзар, бо навіки
Його привітала.

---

* Луна.

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!
Праведная душе! прийми мою мову
Не мудру, та щиру. Прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоть на одно слово
Та про Україну мені заспівай.
Нехай усміхнеться серце на чужині,
Хоть раз усміхнеться, дивлячись, як ти
Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю.
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік — човна не дають.
Згадаю Енея, згадаю родину.
Згадаю, заплачу, як тая дитина.
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А може, я й темний, нічого не бачу,
Злая доля, може, по тім боці плаче,—
Сироту усюди люде осміють.
Нехай би сміялись, та там море грає,
Там сонце, там місяць ясніше сія,
Там з вітром могила в степу розмовляє,
Там не одинокий був би з нею й я.
Праведная душе! прийми мою мову
Не мудру, та щиру. Прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!

[*1838, С-Петербург*]

КАТЕРИНА

Василию Андреевичу Жуковскому
на память 22 апреля 1838 года

I

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями [2],
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...
Якби сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що привела на світ божий,
Мусить погибати.
Серце в'яне, співаючи,
Коли знає за що;
Люде серця не побачать,
А скажуть — ледащо!
Кохайтеся ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Згнущаються вами.

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила.
Поки себе, свою долю
Там занапастила.
Кличе мати вечеряти,
А донька не чує;
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село

Недобрая стала.
Нехай собі тії люде
Що хотять говорять:
Вона любить, то й не чує,
Що вкралося горе.
Прийшли вісті недобрії —
В поход затрубили.
Пішов москаль в Туреччину [3];
Катрусю накрили.
Незчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співати,
Любо й потужити.
Обіцявся чорнобривий,
Коли не загине,
Обіцявся вернутися.
Тойді Катерина
Буде собі московкою,
Забудеться горе;
А поки що нехай люде
Що хотять говорять.
Не журиться Катерина —
Слізоньки втирає,
Бо дівчата на улиці
Без неї співають.
Не журиться Катерина —
Вмиється сльозою,
Возьме відра, опівночі
Піде за водою,
Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває Г р и ц я.
Виспівує, вимовляє,
Аж калина плаче.
Вернулася — і раденька,
Що ніхто не бачив.
Не журиться Катерина
І гадки не має —
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина...
Минуло півроку;

Занудило коло серця,
Закололо в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве-ледве дише...
Вичуняла та в запічку
Дитину колише.
А жіночки лихо дзвонять,
Матері глузують,
Що москалі вертаються
Та в неї ночують:
«В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запічку
Московського сина.
Чорнобривого придбала...
Мабуть, сама вчила...»
Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила.

Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто спитає, привітає
Без милого в світі?
Батько, мати — чужі люде,
Тяжко з ними жити!

Вичуняла Катерина,
Одсуне кватирку,
Поглядає на улицю,
Колише дитинку;
Поглядає — нема, нема...
Чи то ж і не буде?
Пішла б в садок поплакати,
Так дивляться люде.
Зайде сонце — Катерина
По садочку ходить.
На рученьках носить сина,
Очиці поводить:
«Отут з муштри виглядала,

Отут розмовляла,
А там... а там... сину, сину!» —
Та й не доказала.

Зеленіють по садочку
Черешні та вишні;
Як і перше виходила,
Катерина вийшла.
Вийшла, та вже не співає,
Як перше співала,
Як москаля молодого
В вишник дожидала.
Не співає чорнобрива,
Кляне свою долю.
А тим часом вороженьки
Чинять свою волю —
Кують речі недобрії.
Що має робити?
Якби милий чорнобривий,
Умів би спинити...
Так далеко чорнобривий,
Не чує, не бачить,
Як вороги сміються їй,
Як Катруся плаче.
Може, вбитий чорнобривий
За тихим Дунаєм;
А може — вже в Московщині
Другую кохає!
Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий...
А де ж найде такі очі,
Такі чорні брови?
На край світа, в Московщині,
По тім боці моря,
Нема нігде Катерини;
Та здалась на горе!..
Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати.
А без долі біле личко —
Як квітка на полі:
Пече сонце, гойда вітер,

Рве всякий по волі.
Умивай же біле личко
Дрібними сльозами,
Бо вернулись москалики
Іншими шляхами.

II

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився;
Не дивиться на світ божий:
Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні.
За сльозами ледве-ледве
Вимовляє доні:
«Що, весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?
Де світилки з друженьками,
Старости, бояре?
В Московщині, доню моя!
Іди ж їх шукати,
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві...
Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!
Як ягодку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько... Доню моя,
Що ти наробила?..
Оддячила!.. Іди ж шукай
У Москві свекрухи.
Не слухала моїх річей,
То її послухай.
Іди, доню, найди її,
Найди, привітайся,

Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,
З далекого краю...
А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає?
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде?
Доню моя, доню моя,
Дитя моє любе!
Іди од нас...»
Ледве-ледве
Поблагословила:
«Бог з тобою!» — та, як мертва,
На діл повалилась...

Обізвався старий батько:
«Чого ждеш, небого?»
Заридала Катерина
Та бух йому в ноги:
«Прости мені, мій батечку,
Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!»
«Нехай тебе бог прощає
Та добрії люде;
Молись богу та йди собі —
Мені легше буде».

Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати;
Осталися сиротами
Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилась,
Взяла землі під вишнею,
На хрест почепила;
Промовила: «Не вернуся!
В далекому краю,

В чужу землю, чужі люде
Мене заховають;
А своєї ся крихотка
Надо мною ляже
Та про долю, моє горе
Чужим людям скаже...
Не розказуй, голубонько!
Де б не заховали,
Щоб грішної на сім світі
Люде не займали.
Ти не скажеш... ось хто скаже,
Що я його мати!
Боже ти мій!.. лихо моє!
Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя моє,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Безбатченком!..»

Пішла селом,
Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села — серце мліє;
Назад подивилась,
Покивала головою
Та й заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози.
За сльозами за гіркими
І світа не бачить,
Тілько сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як ангелятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає.
Сіло сонце, з-за діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулась,

Пішла... тілько мріє.
В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати...

Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А за віщо? Святий знає.
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі одиноким.
Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де заховають.
Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!

Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?
Єсть люде на світі —
Сріблом-злотом сяють,
Здається, панують,
А долі не знають,—
Ні долі, ні волі!
З нудьгою та з горем
Жупан надівають,
А плакати — сором.
Возьміть срібло-злото
Та будьте багаті,
А я візьму сльози —
Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами.
Затопчу неволю
Босими ногами!

Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти!

III

Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють,
Понад шляхом, щирицею,
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люде,
Що кого втомило:
Кого — щастя, кого — сльози,
Все нічка покрила.
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати;
Де ж Катрусю пригорнула:
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє,
Чи в діброві з-під колоди
Вовка виглядає?
Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!
А що дальше спіткається?
Буде лихо, буде!
Зустрінуться жовті піски
І чужії люде;
Зустрінеться зима люта...
А той чи зустріне,
Що пізнає Катерину,
Привітає сина?
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе:
Він, як мати, привітає,
Як брат, заговорить...

Побачимо, почуємо...
А поки — спочину

Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять!
«Бреше, скажуть, сякий-такий!
(Звичайно, не в очі),
А так тілько псує мову
Та людей морочить».
Правда ваша, правда, люде!
Та й нащо те знати,
Що сльозами перед вами
Буду виливати?
Нащо воно? У всякого
І свого чимало...
Цур же йому!.. А тим часом
Кете [4] лиш кресало
Та тютюну, щоб, знаєте,
Дома не журились.
А то лихо розказувать,
Щоб бридке приснилось!
Нехай його лихий візьме!
Лучче ж поміркую,
Де то моя Катерина
З Івасем мандрує.

За Києвом та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки,
П у г а ч а співають.
Іде шляхом молодиця.
Мусить бути, з прощі [5].
Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?
У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці ціпок, а на другій
Заснула дитина.

Зустрілася з чумаками,
Закрила дитину,
Питається: «Люде добрі,
Де шлях в Московщину?»
«В Московщину? Оцей самий.
Далеко, небого?»
«В саму Москву, Христа ради,
Дайте на дорогу!»
Бере шага [6], аж труситься:
Тяжко його брати!..
Та й навіщо?.. А дитина?
Вона ж його мати!
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварах спочила
Та синові за гіркого
Медяник купила.
Довго, довго, сердешная,
Все йшла та питала;
Було й таке, що під тином
З сином ночувала...

Бач, на що здалися карі оченята:
Щоб під чужим тином сльози виливать!
Отож-то дивіться та кайтесь, дівчата.
Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає...
Тоді не питайте, за що люде лають,
За що не пускають в хату ночувать.
Не питайте, чорнобриві,
Бо люде не знають;
Кого бог кара на світі,
То й вони карають...
Люде гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє.
Сиротині сонце світить
(Світить, та не гріє) —
Люде б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
А за віщо, боже милий!
За що світом нудить?
Що зробила вона людям,

Чого хотять люде?
Щоб плакала!.. Серце моє!
Не плач, Катерино,
Не показуй людям сльози,
Терпи до загину!
А щоб личко не марніло
З чорними бровами,—
До схід сонця в темнім лісі
Умийся сльозами.
Умиєшся — не побачать,
То й не засміються;
А серденько одпочине,
Поки сльози ллються.

Отаке-то лихо, бачите, дівчата.
Жартуючи кинув Катрусю москаль.
Недоля не бачить, з ким їй жартувати,
А люде хоч бачать, та людям не жаль:
«Нехай,— кажуть,— гине ледача дитина,
Коли не зуміла себе шанувать».
Шануйтеся ж, любі, в недобру годину
Щоб не довелося москаля шукать.

Де ж Катруся блудить?
Попідтинню ночувала,
Раненько вставала,
Поспішала в Московщину;
Аж гульк — зима впала.
Свище полем заверюха,
Іде Катерина
У личаках — лихо тяжке! —
І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибає;
Дивиться — щось мріє...
Либонь, ідуть москалики...
Лихо!.. серце мліє...
Полетіла, зустрілася,
Пита: «Чи немає
Мого Йвана чорнявого?»
А ті: «Ми не знаєм».
І, звичайно, як москалі,
Сміються, жартують:

«Ай да баба! ай да наши!
Кого не надують!»
Подивилась Катерина:
«І ви, бачу, люде!
Не плач, сину, моє лихо!
Що буде, то й буде.
Піду дальше — більш ходила...
А може, й зустріну;
Оддам тебе, мій голубе,
А сама загину».

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
Стоїть Катря серед поля,
Дала сльозам волю.
Утомилась заверюха,
Де-де позіхає;
Ще б плакала Катерина,
Та сліз більш немає.
Подивилась на дитину:
Умите сльозою,
Червоніє, як квіточка
Вранці під росою.
Усміхнулась Катерина,
Тяжко усміхнулась:
Коло серця — як гадина
Чорна повернулась.
Кругом мовчки подивилась;
Бачить — ліс чорніє,
А під лісом, край дороги,
Либонь, курінь мріє.
«Ходім, сину, смеркається,
Коли пустять в хату;
А не пустять, то й надворі
Будем ночувати.
Під хатою заночуєм,
Сину мій Іване!
Де ж ти будеш ночувати,
Як мене не стане?
З собаками, мій синочку,
Кохайся надворі!
Собакі злі, покусають,
Та не заговорять,

Не розкажуть сміючися...
З псами їсти й пити...
Бідна моя головонько!
Що мені робити?»

Сирота-собака має свою долю,
Має добре слово в світі сирота;
Його б'ють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сміх не спита,
А Йвася спитають, заранпє спитають,
Не дадуть до мови дитині дожить.
На кого собаки на улиці лають?
Хто голий, голодний під тином сидить?
Хто лобуря водить? Чорняві байстрята...
Одна його доля — чорні бровенята,
Та й тих люде заздрі не дають носить.

IV

Попід горою, яром, долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби з Гетьманщини [7] стоять.
У яру гребля, верби в ряд,
Ставок під кригою в неволі
І ополонка — воду брать...
Мов покотьоло [8] червоніє,
Крізь хмару — сонце зайнялось.
Надувся вітер; як повіє —
Нема нічого: скрізь біліє...
Та тілько лісом загуло.

Реве, свище заверюха.
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.
Вийшов з хати карбівничий [9],
Щоб ліс оглядіти,
Та де тобі! таке лихо,
Що не видно й світа.
«Еге, бачу, яка фуга!
Цур же йому з лісом!
Піти в хату... Що там таке?

От їх достобіса!
Недобра їх розносила,
Мов справді за ділом.
Ничипоре! дивись лишень,
Які побілілі!»
«Що, москалі?.. Де москалі?»
«Що ти? схаменися!»
«Де москалі, лебедики?»
«Та он, подивися».
Полетіла Катерина
І не одяглася.
«Мабуть, добре Московщина
В тямку їй далася!
Бо уночі тілько й знає,
Що москаля кличе».
Через пеньки, заметами
Летить, ледве дише,
Боса стала серед шляху,
Втерлась рукавами.
А москалі їй назустріч,
Як один, верхами.
«Лихо моє! доле моя!» —
До їх... коли гляне —
Попереду старший їде.
«Любий мій Іване!
Серце моє коханеє!
Де ти так барився?» —
Та до його... за стремена...
А він подивився —
Та шпорами коня в боки.
«Чого ж утікаєш?
Хіба забув Катерину?
Хіба не пізнаєш?
Подивися, мій голубе,
Подивись на мене:
Я Катруся твоя люба.
Нащо рвеш стремена?»
А він коня поганяє,
Нібито й не бачить.
«Постривай же, мій голубе!
Дивись — я не плачу.
Ти не пізнав мене, Іване?
Серце, подивися,

Їй же богу, я Катруся!»
«Дура, отвяжися!
Возьмите прочь безумную!»
«Боже мій! Іване!
І ти мене покидаєш?
А ти ж присягався!»
«Возьмите прочь! Что ж вы стали?»
«Кого? мене взяти?
За що ж, скажи, мій голубе?
Кому хоч оддати
Свою Катрю, що до тебе
В садочок ходила,—
Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?
Мій батечку, мій братику!
Хоч ти не цурайся!
Наймичкою тобі стану...
З другою кохайся...
З цілим світом... Я забуду,
Що колись кохалась,
Що од тебе сина мала,
Покриткою стала...
Покриткою... який сором!
І за що я гину!
Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина.
Не покинеш?.. Серце моє,
Не втікай од мене...
Я винесу тобі сина».
Кинула стремена
Та в хатину. Вертається,
Несе йому сина.
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
«Осьде воно, подивися!
Де ж ти? заховався?
Утік!.. нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій!.. Дитя моє!
Де дінусь з тобою?
Москалики! голубчики!
Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики:

Воно сиротина;
Возьміть його та оддайте
Старшому за сина.
Возьміть його... бо покину,
Як батько покинув,—
Бодай його не кидала
Лихая година!
Гріхом тебе на світ божий
Мати породила;
Виростай же на сміх людям!»
На шлях положила.
«Оставайся шукать батька,
А я вже шукала».
Та в ліс з шляху, як навісна!
А дитя осталось,
Плаче, бідне... А москалям
Байдуже; минули.
Воно й добре; та на лихо
Лісничі почули.

Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся;
Кругом подивилась,
Та в яр... біжить... серед ставу
Мовчки опинилась.
«Прийми, боже, мою душу,
А ти — моє тіло!»
Шубовсть в воду!.. Попід льодом
Геть загуркотіло.

Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом —
І сліду не стало.

То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає;
То не лихо, то не тяжке,
Що мати вмирає;
Не сироти малі діти,

Що неньку сховали:
Їм зосталась добра слава,
Могила зосталась.
Засміються злії люде
Малій сиротині;
Вилле сльози на могилу —
Серденько спочине.
А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась?
Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?
Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе...
Панське личко, чорні брови...
Нащо? Щоб пізнали!
Змалювала, не сховала...
Бодай полиняли!

V

Ішов кобзар до Києва
Та сів спочивати.
Торбинками обвішаний
Його повожатий.
Мале дитя коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзар
І с у с а співає.
Хто йде, їде — не минає:
Хто бублик, хто гроші;
Хто старому, а дівчата
Шажок міхопоші.
Задивляться чорноброві —
І босе, і голе.
«Дала,— кажуть,— бровенята,
Та не дала долі!»

Їде шляхом до Києва
Берлин [10] шестернею,
А в берлині господиня

З паном і сем'єю.
Опинився против старців —
Курява лягає.
Побіг Івась, бо з віконця
Рукою махає.
Дає гроші Івасеві,
Дивується пані.
А пан глянув... одвернувся...
Пізнав, препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята...
Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти.
Пита пані, як зоветься?
«Івась».— «Какой милый!»
Берлин рушив, а Івася
Курява покрила...
Полічили, що достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом.

[*1838, С-Петербург*]

ТАРАСОВА НІЧ [1]

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата —
Як мак процвітає.
Грає кобзар, виспівує,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками;
Як збиралась громадонька
В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.
Грає кобзар, виспівує —
Аж лихо сміється...

«Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться.
Було колись — панували,
Та більше не будем!
Тії слави козацької
Повік не забудем!
Встає хмара з-за Лиману,
А другая з поля;
Зажурилась Україна —
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине;
Гине слава, батьківщина;
Немає де дітись;
Виростають нехрещені
Козацькії діти;
Кохаються невінчані;
Без попа ховають;
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніати [2]
Налітають,— нема кому

Порадоньки дати.
Обізвався Наливайко [3] —
Не стало Кравчини! [4]
Обізвавсь козак Павлюга [5] —
За нею полинув!
Обізвавсь Тарас Трясило
Гіркими сльозами:
«Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами!»

Україно, Україно!
Серце моє, ненько!
Як згадаю твою долю,
Заплаче серденько!
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки [6], гетьмани?
Де поділися? Згоріло
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поганці панують.
Грай же, море, мовчіть, гори,
Гуляй, буйний, полем!
Плачте, діти козацькії,—
Така ваша доля!

Обізвавсь Тарас Трясило
Віру рятовати,
Обізвався орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
«А годі журиться!
А ходім лиш, пани-брати,
З поляками биться!»

Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило.
Од Лиману до Трубайла [7]

Трупом поле крилось.
Ізнемігся козаченько,
Тяжко зажурився,
А поганий Конецпольський
Дуже звеселився;
Зібрав шляхту всю докупи
Та й ну частовати.
Зібрав Тарас козаченьків —
Поради прохати:
«Отамани товариші,
Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку,
Що будем робити?
Бенкетують вражі ляхи
Наше безголов'я».
«Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай, кляті, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду,—
Козак ляха знайде».

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки,
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Червоною гадюкою
Несе Альта[8] вісти,
Щоб летіли круки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні круки
Вельможних будити;
Зібралося козачество
Богу помолитись.

Закрякали чорні круки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі,—
Тії ночі кривавої,
Що славною стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;
Де кров текла козацькая,
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі
Та з голоду кряче...
Згада козак Гетьманщину,
Згада та й заплаче!»

Умовк кобзар, сумуючи:
Щось руки не грають.
Кругом хлопці та дівчата
Слізоньки втирають.

Пішов кобзар по улиці —
З журби як заграє!
Кругом хлопці навприсядки,
А він вимовляє:
«Нехай буде отакечки!
Сидіть, діти, у запічку,
А я з журби та до шинку,
А там найду свою жінку,
Найду жінку, почастую,
З вороженьків покепкую».

[*6 листопада 1838 року, С.-Петербург*]

* *
*

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..
Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози... чом не затопили,
Не винесли в море, не розмили в полі?..
Не питали б люде, що в мене болить.
Не питали б, за що проклинаю долю,
Чого нуджу світом? «Нічого робить»,—
Не сказали б на сміх...

Квіти мої, діти!
Нащо ж вас кохав я, нащо доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав?.. Може, і вгадав...
Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи —
Я більше не хочу.
Одну сльозу з очей карих —
І пан над панами!

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

За карії оченята,
За чорнії брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову,
Виливало, як уміло,
За темнії ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі...
За степи та за могили,

Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...
Не хотілось в снігу, в лісі.
Козацьку громаду
З булавами, з бунчугами [1]
Збирать на пораду.
Нехай душі козацькії
В Украйні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори,—
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило...
Лягла спочить... А тим часом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають,
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки,—
Бо дотепні... А я... а я
Тілько вмію плакать,
Тілько сльози за Украйну...
А слова — немає...
А за лихо... Та цур йому!
Хто його не знає!
А надто той, що дивиться
На людей душою —
Пекло йому на сім світі,
А на тім...

Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю.

Нехай злидні живуть три дні —
Я їх заховаю,
Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється...
Нехай думка, як той ворон,
Літає та кряче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком — люди не побачать,
То й не засміються...
Не втирайте ж мої сльози,
Нехай собі ллються.
Чуже поле поливають
Щодня і щоночі,
Поки, поки не засиплють
Чужим піском очі...
Отаке-то... А що робить?
Журба не поможе.
Хто ж сироті завидує —
Карай того, боже!

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас,—
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти,
В нашу Україну,
Попідтинню сиротами,
А я — тут загину.
Там найдете щире серце
І слово ласкаве,
Там найдете щиру правду,
А ще, може, й славу...

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

[*1839, С-Петербург*]

ПЕРЕБЕНДЯ[1]

Перебендя, старий, сліпий,—
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люде:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попідтинню сіромаха
І днює й ночує;
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже;
Сяде собі, заспіває:
«Ой не шуми, луже!»
Заспіває та й згадає,
Що він сиротина,
Пожуриться, посумує,
Сидячи під тином.

Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває про Чалого[2] —
На Горлицю зверне;
З дівчатами на вигоні —
Гриця та веснянку,
А у шинку з парубками —
Сербина, Шинкарку;
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая) —
Про тополю, лиху долю,
А потім — У гаю;
На базарі — про Лазаря[3]
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйновали[4].
Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!

Заспіває, засміється,
А на сльози зверне.

Вітер віє-повіває,
По полю гуляє.
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.
Кругом його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою могила,
А там — тілько мріє.
Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває;
То приляже та послуха,
Як кобзар співає,
Як серце сміється, сліпі очі плачуть...
Послуха, повіє...
Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люде не чули, бо то боже слово,
То серце по волі з богом розмовля,
То серце щебече господнюю славу,
А думка край світа на хмарі гуля.
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, як воно встає;
Послухає моря, що воно говорить,
Спита чорну гору: «Чого ти німа?»
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує.
Його на сім світі ніхто не прийма.
Один він між ними, як сонце високе.
Його знають люде, бо носить земля;
А якби почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля,—
На божеє слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали.
«Нехай понад морем,— сказали б,— гуля!»

Добре єси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люде не чули.
А щоб тебе не цурались —
Потурай їм, брате!
Скачи, враже, як пан каже:
На те він багатий.

Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває весільної,
А на журбу зверне.

[*1839, С-Петербурі*]

ТОПОЛЯ

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий —
Нащо зеленіє?
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подивиться
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце ниє:
Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте, все розкажу,
Слухайте ж, дівчата.

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила — не спинила,
Пішов та й загинув.
Якби знала, що покине,—
Була б не любила;
Якби знала, що загине,—
Була б не пустила;
Якби знала — не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Якби знала!..

І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться...
Не знайте, дівчата!

Не питайте свою долю...
Само серце знає,
Кого любить... Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята;
Біле личко червоніє
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтеся ж, любітеся,
Як серденько знає.

Защебече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспівує, поки вийде
Чорнобрива з хати;
А він її запитає:
«Чи не била мати?»
Стануть собі, обіймуться,—
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться,—
Обоє раденькі.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не спитає:
«Де ти була, що робила?»
Сама собі знає.
Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Воно чуло недоленьку,
А сказать не вміло.
Не сказало — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує.

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає,— як сирота

Білим світом нудить.
Без милого батько, мати —
Як чужії люде.
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється!

Минув і рік, минув другий —
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка,—
Ніхто не питає.
«Чого в'янеш, моя доню?» —
Мати не спитала,
За старого, багатого
Нищечком єднала.
«Іди, доню,— каже мати,—
Не вік дівувати.
Він багатий, одинокий —
Будеш пановати».

«Не хочу я пановати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки поплачуть:
Легше мені в труні лежать,
Ніж його побачить».

Не слухала стара мати,
Робила, що знала,—
Все бачила чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити:
Чи довго їй на сім світі
Без милого жити?
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щиру правду —
Де милий-серденько?
Чи жив, здоров, чи він любить,

Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько,
Скажи, коли знаєш!
Бо видає мене мати
За старого заміж.
Любить його, моя сиза,
Серце не навчити.
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити.
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами...
Скажи ж мою долю».
«Добре, доню; спочинь трошки...
Чини ж мою волю.
Сама колись дівовала,
Теє лихо знаю;
Минулося — навчилася,
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала».

Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.
«Ось на тобі сего дива!
Піди до криниці;
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сего зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи якомога;
Що б там не кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —

Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою.
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде.
А за третій... моя доню,
Не питай, що буде.
Та ще, чуєш, не хрестися,
Бо все піде в воду.
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду».

Взяла зілля, поклонилась:
«Спасибі, бабусю!»
Вийшла з хати: «Чи йти, чи ні?
Ні, вже не вернуся!»
Пішла, вмилась, напилася,
Мов не своя стала,
Вдруге, втретє, та, мов сонна,
В степу заспівала:
«Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю,
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости тонка та висока
До самої хмари,
Спитай бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
За синєє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий, чорнобривий
По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люде;
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде.
Сама хоче мене мати

В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість поможе?
Мамо моя, доле моя!
Боже милий, боже!
Подивися, тополенько,
Як нема — заплачеш
До схід сонця ранісінько,
Щоб ніхто не бачив.
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари;
Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

[*1839, С-Петербург*]

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА [1]

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив..
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!
Нема Січі; очерети
У Дніпра питають:
«Де-то наші діти ділись,
Де вони гуляють?»
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.
На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують;
Питаються у буйного:
«Де наші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарились?
Вернітеся! дивітеся —
Жита похилились,
Де паслися ваші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла...
Вернітеся!» — «Не вернуться! —
Заграло, сказало
Синє море.— Не вернуться,
Навіки пропали!»
Правда, море, правда, синє!
Такая їх доля:
Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани!
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить...

Тілько ворог, що сміється...
Смійся, лютий враже!
Та не дуже, бо все гине,—
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як господа слово.
Чи так, батьку отамане?
Чи правду співаю?
Ех, якби-то!.. Та що й казать?
Кебети не маю.
А до того — Московщина,
Кругом чужі люде.
«Не потурай»,— може, скажеш,
Та що з того буде?
Насміються на псалом той,
Що виллю сльозами;
Насміються... Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!
Поборовся б і я, може,
Якби малось сили;
Заспівав би,— був голосок,
Та позички з'їли.
Отаке-то лихо тяжке,
Батьку ти мій, друже!
Блужу в снігах та сам собі:
«Ой не шуми, луже!»
Не втну більше. А ти, батьку,
Як сам здоров знаєш;
Тебе люде поважають,
Добрий голос маєш;
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,

Кого положили.
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
Утни, батьку, щоб нехотя
На ввесь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!
Утни, батьку, орле сизий!
Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу,
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,
Як дівчина під вербою
Г р и ц я заспіває.
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляже в чужу землю,
В чужій домовині.

[*1839, С-Петербург*]

ІВАН ПІДКОВА [1]

I

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли пановати.
Пановали, добували
І славу, і волю;
Минулося — осталися
Могили на полі.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили,—
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу,
За ними співає.

Було колись — в Україні
Лихо танцювало,
Журба в шинку мед-горілку
Поставцем кружала,
Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! може, серце
Хоч трохи спочине.

II

Чорна хмара з-за Лиману
Небо, сонце криє,
Синє море звірюкою
То стогне, то виє,
Дніпра гирло затопило.

«А нуте, хлоп'ята,
На байдаки! Море грає —
Ходім погуляти!»

Висипали запорожці —
Лиман човни вкрили.
«Грай же, море!» — заспівали,
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба.
Пливуть собі та співають;
Рибалка літає...
А попереду отаман
Веде, куди знає.
Похожає вздовж байдака,
Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди —
Де-де буть роботі?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку — човни стали.
«Нехай ворог гине!
Не в Синопу [2], отамани,
Панове-молодці,
А у Царград [3], до султана
Поїдемо в гості!»
«Добре, батьку отамане!» —
Кругом заревіло.
«Спасибі вам!» —
Надів шапку.
Знову закипіло
Синє море; вздовж байдака
Знову похожає
Пан отаман та на хвилю
Мовчки поглядає.

[*1839, С.-Петербург*]

Н. МАРКЕВИЧУ [1]

Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати.
Тепер летиш в Україну —
Тебе виглядають.
Полетів би за тобою,
Та хто привітає.
Я й тут чужий, одинокий,
І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?
Я там одинокий.
Одинокий... а Украйна!
А степи широкі!
Там повіє буйнесенький,
Як брат, заговорить;
Там в широкім полі воля;
Там синіє море
Вигравае, хвалить бога,
Тугу розганяє;
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють,
Розмовляють сумуючи,
Отака їх мова:
«Було колись — минулося,
Не вернеться знову».
Полетів би, послухав би,
Заплакав би з ними...
Та ба, доля приборкала
Меж людьми чужими.

С-Петербург
9 мая 1840 року

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

1840.

ВЪ ТИПОГРАФІИ Е. ФИШЕРА

Титульна сторінка першого видання «Кобзаря»

НА НЕЗА́БУДЬ

Штернбергові [1]

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся,—
Згадай мене, брате!

[*Травень — червень 1840,*
С.-Петербург]

ГАЙДАМАКИ[1]

ПОЕМА

Василию Ивановичу Григоровичу
на память 22 апреля 1838 года

Все йде, все минає — і краю немає.
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає і будеш сіять,
Як над Вавілоном[2], над його садами
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю!.. люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не одинокий, я не сирота,—
Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою? — гріх, душа жива!
А може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива.
Як небо блакитне — нема йому краю,
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? химерні слова!
Згадай же хто-небудь її на сім світі,—
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата,— вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.
Поки сонце встане, спочивайте, діти,
А я поміркую, ватажка де взять.

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля,—
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти,
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! орли мої!
Летіть в Україну,—
Хоч і лихо зустрінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
Не дасть погибати,
А тут... а тут... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зустрівши, насміються,—
Такі, бачте, люди:
Все письменні, друковані [3],
Сонце навіть гудять:
«Не відтіля,— каже,— сходить
Та не так і світить;
Отак,— каже,— було б треба...»
Що маєш робити?
Треба слухать, може, й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...
Розумні, та й годі!
А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
«Нехай,— скажуть,— спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани.
А то дурень розказує
Мертвими словами
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах. Дурень! дурень!
Били, а не вчили.
Од козацтва, од гетьманства

Високі могили —
Більш нічого не осталось,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають.
Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радость нашу,
Султан, паркет, шпори [4],—
От де слава!!! а то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче, за тобою
І твоя громада
У сіряках!..» Правда, мудрі!
Спасибі за раду.
Теплий кожух, тілько шкода —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте... кричіть собі,
Я слухать не буду
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люди —
А я дурень; один собі
У моїй хатині
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю,— море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю,— розвернулась
Висока могила,
Аж до моря запорожці
Степ широкий крили.
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають... а пороги
Меж очеретами
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшне співають.

Послухаю, пожурюся,
У старих спитаю:
«Чого, батьки, сумуєте?»
«Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна.. »
І я плачу, а тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани — всі в золоті;
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будовали,
Як козаки на байдаках
Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі [5]
Та як, люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетовали.
«Грай, кобзарю, лий, шинкарю!» —
Козаки гукали.
Шинкар знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.
«Гуляй, пане, без жупана,
Гуляй, вітре, полем.
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля».
Взявшись в боки, навприсідки
Парубки з дідами.
«Отак, діти! добре, діти!
Будете панами».
Отамани на бенкеті,

Неначе на раді,
Похожають, розмовляють;
Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами.
А я дивлюсь, поглядаю.
Сміюся сльозами.
Дивлюся, сміюся, дрібні утираю,—
Я не одинокий, є з ким в світі жить;
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько Г р и ц я дівчина співає,—
Я не одинокий, є з ким вік дожить.
От де моє добро, гроші,
От де моя слава,
А за раду спасибі вам,
За раду лукаву.
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливать журбу, сльози.
Бувайте здорові!
Піду синів випровожать
В далеку дорогу.
Нехай ідуть,— може, найдуть
Козака старого,
Що привіта моїх діток
Старими сльозами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панами.

Отак, сидя в кінці стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? хто поведе?
Надворі світає;
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились.
«Благослови,— кажуть,— батьку,

Поки маєм силу;
Благослови шукать долю
На широкім світі».
«Постривайте... світ — не хата,
А ви малі діти,
Нерозумні. Хто ватажком
Піде перед вами,
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чималі,
Йдете в люди, а там тепер
Все письменне стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тма, мна [6] знаю, а оксію [7]
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо попросим.
Єсть у мене щирий батько [8]
(Рідного немає),—
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам здоров знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А до того — душа щира,
Козацького роду,
Не одцурався того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одцурався того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тином.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу,
Любить її! Ходім, сини,
На раду ласкаву.
Якби не він спіткав мене
При лихій годині,

Давно б досі заховали
В снігу на чужині,
Заховали б та й сказали:
«Так... якесь ледащо...»
Тяжко-важко нудить світом,
Не знаючи за що.
Минулося, щоб не снилось!..
Ходімо, хлоп'ята!
Коли мені на чужині
Не дав погибати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!»
Добридень же, тату, в хату!
На твоїм порогу
Благослови моїх діток
В далеку дорогу.

С.-Петербург,
1841, апреля 7

ІНТРОДУКЦІЯ[9]

Була колись Шляхетчина,
Вельможная пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою... Було колись...
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє
Та королем коверзує...
Не кажу Степаном [10]
Або Яном Собієським [11]:
Ті два незвичайні,—
А іншими. Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли,
Сусіде мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають[12],
Та слухали, як шляхетство

Навісне гукає.
«Nie pozwalam! nie pozwalam!» [13] —
Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гартують.
Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над ляхами
Понятовський [14] жвавий.
Запановав та й думав шляхту
Приборкать трошки... не зумів!
Добра хотів, як дітям мати,
А може, й ще чого хотів.
Єдине слово «nie pozwalam»
У шляхти думав одібрать,
А потім... Польща запалала,
Панки сказилися... Кричать:
«Гонору слово, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!»
На гвалт Пулавського і Паца [15]
Встає шляхетськая земля,
І — разом сто конфедерацій [16].
Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні;
Розбрелися та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з жидами
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

ГАЛАЙДА

«Яремо! герш-ту [17], хамів сину?
Піди кобилу приведи,
Подай патинки господині
Та принеси мені води,
Вимети хату, внеси дрова,

Посип індикам, гусям дай,
Піди до льоху, до корови,
Та швидче, хаме!.. Постривай!
Упоравшись, біжи в Вільшану [18].
Їмості [19] треба. Не барись».
Пішов Ярема, похилився.

Отак уранці жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що виросли крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався...

О боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О боже мій милий, як весело жить!

Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попихач жидівський, виріс у порога;
А не клене долі, людей не займа.
Та й за що їх лаять? хіба вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують... У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Що-небудь згадає або що побачить...
Та й знову за працю. Отак треба жить!
Нащо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема — сирота багатий,
Бо є з ким заплакать, є з ким заспівать:
Єсть карії очі — як зіроньки сяють,
Білі рученята — мліють-обнімають,
Єсть серце єдине, серденько дівоче,
Що плаче, сміється, і мре, й оживає.
Святим духом серед ночі
Понад ним витає.

Отакий-то мій Ярема,
Сирота багатий.
Таким і я колись-то був.
Минуло, дівчата...
Минулося, розійшлося,
І сліду не стало.
Серце мліє, як згадаю...
Чому не осталось?
Чому не осталось, чому не витало?
Легше було б сльози, журбу виливать.
Люде одібрали, бо їм було мало.
«Нащо йому доля? треба закопать:
Він і так багатий...»
Багатий на лати
Та на дрібні сльози — бодай не втирать!
Доле моя, доле! де тебе шукать?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснися... не хочеться спать.

Вибачайте, люде добрі:
Може, не до ладу,
Та прокляте лихо-злидні
Кому не завадить?
Може, ще раз зустрінемось,
Поки шкандибаю
За Яремою по світу,
А може... й не знаю.
Лихо, люде, всюди лихо,
Нігде пригорнуться:
Куди, каже, хилить доля,
Туди й треба гнуться,—
Гнуться мовчки, усміхаться,
Щоб люде не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка... нехай сниться
Тому, в кого доля,
А сироті щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію.
Виливайся ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,

Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами...
Та не з братом, не з сестрою —
З німими стінами
На чужині... А поки що —
До корчми вернуся,
Що там робиться.

Жидюга

Дрижить, ізігнувшись
Над каганцем: лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку... ох, аж душно!..
Білі рученята
Розкидала, розкрилася...
Як квіточка в гаю,
Червоніє; а пазуха...
Пазухи немає —
Розірвана... Мабуть, душно
На перині спати
Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти,—
Одна шепче. Несказанно
Гарна нехрещена!
Ото дочка, а то батько —
Чортова кишеня.
Стара Хайка лежить долі,
В перинах поганих.
Де ж Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану.

КОНФЕДЕРАТИ

«Одчиняй, проклятий жиде!
Бо будеш битий... одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!»
«Постривай!
Стривайте, зараз!»
«Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,

Чи що, ти хочеш?»
«Я? з панами?
Крий боже! зараз, дайте встать,
Ясновельможні (нишком — свині)».
«Пане полковнику, ламай!»
Упали двері... а нагай
Малює вздовж жидівську спину.
«Здоров, свине, здоров, жиде,
Здоров, чортів сину!»
Та нагаєм, та нагаєм.
А жид зогнув спину:
«Не жартуйте, мості-пане!»
«Добривечір в хату!
Ще раз шельму! ще раз!.. годі!
Вибачай, проклятий!
Добривечір! А де дочка?»
«Умерла, панове».
«Лжеш, Іудо! нагаями!»
Посипались знову.
«Ой паночки-голубчики,
Єй-богу, немає!»
«Брешеш, шельмо!»
«Коли брешу,
Нехай бог карає!»
«Не бог, а ми. Признавайся!»
«Нащо б мав ховати,
Якби жива? Нехай, боже,
Щоб я був проклятий!..»
«Ха-ха-ха-ха!.. Чорт, панове,
Літаню [20] співає.
Перехрестись!»
«Як же воно?
Далебі, не знаю».
«Отак, дивись...»
Лях хреститься,
А за ним Іуда.
«Браво! браво! охрестили.
Ну, за таке чудо
Могоричу, мості-пане!
Чуєш, охрещений?
Могоричу!»
«Зараз, зараз!»
Ревуть, мов скажені,

Ревуть ляхи, а поставець
По столу гуляє.
«Єще Польща не згінела!» —
Хто куди гукає.
«Давай, жиде!»
Охрещений
Із льоху та в хату,
Знай, шмигляє, паливає;
А конфедерати,
Знай, гукають: «Жиде! меду!»
Жид не схаменеться.
«Де цимбали? Грай, псявіро!»
Аж корчма трясеться —
Краков'яка оддирають,
Вальса та мазура.
А жид гляне та нищечком:
«Шляхетська натура!»
«Добре, годі! тепер співай!»
«Не вмію, єй-богу!»
«Не божись, собача шкуро!»
«Яку ж вам? Небогу?»

«Була собі Гандзя,
Каліка небога,
Божилася,
Молилася,
Що боліли ноги;
На панщину не ходила,
А за парубками
Тихесенько,
Гарнесенько
Поміж бур'янами».

«Годі! годі! це погана:
Схизмати [21] співають».
«Якої ж вам? хіба оцю?
Стривайте, згадаю...»

«Перед паном Хведором
Ходить жид ходором,
І задком,
І передком
Перед паном Хведірком».

«Добре, годі! тепер плати!»
«Жартуєте, пане:
За що платить?»
«Що слухали.
Не кривись, поганий!
Не жартуєм. Давай гроші!»
«Де мені їх взяти?
Ні шеляга [22]; я панською
Ласкою багатий».
«Лжеш, собако! признавайся!
А нуте, панове,
Батогами!»
Засвистіли,
Хрестять Лейбу знову.
Періщили, періщили,
Аж пір'я летіло...
«Єй же богу, ні шеляга!
Їжте моє тіло!
Ні шеляга! гвалт! рятуйте!»
«Ось ми порятуєм».
«Постривайте, я щось скажу».
«Почуєм, почуєм,
Та не бреши, бо, хоч здохни,
Брехня не поможе».
«Ні, в Вільшаній...»
«Твої гроші?»
«Мої!.. Ховай боже!
Ні, я кажу, що в Вільшаній...
Вільшанські схизмати
По три сем'ї, по чотири
Живуть в одній хаті».
«Ми це знаєм, бо ми сами
Їх так очухрали».
«Та ні, не те... вибачайте...
Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроші приснилися...
Бачте, у Вільшаній
У костьолі... у титаря...[23]
А дочка Оксана!
Ховай боже! як панночка!
Що-то за хороше!
А червінців! Хоч не його,
Так що? Аби гроші».

«Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся!»

Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тільки під лавою
Конфедерат п'яний
Не здужа встать, а курника,
П'яний і веселий:
«My żyjemy, my żyjemy,
Polska nie zginęła» [24].

ТИТАР

«У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько,—
Я виглядаю;
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм;
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко-важко!»
Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає; а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють; серед неба
Горить білолиций;
Верба слуха соловейка,

Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає...
«Нащо мені врода,
Коли нема долі, нема талану!
Літа молодії марно пропадуть.
Один я на світі без роду, і доля —
Стеблина-билина на чужому полі.
Стеблину-билину вітри рознесуть:
Так і мене люде не знають, де діти.
За що ж одцурались? що я сирота?
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась».
І хлинули сльози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
«Оставайсь здорова. В далекій дорозі
Найду або долю, або за Дніпром
Ляжу головою... А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько моє!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася; другого шукай;
Я тобі не пара; я в сірій свитині,
А ти титарівна. Кращого вітай,—
Вітай, кого знаєш... така моя доля.
Забудь мене, пташко, забудь, не журись.
А коли почуєш, що на чужім полі
Поляг головою,— нишком помолись.
Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!»
Та й заплакав сіромаха,
На кий похилившись.
Плаче собі тихесенько...
Шелéст!.. коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.

Забув; побіг; обнялися.
«Серце!» — та й зомліли.
Довго-довго тілько — «серце»,
Та й знову німіли.
«Годі, пташко!»
«Ще трошечки,
Ще... ще... сизокрилий!
Вийми душу!.. ще раз... ще раз...
Ох, як я втомилась!»
«Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!»
Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
«Сідай же й ти коло мене».
Сів, та й обнялися.
«Серце моє, зоре моя,
Де це ти зоріла?»
«Я сьогодні забарилась:
Батько занедужав;
Коло його все поралась...»
«А мене й байдуже?»
«Який-бо ти, єй же богу!»
І сльози блиснули.
«Не плач, серце, я жартую».
«Жарти!»
Усміхнулась.
Прихилилась головкою
Та й ніби заснула.
«Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш.
Ну не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш.
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано...
Завтра вночі у Чигрині
Свячений [25] достану.
Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посажу, як паву,—
На дзиглику, як гетьманшу,
Та й дивитись буду;
Поки не вмру, дивитимусь».

«А може, й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!»
«Хіба краща є за тебе?»
«Може, й є,— не знаю».
«Гнівиш бога, моє серце:
Кращої немає
Ні на небі, ні за небом;
Ні за синім морем
Нема кращої за тебе!»
«Що се ти говориш?
Схаменися!»
«Правду, рибко!»
Та й знову, та й знову.
Довго вони, як бачите,
Меж мови-розмови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Їй Ярема розказував,
Як жить вони будуть
Укупочці, як золото
І долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.
Аж обридло слухаючи,
Далебі, дівчата!
«Ото який! мов і справді
Обридло!»
А мати
Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте,—
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді... та цур йому,
А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий

Під вербою, над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує;
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
«Серце моє, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій!..» — аж верби нагинались
Слухать тую мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу против ночі,
А то ще приснiться.
Нехай собі розійдуться
Так, як ізійшлися,—
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні щирі козачі.
Нехай собі... Може, ще раз
Вони на сім світі
Зустрінуться... побачимо...

А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що то там твориться?
Треба глянуть та розказать...
Бодай не дивиться!
Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люде, що зібрались волю боронить [26].
Боронять, прокляті... Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти.
У печі пала
Огонь і світить на всю хату,
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид; конфедерати

Кричать до титаря: «Хоч жить?
Скажи, де гроші?»
Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили — нема,
Нема ні слова.
«Мало муки!
Давайте приску! де смола?
Кропи його! отак! холоне?
Мерщій же приском посипай!
Що? скажеш, шельмо?.. І не стогне!
Завзята бестія! стривай!»
Насипали в халяву жару...
«У тім'я цвяшок закатай!»
Не витерпів святої кари,
Упав, сердега. Пропадай,
Душа, без сповіді святої!
«Оксано, дочко!» — та й умер.
Ляхи задумалися стоя.
Хоч і запеклі.
«Що ж тепер?
Панове, ради! Поміркуєм,
Тепер з ним нічого робить,
Запалим церкву!»
«Гвалт! рятуйте!
Хто в бога віpує!» — кричить
Надворі голос що є сили.
Ляхи зомліли. «Хто такий?»
Оксана в дверi: «Вбили! вбили!»
Та й пада крижем. А старший
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшла. Сам позаду
Бере зомлілую...
Де ж ти,
Яремо, де ти? Подивися!
А він, мандруючи, співа,
Як Наливайко з ляхом бився.

Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.
Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.

Біліє місяць; люде сплять,
І титар спить... Не рано встане:
Навіки, праведний, заснув [27].
Горіло світло, погасало,
Погасло... Мертвий мов здригнув.
І сумно-сумно в хаті стало.

СВЯТО В ЧИГИРИНІ

Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали.
Встали, подивились на той Чигирин [28],
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний на воронім коні
Блисне булавою — море закипить...
Закипить і розлилося
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними...
А за козаками...
Та що й казать? Минулося;
А те, що минуло,
Не згадуйте, пани-брати,
Бо щоб не почули.
Та й що з того, що згадаєш?
Згадаєш — заплачеш.
Ну хоч глянем на Чигирин,
Колись-то козачий.

Із-за лісу, з-за туману,
Місяць випливає,
Червоніє, круглолиций,
Горить, а не сяє,
Неначе зна, що не треба
Людям його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.
І смеркло, а в Чигрині,
Як у домовині.

Сумно-сумно. (Отак було
По всій Україні
Против ночі Маковія,
Як ножі святили).
Людей не чуть; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де ж люде?.. Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались,— дожидають
Великого свята.

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.
Куди-то поїдуть? кого повезуть?
Он кого, дивіться. Лягли по долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки. На гвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані [29].
Уміла що кому давать,
Ніврoку їй, нехай царствує;
Нехай не вадить, як не чує!
Поміж возами нігде стать:
Неначе в ірій, налетіло
З Смілянщини, з Чигирина
Просте козацтво, старшина,
На певне діло налетіли.
Козацьке панство похожає
В киреях чорних, як один,
Тихенько ходя розмовляє
І поглядає на Чигрин.

Старшина первий

Старий Головатий [30] щось дуже коверзує.

Старшина другий

Мудра голова, сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого, а дивишся — скрізь Головатий. «Коли сам,— каже,— не повершу, то синові передам».

Старшина третій

Та й син же штука! Я вчора зустрівся з Залізняком [31]; таке розказує про його, що цур йому! «Кошовим,— каже,— буде, та й годі; а може, ще і гетьманом, коли теє...»

Старшина другий

А Гонта [32] нащо? а Залізняк? До Гонти сама... сама писала: «Коли,— каже...»

Старшина первий

Цитьте лишень, здається, дзвонять!

Старшина другий

Та ні, то люде гомонять.

Старшина первий

Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі голови та розумні; химерять-химерять та й зроблять з лемеша швайку. Де можна лантух, там торби не треба. Купили хріну, треба з'їсти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що куповали; грошам не пропадать! А то думають, думають, ні вголос, ні мовчки; а ляхи догадаються — от тобі й пшик! Що там за рада? чом вони не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ, а, слава богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте? співають.

Старшина третій

Справді, співа щось; піду спиню.

Старшина первий

Не спиняй, нехай собі співає, аби не голосно.

Старшина другий

Ото, мабуть, Волох![33] Не втерпів-таки старий дурень; треба, та й годі!

Старшина третій

А мудро співає! Коли не послухаєш, усе іншу. Підкрадьмось, братці, та послухаєм, а тим часом задзвонять.

Старшина перший і другий

А що ж? то й ходімо!

Старшина третій

Добре, ходімо.

Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзар; кругом його запорожці і гайдамаки. Кобзар співає з поватою і неголосно.

«Ой волохи, волохи,
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани;
Ваші господарі[34] —
Наймити татарам,
Турецьким султанам.
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться;
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана[35],
Старого гетьмана;
Будете панами,
Та, як ми, з ножами,
З ножами святими,
Та з батьком Максимом
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм,
Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясеться,
Небо запалає...
Добре погуляєм!»

Запорожець

Добре погуляєм! Правду старий співа, як не бреше. А що б то з його за кобзар був, якби не волох!

Кобзар

Та я й не волох; так тільки — був колись у Волощині, а люде й зовуть Волохом, сам не знаю за що.

Запорожець

Ну, та дарма; утни ще яку-небудь. Ану лишень про батька Максима ушквар.

Гайдамака

Та не голосно, щоб не почула старшина.

Запорожець

А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі. У нас один старший — батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче божий, не слухай його.

Гайдамака

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ось що: не так пани, як підпанки, або — поки сонце зійде, то роса очі виїсть.

Запорожець

Брехня! Співай, старче божий, яку знаєш, а то й дзвона не діждемо — поснемо.

Гуртом

Справді, поснемо; співай яку-небудь.

Кобзар

(співає)

«Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами-лісами.
Ой літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята.

Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти,
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, то й ушкварять.
Аж земля трясеться.
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.
Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
А ворога, заплющившись,
Ката́, не минає.
Отакий-то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює, і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ставу...
Степ і море; скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізняк Чорним шляхом [36],
За ним гайдамаки».

Запорожець

Оце-то так! вчистив, нічого сказати: і до ладу, і правда. Добре, далебі, добре! Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі.

Гайдамака

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків?

Запорожець

Який-бо ти бевзь і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо йде Залізняк Чорним шляхом з гайдамаками, щоб ляхів, бачиш, різати...

Гайдамака

І вішати, і мордувати! Добре, єй-богу, добре! Ну, це так! Далебі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав, завтра оддам. Утни ще що-небудь про гайдамаків.

Кобзар

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, поки не охрип, співатиму; а охрипну — чарочку, другу тії ледащиці-живиці, як то кажуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові.
Ночували ляшли-панки
В будинках з жидами,
Напилися, простяглися
Та й...»

Громада

Цить лишень! здається, дзвонять. Чуєш?.. ще раз... о!..

«Задзвонили, задзвонили!» —
Пішла луна гаєм.
«Ідіть же ви та молітесь,
А я доспіваю».

Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі волові
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві».
Шкандибає, курникає,
І гич не до речі.
«Ну лиш іншу, старче божий!» —
З возами на плечах
Кричать йому гайдамаки.
«Добре, хлопці, нате!
Отак! отак! добре, хлопці!
А нуте, хлоп'ята,
Ушкваримо!»
Земля гнеться,
А вони з возами

Так і ріжуть. Кобзар грає,
Додає словами:

«Ой гоп таки так!
Кличе Гандзю козак:
«Ходи, Гандзю, пожартую,
Ходи, Гандзю, поцілую;
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолиться;
Нема жита ні снопа,
Вари вареницi».
Оженився, зажурився —
Нічого немає;
У рядинні ростуть діти,
А козак співає:
«І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини,
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!»

«Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!» —
Кричать гайдамаки.

«Ой гоп того дива!
Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать.
Ляшків-панків почастуєм,
З панянками пожартуєм.
Ой гоп таки так!
Кличе панну козак:
«Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!
Не соромся, дай рученьку,
Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо.
А ми заспіваймо,
А ми посідаймо,
Панно, пташко моя,
Панно, доле моя!»

«Ще раз, ще раз!»

«Якби таки або так, або сяк,
Якби таки запорозький козак,
Якби таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив.
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться.
Якби таки...»

«Цу-цу, скажені! схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молиться,
Верзеш тут погань. От чорти!» —
Кричить отаман. Опинились;
Аж церков бачать. Дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
Анітелень... Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на великдень над пасками.
«Молітесь, братія, молітесь! —
Так благочинний [37] начина.—
Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича [38] і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата!..
Землі козацької краса,
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокритая коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розковать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха... горе, горе!
Молітесь, діти! страшний суд
Ляхи в Україну несуть —

І заридають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили [39].
Де той Богун [40], де та зима?
Інгул щозиму замерзає —
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом. Лях гуляє!
Нема Богдана червонить
І Жовті Води, й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: «Тяжко жити!
Я сохну, сохну... Де Тарас? [41]
Нема, не чуть... не в батька діти!»
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архістратига Михаїла.
Не за горами кари час.
Молітесь, братія!»

Молились,
Молились щиро козаки,
Як діти, щиро; не журились,
Гадали теє... а зробилось —
Над козаками хусточки!
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,
Та й ту знімуть...
А диякон [42]:
«Нехай ворог гине!
Беріть ножі! освятили».
Ударили в дзвони,
Реве гаєм: «Освятили!»
Аж серце холоне!
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблищали
По всій Україні.

Ще день Украйну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув — день Маковія,
Велике свято в Україні.
Минув — і лях, і жидовин
Горілки, крові упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.
Лягли, і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.
Ляхи заснули, а іуди
Ще лічать гроші уночі,
Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили, бач, люде,
І ті на золото лягли
І сном нечистим задрімали.
Дрімають... навіки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливе оглядать
І небо, і зорі, і землю, і море
Та глянуть на люде, що вони моторять,
Щоб богові вранці про те розказать.
Світить білолиций на всю Україну,
Світить... а чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують, де вона воркує?
Чи знає Ярема? чи знає, чи чує?
Побачимо потім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, іншої заграю;
Лихо — не дівчата — буде танцювать.
Недолю співаю козацького краю;
Слухайте ж, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вміла в добрі панувать.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,

Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Та що з того, що високі?
Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тілько вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тілько роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умиють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє;
А онуки? Їм байдуже —
Панам жито сіють.
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,—
Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізняк, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко! важко! Кат панує,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
І день, і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться.

Місяцю мій ясний! з високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену [44], і там розлилось,
Не знать за що, крові широкеє море.
А тепер що буде! Сховайся ж за гору;

Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакать...

Сумно, сумно серед неба
Сяє білолиций.
Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечірниці.
Іде смутний, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
Хоч лата на латі.
Чорнобривий, а не згине,
То буде й багатий.
Чого ж смутний, невеселий
Іде — чуть не плаче?
Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче,
Чує серце, та не скаже,
Яке лихо буде.
Мине лихо... Кругом його
Мов вимерли люде.
Ані півня, ні собаки:
Тілько із-за гаю
Десь далеко сіроманці
Вовки завивають.
Байдуже! іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки,—
До ляхів поганих
У Черкаси. А там третій
Півень заспіває...
А там... а там... Йде Ярема,
На Дніпр поглядає.

«Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові; ще понесеш, друже!
Червонив ти синє, та не напоїв;
А сю ніч уп'ешся. Пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;

Потече багато, багато, багато
Шляхетської крові. Козак оживе;
Оживуть гетьмани в золотім жупані;
Прокинеться доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха», а в степах Украйни —
О боже мій милий — блисне булава!»

Так думав, ідучи в латаній свитині,
Сердега Ярема з свяченим в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій,
Підняв гори-хвилі; а в очеретах
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;
Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.
«Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут... а тут... що ще буде?
Може, ще загину».
А тим часом із байраку
Півень — кукуріку!
«А, Черкаси!.. боже милий!
Не вкороти віку!»

ЧЕРВОНИЙ БЕНКЕТ

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! погуляєм
Та хмару нагрієм!»
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка
Небо нагріває [45].
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.

Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,
А Залізняк в Смілянщині
Д о м а х у [46] гартує,
У Черкасах, де й Ярема
Пробує свячений.
«Отак, отак! добре, діти,
Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!» — на базарі
Залізняк гукає.
Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотири
Так і кладе. «Добре, сину,
Матері їх хиря!
Мордуй, мордуй: в раю будеш
Або есаулом.
Гуляй, сину! нуте, діти!»
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах, усюди;
Всіх уклали, все забрали.
«Тепер, хлопці, буде!
Утомились, одпочиньте».
Улиці, базари
Крились трупом, плили кров'ю.
«Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
Щоб не повставали.
Нехрещені, кляті душі».
На базар збирались
Гайдамаки. Йде Ярема,
Залізняк гукає:
«Чуєш, хлопче? ходи сюди!
Не бійсь, не злякаю».
«Не боюся!» Знявши шапку,
Став, мов перед паном.
«Відкіля ти? хто ти такий?»

«Я, пане, з Вільшани»,
«З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?»
«Де? якого?»
«У Вільшаній;
І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш».
«Дочку, у Вільшаній?»
«У титаря, коли знавав».
«Оксано, Оксано!» —
Ледве вимовив Ярема
Та й упав додолу.
«Еге! ось що... Шкода хлопця,
Провітри, Миколо!»
Провітрився. «Батьку! брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!»
«Добре, сину, ножі будуть
На святеє діло.
Ходім з нами у Лисянку
Ножі гартувати!»
«Ходім, ходім, отамане,
Батьку ти мій, брате,
Мій єдиний! На край світа
Полечу, достану,
З пекла вирву, отамане...
На край світа, пане...
На край світа, та не найду,
Не найду Оксани!»
«Може, й найдеш. А як тебе
Зовуть — я не знаю».
«Яремою».
«А прізвище?»
«Прізвища немає!»
«Хіба байстрюк? Без прізвища —
Запиши, Миколо,
У реєстер. Нехай буде...
Нехай буде Голий,
Так і пиши!»
«Ні, погано!»

«Ну, хіба Бідою?»
«І це не так».
«Стривай лишень,
Пиши Галайдою» [47].
Записали.
«Ну, Галайдо,
Поїдем гуляти.
Найдеш долю... а не найдеш...
Рушайте, хлоп'ята».
І Яремі дали коня
Зайвого з обозу.
Усміхнувся на воронім
Та й знову у сльози.
Виїхали за царину [48];
Палають Черкаси...
«Чи всі, діти?»
«Усі, батьку!»
«Гайда!»
Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзар Волох
Переваги-ваги
Шкандибає на конику,
Козакам співає:
«Гайдамаки, гайдамаки,
Залізняк гуляє».

Поїхали... а Черкаси
Палають, палають.
Байдуже, ніхто й не гляне.
Сміються та лають
Кляту шляхту. Хто балака,
Хто кобзаря слуха.
А Залізняк попереду
Нашорошив уха;
Їде собі, люльку курить,
Нікому ні слова.
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва,
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люде

І лютеє горе —
Все пропало, все! нічого
Не знає, не бачить,
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта,
Жадна випиває
Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.
«Ой ви, сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе;
Змийте його... тяжко! нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте.
І Дніпра не стане.
Занапастить хіба душу?
Оксано, Оксано!
Де ти, де ти? Подивися,
Моя ти єдина,
Подивися на Ярему.
Де ти? Може, гине,
Може, тяжко клене долю,
Клене, умирає
Або в пана у кайданах
У склепу конає.
Може, згадує Ярему,
Згадує Вільшану,
Кличе його: «Серце моє,
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе!
Навіки зомлієм.
Нехай ляхи знущаються,—
Не почуєм!..» Віє,
Віє вітер з-за Лиману,
Гне тополю в полі,—
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля.
Посумує, пожуриться,
Забуде... і, може...
У жупані сама пані;
А лях... боже, боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,

Розбий кару надо мною,
Та не таким горем
Карай серце: розірветься,
Хоч би було камень.
Доле моя! серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася-поділась?»
І хлинули сльози;
Дрібні-дрібні полилися.
Де вони взялися!
А Залізняк гайдамакам
Каже опинитись:
«У ліс, хлопці! вже світає,
І коні пристали:
Попасемо»,— і тихенько
У лісі сховались.

ГУПАЛІВЩИНА

Зійшло сонце; Україна —
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися,
У будинках мліла.
Скрізь по селах шибениці;
Навішано трупу —
Тілько старших, а так шляхта —
Купою на купі.
На улицях, на розпуттях
Собаки, ворони
Гризуть шляхту, клюють очі;
Ніхто не боронить.
Та й нікому: осталися
Діти та собаки,—
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,—
Жити б та брататься.

Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднаться!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в брата
Є в коморі і на дворі
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! спалим хату!» —
Сказали, і сталось.
Все б, здається; ні, на кару
Сироти остались.
В сльозах росли та й виросли;
Замучені руки
Розв'язались — і кров за кров,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти [49].

Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами.
А за ними і Галайда
З дрібними сльозами.
Вже минули Воронівку,
Вербівку; в Вільшану
Приїхали. «Хіба спитать,
Спитать про Оксану?
Не спитаю, щоб не знали,
За що пропадаю».
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:
«Що, титаря вбили?»
«Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали.
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали».
Не дослухав... «Неси, коню!» —
І поводи кинув.
«Чом я вчора, поки не знав,
Вчора не загинув!

А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану
Ляхів мучить. Серце моє!
Оксано! Оксано!
Де ти?»
Замовк, зажурився,
Поїхав ходою.
Тяжко-важко сіромасі
Боротись з пудьгою.
Догнав своїх. Боровиків
Вже хутір минають.
Корчма тліє з стодолою,
А Лейби немає.
Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся.
Отут, отут позавчора
Перед жидом гнувся,
А сьогодні... та й жаль стало,
Що лихо минуло.
Гайдамаки понад яром
З шляху повернули.
Наганяють півпарубка.
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах;
На плечах торбина.
«Гей, старченя! стривай лишень!»
«Я не старець, пане!
Я, як бачте, гайдамака».
«Який же поганий!»
«Відкіля ти?»
«З Керелівки» [50].
«А Будища [51] знаєш?
І озеро коло Будищ?»
«І озеро знаю,
Отам воно; оцим яром
Втрапите до його».
«Що, сьогодні ляхів бачив?»
«Нігде ні одного;
А вчора було багато.
Вінки не святили:
Не дали ляхи прокляті.
Зате ж їх і били,
І я, й батько святим ножем;

А мати нездужа,
А то й вона б».
«Добре, хлопче.
Ось на ж тобі, друже,
Цей дукачик [52], та не згуби».
Узяв золотого,
Подивився: «Спасибі вам!»
«Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? без гомону.
Галайдо, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям. Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань».
Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться — нема нікого...
«Ту їх достобіса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидше! швидше! Отак! отак!» —
І конфедерати
Посипалися додолу,
Груші гнилобокі.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку,
Найшли льохи, скарб забрали,
У ляхів кишені
Потрусили та й потягли
Карати мерзенних
У Лисянку [53].

БЕНКЕТ У ЛИСЯНЦІ

Смеркалося. Із Лисянки
Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили.
Страшно, страшно закурили!

І в пеклі не вміють
Отак курить. Гнилий Тікич
Кров'ю червоніє
Шляхетською, жидівською;
А над ним палають
І хатина, і будинок;
Мов доля карає
Вельможного й неможного.
А серед базару
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать: «Ляхам кари!
Кари ляхам, щоб каялись!»
І діти карають.
Стогнуть, плачуть; один просить,
Другий проклинає;
Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують,
Карають, завзяті.
Як смерть люта, не вважають
На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки.
Тече кров у воду.
Ні каліка, ані старий,
Ні мала дитина
Не остались,— не вблагали
Лихої години.
Всі полягли, всі покотом;
Ні душі живої
Шляхетської й жидівської.
А пожар удвоє
Розгорівся, розпалався
До самої хмари.
А Галайда, знай, гукає:
«Кари ляхам, кари!»
Мов скажений, мертвих ріже.
Мертвих віша, палить.
«Дайте ляха, дайте жида!
Мало мені, мало!
Дайте ляха, дайте крові
Наточить з поганих!
Крові море... мало моря...
Оксано! Оксано!

Де ти?» — крикне й сховається
В полум'ї, в пожарі.
А тим часом гайдамаки
Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб засвітла повечерять.
«Гуляй!» — загукали.
Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.
«Пийте, діти! пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зустрінемось,
Ще раз погуляєм».
І поставець одним духом
Залізняк черкає.
«За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип'ю! Пийте, діти!
Вип'єм, Гонто, брате!
Вип'єм, друже, погуляєм
Укупочці, в парі.
А де ж Волох? заспівай лиш
Нам, старий кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми ляхів караєм;
Не про лихо, бо ми його
Не знали й не знаєм.
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилась,—
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась».

(Кобзар грає й приспівує)

«Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала —
Маю черевики.

Од села до села
Буду танцювати:
Ні корови, ні вола —
Осталася хата.
Я оддам, я продам
Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку під тином;
Торгувать, шинкувать
Буду чарочками,
Танцювать та гулять
Таки з парубками.
Ой ви, дітки мої,
Мої голуб'ята,
Не журіться, подивіться,
Як танцює мати.
Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!»

«Добре! добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!»

Сліпий вшкварив — навприсядки
Пішли по базару.
Земля гнеться. «Нумо, Гонто!»
«Нум, брате Максиме!
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!»

«Не дивуйтеся, дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
То й я в його вдався».

«Добре, брате, їй же богу!»
«Ану ти, Максиме!»
«Постривай лиш!»

«Отак чини, як я чиню:
Люби дочку абичию —

Хоч попову, хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову».
Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить.
Сидить собі кінець стола,
Тяжко-важко плаче,
Як дитина. Чого б, бачся?
В червонім жупані,
І золото, і слава є,
Та нема Оксани;
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати;
Один, один сиротою
Мусить пропадати.
А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці, за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими ляхами,
Що замордували
Її батька. Недолюди,
Тепер заховались
За мурами та дивитесь,
Як жиди конають,
Брати ваші! А Оксана
В вікно поглядає
На Лисянку засвічену.
«Де то мій Ярема?» —
Сама думає. Не знає,
Що він коло неї,
У Лисянці, не в свитині,—
В червонім жупані,
Сидить один та думає:
«Де моя Оксана?
Де вона, моя голубка
Приборкана, плаче?»
Тяжко йому.
А із яру
В кирею козачій
Хтось крадеться.
«Хто ти такий?» —
Галайда питає.
«Я посланець пана Гонти.

Нехай погуляє,
Я підожду».
«Ні, не діждеш,
Жидівська собако!»
«Ховай боже, який я жид!
Бачиш? Гайдамака!
Ось копійка...[54] Подивися...
Хіба ти не знаєш?»
«Знаю, знаю»,— і свячений
З халяви виймає.
«Признавайсь, проклятий жиде.
Де моя Оксана?» —
Та й замахнувсь.
«Ховай боже!..
В будинку... з панами...
Вся в золоті...»
«Виручай же!
Виручай, проклятий!»
«Добре, добре... Які ж бо ви,
Яремо, завзяті!
Іду зараз і виручу:
Гроші мур ламають.
Скажу ляхам — замість Паца...»
«Добре, добре! знаю.
Іди швидче!»
«Зараз, зараз!
Гонту забавляйте,
З пів-упруга[55], а там нехай.
Ідіть же гуляйте...
Куди везти?»
«У Лебедин![56]
У Лебедин,— чуєш?»
«Чую, чую».
І Галайда
З Гонтою танцює.
А Залізняк бере кобзу:
«Потанцюй, кобзарю,
Я заграю».
Навприсядки
Сліпий по базару
Оддирає постолами,
Додає словами:

«На городі пастернак, пастернак;
Чи я ж тобі не козак, не козак?
Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
Чи я ж тобі черевичків не куплю?
Куплю, куплю, чорнобрива,
Куплю, куплю того дива.
Буду, серце, ходить,
Буду, серце, любить».

«Ой гоп, гопака!
Полюбила козака,
Та рудого, та старого,—
Лиха доля така.
Іди ж, доле, за журбою,
А ти, старий, за водою,
А я — так до шинку.
Вип'ю чарку, вип'ю другу,
Вип'ю третю на потуху,
П'яту, шосту, та й кінець.
Пішла баба у танець,
А за нею горобець,
Викрутасом-вихилясом...
Молодець горобець!
Старий рудий бабу кличе,
А та йому дулі тиче:
«Оженився, сатано,—
Заробляй же на пшоно;
Треба діток годувать,
Треба діток одягать.
А я буду добувать,
А ти, старий, не гріши,
Та в запічку колиши,
Та мовчи, не диши».

«Як була я молодою преподобницею,
Повісила хвартушину над віконницею:
Хто йде — не мине,
То кивне, то моргне.
А я шовком вишиваю,
В кватирочку виглядаю:
Семени, Івани,
Надівайте жупани,

Та ходімо погуляймо.
Та сядемо заспіваймо».
«Заганяйте квочку в бочку,
А курчата в вершу
. . . . . .
. . . . . .
І...гу!
Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню.
А ти зав'яжи, доню».

«Чи ще? чи годі?»
«Ще, ще!
Хоч погану! самі ноги носять».

«Ой сип сирівець
Та криши опеньки:
Дід та баба,
То й до ладу,—
Обоє раденькі.

* * *

Ой сип сирівець
Та криши петрушку:
. . . . . .
. . . . . .

* * *

Ой сип сирівець
Та накриши хріну:
. . . . . .
. . . . . .

* * *

Ой сип воду, воду
Та пошукай броду, броду...»

«Годі! годі! — кричить Гонта,—
Годі, погасає.

Світла, діти!.. А де Лейба?
Ще його немає?
Найти його та повісить.
Петелька свиняча!
Гайда, діти! погасає
Каганець козачий».
А Галайда: «Отамане!
Погуляймо, батьку!
Дивись — горить; на базарі
І видко, і гладко.
Потанцюєм. Грай, кобзарю!»
«Не хочу гуляти!
Огню, діти! дьогтю, клоччя!
Давайте гармати;
В потайники пустіть огонь!
Думають, жартую!
Заревіли гайдамаки:
«Добре, батьку! чуєм!»
Через греблю повалили,
Гукають, співають.
А Галайда кричить: «Батьку!
Стійте!.. пропадаю!
Постривайте, не вбивайте:
Там моя Оксана.
Годиночку, батьки мої!
Я її достану!»
«Добре, добре!.. Залізняче,
Гукни, щоб палили.
Преподобиться з ляхами...
А ти, сизокрилий,
Найдеш іншу».
Оглянувся —
Галайди немає.
Ревуть гори — і будинок
З ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталось,
Пеклом запалало...
«Де Галайда?» — Максим кличе.
І сліду не стало...

Поки хлоп'ята танцювали,
Ярема з Лейбою прокрались

Аж у будинок, в самий льох;
Оксану вихопив чуть живу
Ярема з льоху та й полинув
У Лебедин...

ЛЕБЕДИН

«Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю.
Батька ляхи замучили,
А мене... боюся.
Боюсь згадать, моя сиза...
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла...
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що побачу знову,—
Вдвоє, втроє б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила,
Може, бог за те й карає,
Що я полюбила,—
Полюбила стан високий
І карії очі,—
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі,—
Ні, бабусю, а за його,
За милого, долю.
Карай, боже! твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказать: я думала
Занапастить душу.
Якби не він, може б... може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
«О боже мій милий!

Він сирота,— хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?»
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
«Я сирота: без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,
Один мене любить;
А почує, що я вбилась,
То й себе погубить».
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
«Нема його, не прибуде,—
Одна я осталась...»
Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.
«Бабусенько!
Скажи мені, де я?»
«В Лебедині, моя пташко,
Не вставай: ти хвора».
«В Лебедині! Чи давно я?»
«Ба ні, позавчора».
«Позавчора?.. Стривай, стривай...
Пожар над водою...
Жид, будинок, Майданівка...[57]
Зовуть Галайдою...»
«Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз...»
«Де він, де він?
Тепер же я знаю!..»
«Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою».
«Через тиждень! через тиждень!
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася

Лихая година!
Той Галайда — мій Ярема!..
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила — кати-ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий, і відкіля він,
І кого шукає!..
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько...
Ще три дні осталось.
Ох, як довго!..
«Загрібай, мамо, жар, жар [58],
Буде тобі дочки жаль, жаль...»
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?»
«Я тобою,
Пташко, веселюся».
«А чом же ти не співаєш?»
«Я вже одспівала...»
Задзвонили до вечерні;
Оксана осталась,
А черниця, помолившись,
В храм пошкандибала.

Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
І с а і я, л и к у й! [59] Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану:
Ляхів кінча; з Залізняком

Весілля справляє
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає,—
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості —
Перевезти із келії
В хату на помості.

Не журися, сподівайся
Та богу молися.
А мені тепер на Умань [60]
Треба подивитись.

ГОНТА В УМАНІ

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі» [61].

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Нігде не чуть людської мови;
Звір тільки виє по селу,
Гризучи трупи. Не ховали,
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі...
Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають...

Рай, та й годі! А для кого?
Для людей. А люде?
Не хотять на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кров'ю домалювать,
Освітить пожаром;
Сонця мало, рясту мало,
І багато хмари.
Пекла мало!.. Люде, люде!
Коли-то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люде!

Не спинила весна крові,
Ні злості людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої.
Так і буде.
Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.
Придбав Максим собі сина
На всю Україну.
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем в руках на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Нігде ні одного;
За титаря ляхам платить,
За батька святого;
За Оксану... та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізняк: «Гуляй, сину,
Поки доля встане!
Погуляєм!»
Погуляли —
Купою на купі
Од Києва до Умані

Лягли ляхи трупом.
Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили;
Затопили, закричали:
«Карай ляха знову!»
Покотились по базару
Кінні narodowi [62];
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кровавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: «Добре, діти!
Отак їх, проклятих!»
Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза-єзуїта
І двох хлопців. «Гонто, Гонто!
Оце твої діти.
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики.
Чого ж ти став? чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх, бо виростуть,
То тебе заріжуть...»
«Убийте пса! а собачат
Своєю заріжу.
Клич громаду. Признавайтесь,
Що ви католики!»
«Католики... бо нас мати...»
«Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! знаю, знаю!»
Зібралась громада.
«Мої діти — католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,
Панове громадо!
Я присягав, брав свячений
Різать католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?

Чом ви ляха не ріжете?..»
«Будем різать, тату!»
«Не будете! не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками;
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга». Махнув ножем —
І дітей немає!
Попадали зарізані.
«Тату! — белькотали.—
Тату, тату... ми не ляхи!
Ми...» — та й замовчали [63].
«Поховать хіба?»
«Не треба!
Вони католики.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?..
Ходім, брате!»
Взяв Максима,
Пішли вздовж базару,
І обидва закричали:
«Кари ляхам, кари!»
І карали: страшно, страшно
Умань запалала.
Ні в будинку, ні в костьолі,
Нігде не осталось,—
Всі полягли. Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося.
Базиліан школу [64],
Де учились Гонти діти,

Сам Гонта руйнує:
«Ти поїла моїх діток! —
Гукає, лютує.—
Ти поїла невеликих,
Добру не навчила!..
Валіть стіни!»
Гайдамаки
Стіни розвалили,—
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.
До самої ночі ляхів мордували;
Душі не осталось. А Гонта кричить:
«Де ви, людоїди? де ви поховались?
З'їли моїх діток,— тяжко мені жить!
Тяжко мені плакать! ні з ким говорить!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крові мені, крові!
Шляхетської крові, бо хочеться пить,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напитись... Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє?.. Тяжко мені жить!
Тяжко мені плакать! Праведнії зорі!
Сховайтесь за хмару: я вас не займав,
Я дітей зарізав!.. Горе мені, горе!
Де я прихилюся?»
Так Гонта кричав;
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де що запопали, страви понесли
І сіли вечерять. Остатняя кара,
Остатня вечеря!
«Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється, бийте, поки б'ється! —
Залізняк гукає.— Ану, навісний,
Ушквар нам що-небудь, нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!»
І кобзар ушкварив:

«А мій батько орандар,
Чоботар;

Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли.
А я собі Христя
В намисті,
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи, і підкови,
Вийду вранці до корови,
Я корову напою,
Подою,
З парубками постою,
Постою».

«Ой гоп по вечері,
Замикайте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!»

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його; тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи.
А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став; розрива купу
Ляхів мертвих: шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костьолом. Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,

Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає
І як Гонта плаче.
Виніс в поле, геть од шляху;
Свячений виймає
І свяченим копа яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде
Або скарб ховає?
Аж труситься. Із Умані
Де-де чуть — гукають
Товариші гайдамаки;
Гонта мов не чує,
Синам хату серед степу
Глибоку будує.
Та й збудував. Бере синів,
Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чує:
«Ми не ляхи, тату!»
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко-важко плаче:
«Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітеся: ви за неї
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?

Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива!
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю».
Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипає:
«Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий.
Просіть, сини! Я прощаю,
Що ви католики».
Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
«Спочивайте, виглядайте,
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде.
І мене вб'ють... коли б швидче!
Та хто поховає?
Гайдамаки!.. Піду ще раз.
Ще раз погуляю!..»

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться.
Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... тільки мріє
В диму, та й сховався.

ЕПІЛОГ

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в рядшині, я колись блукав,
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки,— малими ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодеє лихо! якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши мінею [65],
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало.
Як Залізняк, Гонта ляхів покарав.
Столітнії очі, як зорі, сіяли.
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакать. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.
Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!
А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люде
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю,—
Нехай лають; а я поки

До своїх вернуся
Та доведу вже до краю,
Доведу,— спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,—
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кров'ю наповали
Україну, та й замовкли —
Ножі пощербили.
Нема Гонти; нема йому
Хреста, ні могили [66].
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакать.
Один тілько брат названий
Оставсь на всім світі,
Та й той — почув, що так страшно
Пекельнії діти
Його брата замучили,
Залізняк заплакав
Вперше зроду; сльози не втер,
Умер, неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила:
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.

Один тілько мій Ярема
На кий похилився,

Стояв довго. «Спочинь, батьку,
На чужому полі,
Бо на своїм нема місця,
Нема місця волі...
Спи, козаче, душа щира!
Хто-небудь згадає».

Пішов степом, сіромаха,
Сльози утирає.
Довго, довго оглядався,
Та й не видко стало.
Одна чорна серед степу
Могила осталась.

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така й досі
Осталася слава [67].
А тим часом стародавню
Січ розруйновали:
Хто на Кубань, хто за Дунай.
Тілько і остались,
Що пороги серед степу.
Ревуть-завивають:
«Поховали дітей наших
І нас розривають».
Ревуть собі й ревітимуть —
Їх люде минули;
А Україна навіки,
Навіки заснула.

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
Тілько вітер віє.

Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить:
Така божа воля.

Тільки часом увечері
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи співають:

«А в нашого Галайди
Хата на помості.
Грай море! добре море!
Добре буде, Галайда».

[*Квітень — листопад 1841, С.-Петербург*]

ПЕРЕДМОВА

По мові — передмова. Можна і без неї, так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого,— тільки бачив, а прочитав дуже небагато,— всюди є передслово, а в мене нема. Якби я не друкував своїх «Гайдамаків», то воно б не треба і передмови. А коли вже пускаю в люди, то треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: «От який! хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люди навіть граматки без предисловія». Так, далебі, так, вибачайте, треба предисловіє. Так як же його скомпоновать? щоб, знаєте, не було і кривди, щоб не було і правди, а так, як всі предисловія компонуються. Хоч убий, не вмію; треба б хвалить, так сором, а гудить не хочеться. Начнем же уже начало книги сице: весело подивиться на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава богу, що минуло»,— а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янськая земля. Про те, що діялось на Украйні 1768 року, розказую

так, як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда вполовину видуманий, а смерть вільшанського титаря правдива, бо ще є люди, котрі його знали. Гонта і Залізняк, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були,— за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: «Коли старі люди брешуть, то й я з ними».

ПАНОВЕ СУБСКРИБЕНТИ!

«Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче і одбрехаться!» Отак ви вслух подумаєте, як прочитаєте мої «Гайдамаки». Панове громадо! Далебі, не брешу. Ось бачите що! Я думав, і дуже хотілось мені надруковать ваші козацькі імена рядочком гарненько; уже було і найшлося їх десятків зо два, зо три. Слухаю, виходить разномова: один каже — «треба», другий каже — «не треба», третій — нічого не каже. Я думав: «Що тут робить на світі?» Взяв та й проциндрив гарненько ті гроші, що треба було заплатить за аркуш надрукованого паперу, а до вас і ну писать оцю цидулу! Все б то це нічого! Чого не трапляється на віку! Все буває, як на довгій ниві. Та ось лихо мені на безголов'я! Єсть ще і такі паничі, що соромились свою благородную фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко-*в*) і надруковать в мужицькій книжці. Далебі, правда!

Т. Шевченко

* *
*

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою,
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
Пливе човен води повен,
Ніхто не спиняє,
Кому спинить — рибалоньки
На світі немає.
Поплив човен в синє море,
А воно заграло,—
Погралися гори-хвилі —
І скіпок не стало.

Недовгий шлях — як човнові
До синього моря —
Сиротині на чужину,
А там — і до горя.
Погаються добрі люди,
Як холодні хвилі;
Потім собі подивляться,
Як сирота плаче;
Потім спитай, де сирота,—
Не чув і не бачив.

[*1841, С-Петербург*]

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ

Оксані К...ко.
На пам'ять того, що давно минуло[1]

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає;
Мене котить, а де спинить —
І сама не знає.
У якому краю мене заховають,
Де я прихилюся, навіки засну?
Коли нема щастя, нема талану,
Нема кого й кинуть, ніхто не згадає,
Не скаже хоть на сміх: «Нехай спочиває;
Тілько його й долі, що рано заснув».
Чи правда, Оксано? чужа чорнобрива!
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво — твою красоту.
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душею, серцем розмовлять.
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила Петруся співать.
І ти не згадаєш. Оксано! Оксано!
А я й досі плачу, і досі журюсь,
Виливаю сльози на мою Мар'яну,
На тебе дивлюся, за тебе молюсь.
Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива,
І сестру Мар'яну рястом уквітчай,
Часом на Петруся усміхнись, щаслива,
І, хоч так як жарти, колишнє згадай.

Санкт-Петербург,
ноября 22, 1841 року

I

У неділю на вигоні
Дівчата гуляли,
Жартували з парубками,

Мар'яна чорниця.

I.

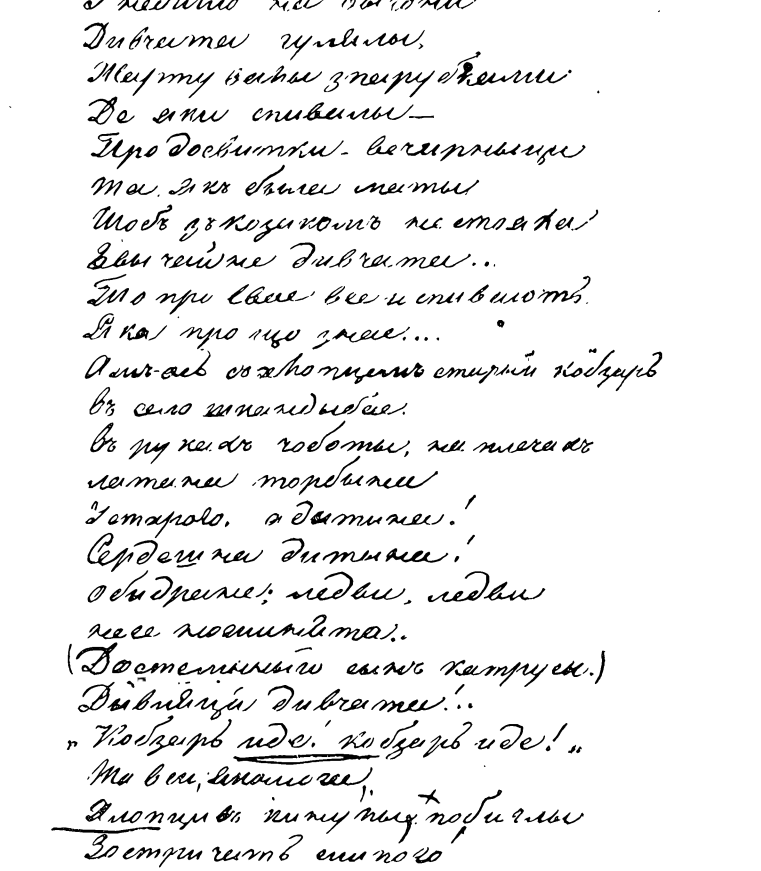
Уледвиго мы выгоны
Дывчаты гуляли.
Жнуту вильны з жнецуваньки
Де они спивали—
Про досвитки-вечерницы
Та як были часты
Щоб до козиков не стояли
Вы чейме дывчаты...
Що при свеце все и спивают?
Я ка про що умеет...
Аль-аев охвицеры стерый кобзарь
Въ село зналедыбеле.
Въ руке до гоботы, не плеча до
литейме торбычки
Уштарого, а дытинеи!
Сердешна дытынеи!
обыдреле; ледви, ледви
ноге посипата.
(Достелюшный сыны катруся.)
Дывчыцы дывчаты!..
„Кобзарь идет. Кобзарь идет!„
Та вси, вси
Дзлопцы и жинку тыц побигли
Зострычать ешпого

Сторінка автографа поеми «Мар'яна-черниця»

Деякі співали —
Про досвітки-вечірниці
Та як била мати,
Щоб з козаком не стояла.
Звичайне, дівчата...
То про своє все й співають,
Яка про що знає...
Аж ось з хлопцем старий кобзар
В село шкандибає.
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина
У старого; а дитина!
Сердешна дитина!
Обідране; ледви-ледви
Несе ноженята...
(Достеменний син Катрусі) [2].
Дивляться дівчата...
«Кобзар іде! Кобзар іде!»
Та всі, якомога,
Хлопців кинули, побігли
Зустрічать сліпого!
«Діду, серце, голубчику,
Заграй яку-небудь.
Я шага дам».— «Я — черешень».
«Всього, чого треба,—
Всього дамо... одпочинеш,
А ми потанцюєм...
Заграй же нам яку-небудь».
«Чую, любі, чую...
Спасибі вам, мої квіти,
За слово ласкаве.
Заграв би вам, та, бачите,
Справи нема... справи [3].
Учора був на базарі,
Кобза зопсувалась...
Розбилася...» — «А струни є?»
«Тілько три осталось».
«Та хоч на трьох яку-небудь».
«На трьох... Ох, дівчата!
І на одній колись-то грав,
Та ба, вже не грати...
Постривайте, мої любі,
Трошки одпочину.

Сядьмо, хлопче». Посідали.
Розв'язав торбину,
Вийняв кобзу, разів зо два
Ударив по рваних.
«Що б вам заграть? постривайте...
Черницю Мар'яну —
Чи чували?» — «Ні, не чули».
«Слухайте ж, дівчата,
Та кайтеся...
Давно колись
Була собі мати,
Був і батько, та не стало;
Осталась вдовою,
Та й не молодою,
І з волами,
І з возами,
Й малою дочкою.
Росла дочка Мар'яна,
А виросла, як панна —
Кароока
І висока,
Хоч за пана гетьмана.
Стала мати гадати
Та за пана єднати.
А Мар'яна
Не до пана
Вихóдила гуляти,
Не до пана старóго,
Усатого, товстого,
А з Петрусем
В гаю, в лузі
Щовечора святого —
Розмовляла,
Жартувала,
Обнімала, мліла...
А іноді усміхалась,
Плакала, німіла...
«Чого ж плачеш, моє серце?» —
Петро запитає;
Вона гляне, усміхнеться:
«І сама не знаю...»
«Може, думаєш, покину?
Ні, моя рибчи́но,

Буду ходить, буду любить,
Поки не загину!..»
«Хіба було коли в світі,
Щиро що кохались,
Розійшлися, не взялися
Й живими остались?
Ні, не було, мій голубе.
Ти чув, що співають...
То кобзарі вигадують,
Бо, сліпі, не знають,
Бо не бачать, що є брови
Чорні, карі очі,
І високий стан козачий,
І гнучкий дівочий.
Що є коси, довгі коси,
Козацька чуприна...
Що на мову на Петрову
В глухій домовині
Усміхнуся; скажу йому:
«Орле сизокрилий,
Люблю тебе й на сім світі,
Як на тім любила».
Отак, серце, обнімемось,
Отак поцілую,
Нехай вкупі закопають...
Умру... не почую.
Не почую...»
Обнялися,
Обнялись, зомліли...
Отак вони любилися!
На той світ хотіли
Обнявшися переступить;
Та не по їх стало!
Щовечора схóдилися,
І мати не знала,
Де Мар'яна до півночі
І з ким розмовляє?
«Воно мале ще, дитина,
Нічого не знає».
Угадала стара мати,
Та не все вгадала,
Знать, забула, що колись-то
Сама дівувала.

Угадала мати: Мар'яна-дитина
Не знає, як треба на сім світі жить.
Думала — ні люди, ані домовина
З Петром не розрізнять... уміла любить.
Думала, що тільки кобзарі співають,
Бо, сліпі, не бачать карих оченят;
Що тільки лякають молодих дівчат...
Лякають, дівчата, правдою лякають!
І я вас лякаю, бо те лихо знаю,
Бодай його в світі нікому не знать —
Того, що я знаю... Минуло, дівчата!
Серце не заснуло, я вас не забув.
Люблю вас і досі, як діточок мати,
Буду вам співати, поки не засну.
Тойді ж, мої любі, як мене не стане,
Згадайте про мене, про мою Мар'яну;
Я вам з того світа, любі, усміхнусь,
Усміхнуся...» — та й заплакав.

Дивились дівчата,
Не питали, чого плаче?
Та й нащо питати?
Минулося. Помагало —
Ласкаве дівоче
Щире слово... «Вибачайте...—
Утер сліпі очі: —
Вибачайте, мої любі,
Нехотя журюся.
Так от, бачите, Мар'яна
З убогим Петрусем
Щовечора розмовляла,
І мати не знала,
Дивувалась, що се таке
Мар'яну спіткало?
Чи не пристріт? Сяде шити —
Не те вишиває;
Замість Г р и ц я, задумавшись,
П е т р у с я співає.
Часом сонна розмовляє,
Подушку цілує...
Мати спершу сміялася,
Думала — жартує,
Потім бачить, що не жарти,
Та й каже: «Мар'яно!

Треба буде старостів ждать,
Та, може, й од пана!
Ти вже виросла нівроку,
Уже й дівувала;
Я вже думаю, що, бачиш...—
Насилу сказала,—
Що вже й заміж, коли теє...»
«А за кого, мамо!?»
«Хто вподоба, тому й оддам».
Співає Мар'яна:

«Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого.
Нехай старий бурлакує,
Гроші заробляє,
А молодий мене любить,
Долі не шукає.
Не шукає, не блукає
Чужими степами.
Свої воли, свої вози,
А між парубками,
Як маківка між квітками,
Цвіте, розцвітає.
Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його щастя, його доля —
Мої чорні брови,
Довгі вії, карі очі,
Ласкавеє слово.
Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого».

«Дочко моя, Мар'яно,
Оддам тебе за пана,
За старшóго, багатого,
За сотника Івана».
«Умру, серце-мамо,
За сотником Іваном».
«Не вмреш, будеш панувати,

Будеш діток годовати».
«Піду в найми, піду в люди,
А за сотником не буду».
«Будеш, дочко Мар'яно,
За сотником Іваном».
Заплакала, заридала
Сердешна Мар'яна.
«За старого... багатого...
За сотника Івана...» —
Сама собі розмовляла,
А потім сказала:
«Я ще, мамо, не виросла,
Ще не дівувала.
Бо ти мене не пускала
Вранці до криниці,
Ні жита жать, ні льону брать,
Ні на вечірниці,
Де дівчата з парубками
Жартують, співають
Та про мене, чорнобриву,
Нишком розмовляють:
«Багатого дочка батька,
Шляхетського роду».
Тяжко мені. Тяжко, мамо!
Нащо дала вроду?
Нащо брови змалювала?
Дала карі очі!
Ти все дала, тільки долі,
Долі дать не хочеш!
Нащо ж мене годувала?
Нащо доглядала?
Поки лиха я не знала,
Чом не заховала?»
Не слухала стара мати,
Лягла спочивати.
А Мар'яна за сльозами
Ледве вийшла з хати.

II

«Ой гоп не пила,
На весіллі була,
До господи не втрапила,

До сусіда зайшла,
А в сусіда
До обіда
В льоху спати лягла.

Із льоху та в льох,
Завертали в горох,
І в коморі, і надворі
З нежонатим удвох
Пустували,
Жартували,
Зопсували горох.

Ой гоп не сама —
Напоїла кума́
І привела до госпо́ди.
Не побачив Хома.
Хомо, в хаті
Ляжем спати.
Хоми дома нема.

Тряси ж тебе трясця, Хо́мо!
Я не ляжу спати дома,
А до кума
До Наума
Піду в клуню на солому.

А нуте, напилась!
Наша, наша придалась!
Червоніє хвартушина;
Роду чесного дитина».

Отак ордою йшли придани [4],
Співали п'яні; а Мар'яна
Крізь тин дивилася на те.
Не додивилася, упала
І тяжко, тяжко заридала.
Таке-то лихо, і за те,
Що щиро любить. Тяжко, діти,
Вік одинокому прожить,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбить.

Дивіться на мене: я виплакав очі.
Мені їх не шкода, мені їх не жаль.
Ні на що дивиться: ті очі дівочі...
Що колись... колись-то... Думи та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю,
А з грішми такими тяжко в світі жить.
Під тином ночую, з вітром розмовляю,
Соромляться люди у хату пустить
І привітать словом старого каліку.
Укороти, боже, молодого віку
Тому, хто не має талану любить.
Легше, мої любі, покриться землею,
Ніж бачить, як другий, багатий, старий,
Цілує за гроші, вінчається з нею...
О боже! мій боже! волею своєю
Розбий моє тіло і душу розбий».

Заридав кобзар, заплакав
Сліпими очима.
Дивувалися дівчата:
Вже смерть за плечима,
А він, сліпий, сивоусий,
Про колишнє плаче.
Не дивуйтеся, дівчата,
На старі козачі
Щирі сльози. То не роса
Вранці при дорозі
На спориші і не ваші
Дуже дрібні сльози.
Наплакався. Струни рвані
Три перебирає.

«Аж до вечора Мар'яна
У темному гаю
Проплакала; прийшов Петрусь,—
Вона розказала
Все, що чула од матері
І що сама знала,—
І не втерпіла, сказала,
Як п'яні придани
Йшли по улиці, співали.
«Мар'яно! Мар'яно!

Чом ти не убога! чом я не багатий!
Чом у мене коней вороних нема?
Не питала б мати, де ходиш гуляти,
З ким коли стояла. Питала б сама,
Сама свого серця; дала б йому волю
Любить, кого знає. Я б тебе сховав
Далеко! далеко! щоб ніхто не знав,
Щоб ніхто не бачив, де витає доля,
Моя доля, моє щастя,
Ти, моя Мар'яно.
Чом не ти в сірій свитині,
Чом я не в жупані?»
А Мар'яна, як дитина
Без матері, плаче.
Петро стоїть коло неї,
Нічого не бачить —
Тільки сльози Мар'янині;
А сльози дівочі
І серед дня лихо роблять.
А що ж серед ночі?
«Не плач, серце, єсть у мене
І сила, і воля,
Люби мене, моє серце,
Найду свою долю.
За високими горами,
За широкими степами,
На чужому полі,
По волі-неволі
Найду свою долю!
Не в свитині, а сотником
До тебе вернуся,
Не в бур'яні — серед церкви
Обнімеш Петруся,
Обнімемось, поцілую —
Дивуйтеся, люди!
А ти стоїш, червонієш...»
«Коли-то те буде?»
«Швидко, швидко, моя рибко.
Молись тільки богу.
Іди в хату, лягай спати.
А я край дороги
Серед степу помолюся
Зорям яснооким,

Щоб без мене доглядали
Тебе, одиноку.
Серед степу одпочину».
«Хіба сю ніч кинеш?
Хіба зараз?..» — «Я жартую.
Тепер Україну
Ні москалі, ні татари —
Ніхто не воює».
«А я чула, що ляхи йдуть».
«То вони жартують.
Розійдемось, моє серце,
Поки не світає.
Чого ж знову заплакала?»
«І сама не знаю».

[1841, С-Петербург]

УТОПЛЕНА

Вітер в гаї не гуляє —
Вночі спочиває;
Прокинеться — тихесенько
В осоки питає:
«Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? хто се?..
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?..
Хто се, хто се?» — тихесенько
Спитає-повіє
Та й задріма, поки неба
Край зачервоніє.

«Хто се, хто се?» — спитаєте,
Цікаві дівчата.
Ото дочка по сім боці,
По тім боці — мати.

Давно колись те діялось
У нас на Вкраїні.
Серед села вдова жила
У новій хатині,
Білолиця, кароока
І станом висока,
У жупані; кругом пані,
І спереду, й збоку.
І молода — нівроку їй,—
А за молодою,
А надто ще за вдовою,
Козаки ордою
Так і ходять. І за нею
Козаки ходили,
Поки вдова без сорома
Дочку породила;
Породила, та й байдуже;
Людям годувати
В чужім селі покинула:
Отака-то мати!..
Постривайте, що ще буде!
Годували люди

Малу дочку, а вдовиця
В неділю і в будень
З жонатими, з парубками
Пила та гуляла,
Поки лихо не спіткало,
Поки не та стала:
Незчулася, як минули
Літа молодії...
Лихо, лихо! мати в'яне,
Дочка червоніє,
Виростає... Та й виросла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.
«Я Ганнусі не боюся!» —
Співає матуся;
А козаки, як хміль отой,
В'ються круг Ганнусі.
А надто той рибалонька,
Жвавий, кучерявий,
Мліє, в'яне, як зустріне
Ганнусю чорняву.
Побачила стара мати,
Сказилася люта:
«Чи бач, погань розхристана,
Байстря необуте!
Ти вже виросла, дівуєш,
З хлопцями гуляєш...
Постривай же, ось я тобі!..
Мене зневажаєш?
Ні, голубко!»
І од злості
Зубами скрегоче.
Отака-то була мати!..
Де ж серце жіноче?
Серце матері?.. Ох, лихо,
Лишенько, дівчата!
Мати стан гнучкий, високий,
А серце — не мати.
Ізогнеться стан високий,
Брови полиняють,
І незчуєтесь; а люди
Сміючись згадають

Ваші літа молодії
Та й скажуть — ледащо!
Тяжко плакала Ганнуся
І не знала, за що,
За що́ мати знущається,
Лає, проклинає,
Своє дитя без сорома
Байстрям нарікає.

Катувала, мордувала,
Та не помагало:
Як маківка на городі,
Ганна розцвітала;
Як калина при долині
Вранці під росою,
Так Ганнуся червоніла,
Милася сльозою.
«Заворожена!.. стривай же! —
Шепче люта мати.—
Треба трути роздобути,
Треба йти шукати
Стару відьму!»
Найшла відьму,
І трути достала,
І трутою до схід сонця
Дочку напувала.
Не помогло... Клене мати
Той час і годину,
Коли на світ породила
Нелюбу дитину.
«Душно мені; ходім, дочко,
До ставка купатись».
«Ходім, мамо».
На березі
Ганна роздяглася,
Роздяглася, розкинулась
На білій сорочці;
Рибалонька кучерявий
Мліє на тім боці...
І я колись... Та цур йому!
Сором — не згадаю.
Як дитина, калиною
Себе забавляє,

Гне стан гнучкий, розгинає,
На сонечку гріє.
Мати дивиться на неї,
Од злості німіє;
То жовтіє, то синіє;
Розхристана, боса,
З роту піна; мов скажена,
Рве на собі коси.
Кинулася до Ганнусі
І в коси впилася.
«Мамо! мамо! що ти робиш?»
Хвиля роздалася,
Закипіла, застогнала —
І обох покрила.
Рибалонька кучерявий
З усієї сили
Кинувсь в воду; пливе, синю
Хвилю роздирає,
Пливе, пливе... от-от доплив!
Пірнув, виринає —
І утоплену Ганнусю
На берег виносить,
Із рук матері заклякших
Вириває коси.
«Серце моє! доле моя!
Розкрий карі очі!
Подивися, усміхнися!
Не хочеш? не хочеш!»
Плаче, пада коло неї,
Розкрива, цілує
Мертві очі. «Подивися!..
Не чує, не чує!»
Лежить собі на пісочку,
Білі рученята
Розкидала; а за нею
Стара люта мати:
Очі вивело із лоба
Од страшної муки;
Втеребила в пісок жовтий
Старі сині руки.
Довго плакав рибалонька:
«Нема в мене роду,
Нема долі на сім світі,—

Ходім жити в воду!»
Підняв її, поцілував...
Хвиля застогнала,
Розкрилася, закрилася —
І сліду не стало...

З того часу ставок чистий
Заріс осокою;
Не купаються дівчата,
Обходять горою;
Як угледять, то хрестяться
І зовуть заклятим...
Сумно-сумно кругом його...
А вночі, дівчата,
Випливає з води мати,
Сяде по тім боці;
Страшна, синя, розхристана
І в мокрій сорочці,
Мовчки дивиться на сей бік.
Рве на собі коси...
А тим часом синя хвиля
Ганнусю виносить.
Голісінька, стрепенеться,
Сяде на пісочку...
І рибалка випливає,
Несе на сорочку
Баговиння зеленого;
Поцілує в очі,—
Та і в воду: соромиться
На гнучкий дівочий,
На стан голий подивиться...
І ніхто не знає
Того дива, що твориться
Серед ночі в гаї.
Тільки вітер з осокою
Шепче: «Хто се, хто се
Сидить сумно над водою,
Чеше довгі коси?»

С.-Петербург,
декабря 8, 1841 року

ПЕСНЯ КАРАУЛЬНОГО У ТЮРЬМЫ

ИЗ ДРАМЫ «НЕВЕСТА»

Старый гордый воевода
Ровно на четыре года
Ушел на войну.
И дубовыми дверями,
И тяжелыми замками
Запер он жену.
Старый, стало быть, ревнивый,
Бьется долго и ретиво.
Кончилась война,
И прошли четыре года.
Возвратился воевода.
А жена? Она
Погрустила и решила:
Окно в двери превратила.
И проходит год —
Пеленает сына Яна
Да про старого про пана
Песенку поет:

«Ой баю, баю, сын мой, Ян мой милый!
Когда б воеводу татары убили,
Татары убили или волки съели!
Ой баю, баю, на мягкой постели».

[Грудень 1841,
С.-Петербург]

СЛЕПАЯ

ПОЭМА

«Кого, рыдая, призову я
Делить тоску, печаль мою?
В чужом краю кому, тоскуя,
Родную песню пропою?
Угасну, бедный, я в неволе!
Тоску мою, печаль мою
О прежней воле, прежней доле
Немым стенам передаю.
О если б стон моей печали
И звук заржавленных цепей,
Святые ветры, вы домчали
На лоно родины моей
И в мирной куще [1] повторили,
Где мой отец и мать моя
Меня лелеяли, любили!
А братья? Грешная семья!
Иноплеменникам за злато
От стад, елея [2] и вина
Родного продали вы брата,
Как на заклание овна [3].
О боже, боже Иудеи,
Благий творителю земли,
Не наказуй родных злодеев,
А мне смирение пошли!»

Такую песню тихо пела,
Сердечной грусти предана,
Слепая нищая; она
У барского двора сидела
У незатворенных ворот.
Но из ворот никто не йдет,
Никто не едет, опустели
Хоромы барские давно;
Широкий двор порос травою;
Село забвенью предано;
С патриархальной простотою,
С отцовской славою святою
Забыто все. Село молчит;

Никто села не посетит,
Не оживит его молвою.
Как у кладбища, у ворот
Сидит скорбящая слепая
И псальму грустную поет.
Она поет, а молодая
Дочь несчастливицы моей
Головкой смуглою прильнула
К коленам матери своей;
Тоски не ведая, заснула
Сном непорочной простоты.
В одежде грубой нищеты
Она прекрасна; полдень ясный
Моей Украины прекрасной
Позолотил, любя, лелея,
Свое прекрасное дитя.
Ужели тщетно пролетят
Дни упоения над нею
И светлой радостью своею
Ея тоски не усладят?
Она прекрасна, мать калека —
Кто будет ей руководить?
Придет пора, пора любить,
И злое сердце человека
Ея любви не пощадит.
. . . . . .
. . . . . Невинным сном
Оксана спит, а мать слепая,
Уныло-тихо напевая,
И каждый шорох сторожит.
И если ветер, пролетая,
Упавший лист пошевелит,
Она немеет, и дрожит,
И робко к сердцу прижимает
Свое единое дитя,
Свою единую отраду,
Незрящей памятью следя
Давно минувших дней усладу
Печальной юности своей.
Она изведала людей!
И у забытой сей ограды
Они ее не пощадят;
Они готовы растерзать

Ея дряхлеющие руки...
Для их невнятен стон разлуки,
Чужда им матери любовь.
Они твердят — закон таков:
«Не должно в прахе пресмыкаться
И подаянием питаться
Прекрасной юной сироте;
И мы ее оденем златом,
Внесем в высокие палаты
И поклонимся красоте,
Раскроем мир иных видений,
Иных страстей высокий мир.
Потом... потом...» И ваш кумир,
Богиня ваших поклонений,
От фимиама упилась
И закоптела от курений;
А ваша мудрость отреклась
От обещанья; горстью злата,
Великодушно бросив ей,
Затмили блеск ея очей.
И вот она в грязи разврата,
Во славу дряхлых ваших дней,
Перед толпою черни пьяной
Пьет кубок . . . . . .
И запивает сердца раны.
Не вы виновны, но она!
Вы дали все, что должно было
Наложнице презренной дать.
А сон девичий обновили,
А возратили ль благодать
Ея невинных помышлений?
Ея невинную любовь,
И радость тихих упоений,
И целомудренную кровь
Вы обновили ль? Не могли!
Но, чада грешные земли!
Вы дали ль ей восторг объятий
Родного, милого дитяти,
Кому бы, бедная, она
Себя в сей мир переливала
И тайну жизни открывала,
Сердечной грусти предана?
Развратной, бедной вашей кровью

Вы не могли ей повторить
Восторги девственной любови;
Ее пустили вы влачить
Остаток дней в мирской пустыне;
И о родном, едином сыне
Ей не придется получить
Отрадной весточки сдалека.
Чужие дети напоят
Ее в предсмертный час жестокий,
И одинокий гроб с упреком
Чужие дети понесут.
Но если ей судьба судила,
Чтобы родимая рука
Очи уснувшие закрыла,
Тесна ее тогда могила,
Постеля вечная жестка!
Ея малютка за позором
Безмолвно по миру пойдет,
И в светлый праздник у забора
Яичко красное возьмет,
И со слезами и укором
Свою родную помянет.

Осенний полдень, полдень ясный
Родимой, милой той земли,
Мои где годы расцвели,
Где так напрасно, так несчастно
В недоле бедной протекли,—
Осенний полдень, полдень ясный,
Как друга юности, любя,
Чужими звуками тебя
Позволь приветствовать, прекрасный!
Ты тот же тихий, так же милый,
Не знаешь времени,— а я!
Не то я стал, что прежде было,
И путь унылый бытия,
И ноша тяжкая моя
Меня ужасно изменили.
Я тайну жизни разгадал,
Раскрыл я сердце человека,
И не страдаю, как страдал,
И не люблю я: я калека!
Я трепет сердца навсегда

Оледенил в снегах чужбины,
И только звуки Украины
Его тревожат иногда.
Как эхо памяти невинной,
В их узнаю мою весну,
Мои унылые досуги,
И в их я таю, в их тону.
И сердца тяжкие недуги,
Как благодатною росой,
Врачую ими, и молюся,
И непритворною слезой
С моей Украиной делюся.
Но глухо все в родном краю!
Я тщетно голос подаю,
Мне эха нету из дубровы
Моей козачки чернобровой.
Там все уснуло! Пустота
Растлила сердце человека,
И я на смех покинут веком —
Я одинокий сирота!

Осенний полдень, догорая,
Поля нагие освещал,
И лист увядший, опадая,
Уныло грустное шептал
О здешней жизни человеку.
Такой порой моя калека,
Слепая нищая моя,
И дочь-красавица ея —
Она спала, а мать сидела
И тихо, грустно тихо пела,
Как пел Иосиф про свой род,
Сидя в египетской темнице.
А в поднебесье вереницей
С дубров украинской земли
На юг летели журавли.
Чему ж бы ей, как вольной птице,
Туда, где лучше, не лететь
И веселее не запеть?
Какая тайна приковала
К жилищу мрачной тишины?
Своей сердечной глубины
Она еще не открывала

Ни даже дочери своей;
Она лишь пела и грустила,
Но звуки дочерних речей
В ней радость тихую будили,
Быть может, прежних светлых дней,
Или ограда и тополи,
Что грустно шепчут меж собой,
Свидетели минувшей доли,
Или дубовый пень сухой,
Плющом увянувшим повитый,
Как будто временем забытый,
Ея свидетель? Все молчит!
Она поет, она грустит
И в глубине души рыдает,
Как будто память отпевает
О днях минувших, молодых,
О прошлых радостях святых.
И эти звуки выходили
Из сердца бедного ея,
И в этих звуках много было
Ея земного бытия.
И в сотый раз она кончала
Псалом невольничий глухой,
Поникла смуглой головой,
Вздохнула тяжко и сказала:

«Ах песня, песня, песня горя,
Ты неразлучная моя,
В моем житейском бурном море
Одна ты тихая струя!
Тебя, и день и ночь рыдая,
Я всякий час пою, пою
И в край далекий посылаю
Тебя, унылую мою!»
Но ветер буйный, легкокрылый,
Что прежде весело летал,
Теперь так тихо, так уныло,
Как будто друга потерял,
Как будто люди научили,
Чтобы не слушал он меня
И не домчал он в край далекий
Тебя, унылая моя!
Не видя вас, не зная дня

В моей печали одинокой,
Чем оскорбить я вас могла?
Что я вам сделала? Любила,
За ваши грешные дела
Творца небесного молила,
Молила, плакала... А вы
В моей тоске, в моей печали,
Как кровожаждущие львы,
Упреком сердце растерзали,
Растлили ядом мою кровь,
И за молитвы, за любовь
Мое дитя, мое родное,
Тяжелым словом понесли,
И непотребницей слепою
Меня со смехом нарекли!
Я вам простила, я забыла,
Я вашей славы не взяла,
Я подаянием кормила
Мое дитя!» И залилась
Слезами, горькими слезами.
Она рыдает, а Оксана
Раскрыла черные глаза:
Скорбящей матери слеза
Прервала сон отроковицы;
С улыбкой черные ресницы
Она закрыла. «Какой сон
Смешной и глупый, и как живо...»
И раскраснелася стыдливо,
Сама не зная отчего.
«Как холодно, а ты все плачешь!
Уж скоро вечер; для чего
Ты мне печали не расскажешь?
И я бы плакала с тобою,
А то...» И хлынули рекою
Слезы невинной красоты.
«И ты заплакала... Прости,
Что о моих сердечных ранах
Я не беседую с тобой,
Я скоро плакать перестану,
Моею тяжкою слезой
Я не прерву твой сон прекрасный,
И о судьбе моей несчастной
Узнаешь ты не от меня.

Тебе расскажут злые люди,
Они тебя не пощадят,
И много, много горя будет.
А горе даром не пройдет.
Озлобит сердце пустотою,
Оно возьмет любовь с собою
И все найлучшее возьмет.
Не плачь, Оксано!» И, рыдая,
Она Оксану утешает:
«Не плачь, дитя мое, усни!
Ты рано плакать начинаешь;
Придет пора твоей весны,
И тайну слез моих узнаешь;
Свои прольешь, прольешь одна,
Одна, бездомной сиротою,
И будет то моя вина,
Что не разделишь...» — «А с тобою?
Разве тебя я не люблю!
Ах, мне с тобой и горе любо,
Я все с тобою разделю.
Не понесу я чужим людям
Мою сердечную слезу,—
К тебе на грудь я принесу.
Только не плачь! Делись со мною
Своею тяжкою тоскою.
Не плачь одна, откройся мне,
И будет легче. Ах, послушай
О том, что видела во сне,—
Я расскажу тебе.
Чаще, гуще...
Как будто лес, а мы вдвоем
Так наобум себе идем.
Потом темно, потом светло.
Потом гляжу — тебя не стало;
Я — ну бежать, кричать, устала.
Села и плачу. Вдруг село;
Большая улица, большая,
И я по улице иду.
Мне грустно так, тоска такая,
Я спотыкаюсь, упаду.
Мне тяжело, мне давит грудь,
А люди смотрят и смеются.
Мне больно стало, а взглянуть

Я будто на людей боюся.
Потом отаман мне кричит:
«Вот я тебя!» Я испугалась,
И ну бежать... Бегу... упала.
А сын отамана стоит
Как будто, грустный, над водою
И тихо машет мне рукою.
Вот я к нему и подошла,
А он схватил меня руками.
«Зачем в лесу ты не жила?
Зачем ты в поле не росла? —
Такими он сказал словами.—
И мне нельзя тебя любить,
Нельзя с тобою мне венчаться:
Над нами будут все смеяться,
А без тебя мне скучно жить.
Я утоплюся»,— он сказал
И так меня поцеловал!
Не так, как ты... И я проснулась.
Не правда ли, мудреный сон?
Должно быть, худо значит он.
Или не худо — ты не знаешь?
Мне страх как хочется узнать.
О чем же снова ты вздыхаешь?
Или боишься рассказать,
Что значит сон? Ах, расскажи!
Ну, что же делать? Если худо,—
Мы в лес уйдем и будем жить
С тобой вдвоем, и будет любо
С тобою вместе мне грустить.
Ну, что ж? Расскажешь?»
«Да,— сказала,
Вздохнув, слепая,— рассказать
Тебе должна я. Я устала,
Устала горе выливать
Неразделенными слезами.
Тебе уже пятнадцать лет.
Твой сон зловещий, сон ужасный.
Ты встретишь горестный привет
Своей весне, своей несчастной!
Не вспоминай меня, прости —
И на просторе, и на воле
С унылым ветром погрусти,

Как я грустила, тосковала,
Мою вседневную печаль
Как я лишь ветру поверяла,
Но и ему меня не жаль;
Он даже слез сушить не хочет,
А их так много сердце точит.
Оксано, выслушай меня
И помолись душой незлобной
Пречистой деве в час прискорбный
И за его, и за меня.
Неправдой люди все живут,
Ты их не слушай! Сказкой злою
Они мой жребий понесут
И посмеются над тобою.
И ты не будешь правды знать;
На суд ты будешь призывать
Свою родную,— а ты знаешь,
Что слезы горько проливать,
Коли вины своей не знаешь.
Узнай же все: всю жизнь мою
Я расскажу, не потаю,
С ея весельями и мукой,
Да будет для тебя наукой!

Своих родных не знала я,
В чужой семье я вырастала,
Чужая добрая семья
Меня любила. Я слыхала,
Когда я стала вырастать,
Что мать родная, умирая,
Просила их не покидать —
Меня, малютку, покидая.
Но кто она, ее как звали,—
Потом узнать я не могла.
И я росла себе, росла;
Меня сироткой называли,
Потом красавицей слыла;
Меня любили, и ласкали,
И даже сватали! Но я...
Ах, знать, моя такая доля!
Перед людьми гордилась я
Своей красою. Свою волю,
Девичью волю, берегла.

Как тяжко люди отплатили!
Недолго косу я плела —
Ее накрыли. Вот как было.
Весною умер дидыч старый,
А летом дидыч молодой
В село приехал. Злые чары
Он из Московщины с собой
Привез, красавец, для меня;
И я веселье разлюбила,
И Маковеевого дня [4]
Я не забуду до могилы.
Как ясно солнышко светило,
Как закатилося... и ночь!
Мое дитя! моя ты дочь!
Не обвиняй меня, несчастной,—
Я стыд и горе понесла!
И Маковеев день ужасный,
И день рожденья прокляла.
Мы были в поле, жито жали;
Окончив жатву, шли домой;
Подруги пели и плясали,
А я с распущенной косой,
В венке из жита и пшеницы
Вела перед, была царица.
Нас встретил дидыч молодой.
Никто так мной не любовался.
Я трепетала, тихо шла,
А он смотрел и улыбался.
О как я счастлива была!
Какою сладкою мечтою
Забилось сердце у меня...
На третий день... О мой покою!
Зачем покинул ты меня?
На третий день... и я в палатах
Была, как пани на пиру.
Недолго я была богата.
Зимою рано поутру
Проснулась я,— все пусто было,
И сердце холодом заныло.
А слуги... бог им судия!
С насмешкой выгнали меня
И двери заперли за мною.
Я села здесь, под этим пнем,

И долго плакала... Потом
Едва протоптанной тропою
В село забытое пошла
И долю горшую нашла:
Меня и в хату не пустили,
Все посмеялись надо мной
И хусткой черною, простой
Косу шелковую накрыли.
И я, рыдая, из села
Иной дорогою пошла
В село чужое. Ах, Оксано!
И в шитом шелковом жупане,
И в серой свыте люди злы!
Я из села в село ходила,
А горе шло передо мной.
Я горько плакала, молилась,
И все смеялись надо мной.
Покрыткой, дурой называли,
И даже нищие чуждались.
Во всей Украине родной
Мне места не было одной.
В лесу дремучем, в чистом поле
Я не боялась ночевать:
Там без свидетелей, на воле
Могла свободно петь, рыдать.
А песня горе облегчает,
Хоть и унылая она.
Спасибо, нищая одна,
Такая же, как я, слепая,
Меня учила песню петь;
И я пою ее, рыдая,
И до могилы буду петь.
Дитя мое! Моя Оксано!
Я скоро плакать перестану,
Запомни песню ты мою
И пой ее, как я пою,
Она умалит сердца рану.
Пришла и красная весна,
Запели пташки, все проснулось,
Все засмеялось — я одна
Святой весне не улыбнулась...
Она мне слезы принесла.
Занемогла я на дороге,

Кой-как до хутора дошла...
И ты на хуторе убогом
Узрела милый божий свет.
О, сколько радостей у бога
Для наших слез, для наших бед!
Твой первый звук... Ах нет, не стану...
Нет... Поцелуй меня, Оксано!
Я не умею рассказать
Про ту святую благодать,
Что только матери избранной
Душою можно понимать —
То выше счастия людского.
И как несчастлива, убога
Жена бесплодная... С тобой
Мне снова счастье возвратилось,
Я любовалася весной,
Цветы я снова полюбила,
Цветы я снова берегла.
С восходом солнца я вставала.
Ты на груди моей спала.
Никем не видима, бывало,
Прокрадусь в лес, найду цветок
И сяду у цветка с тобою.
Ты тихо спишь, а он цветет,
И я гордилася тобою
Пред распускавшимся цветком.
Бывало, я сорву тайком
Листочек розовый, румяный
И тихо, тихо положу
Тебе на щечку... погляжу
И оболью тебя слезами.
Была ты розовей цветка
И утренней зари румяней.
Так мне господь добро творил
В тебе и розовых листках.
Но... как тебя ни забавляла,
Какие песни ни певала,
Как ни играла я с тобой,
А злая доля шла за мной.
Я не могла тобой гордиться:
Мне было не с кем поделиться
Твоею детскою красой.
Ты слово «мамо» лепетала,

Но слова лучшего не знала,
Как и теперь не знаешь ты.
Я не могла с тобой идти
Через село; я не стыдилась —
Пусть люди смотрят, как хотят!
Я стыд любовью заменила.
Тебе боялась показать,
Как дети меж собой играют,
Боялась видеть, как дитя
Отца усталого ласкает.
Так время шло; ты вырастала,
И любо было мне смотреть,
Когда ходить ты начинала.
Но горе горькое терпеть
Судил господь мне до могилы
За юность грешную мою.
Свет гаснуть стал... О боже милый!
Я над могилою стою,
Пошли мне мудростью своею
Взглянуть на милый божий свет,
Проститься с грешною землею,
Хотя на место посмотреть,
Где я усну, усну навеки!

. . . . . .

И я ослепла. Слезы-реки,
Молитвы теплые — ничто,
Ничто творца не умолило,
И все, что душу веселило,
Как будто в гробе заперто.
Потом что было, я не знаю:
Смеялись люди или нет,
Мои беды воспоминая.
Мне только жаль, что божий свет
Не скрылся в юности беспечной;
Тогда б не знала ничего:
Ни сладкой доли скоротечной,
Ни даже сердца своего.
Теперь к печали бесконечной
Пристала горшая печаль.
Ты хороша собой, Оксано,
Я это знаю, и мне жаль —
Твой сон недобрый очень рано
Тебе приснился».

Оксана

Разве он
Какое зло нам предвещает?

Слепая

Он для меня всех бед страшнее,
А для тебя еще ужасней.
И ты погибнешь от людей,
Как я погибла. Ты не знаешь,
Что скоро встретишь между ими
Змию, ужасную змию!
И ты пойдешь за нею следом,
Покинешь голову мою,
Как я покинула, забыла
Меня вскормившую семью.

Оксана

Ведь ты не знала, что так будет,
Что насмеются злые люди,
Что он недобрый человек,
Что он покинет. Мамо, мамо!
Ты говорила все такое,
Что страшно стало. Где же он,
Мой злой отец? Ты говорила,
Что здесь увижу я его.
И сколько лет уже с тобою
Сижу я здесь — его все нет.
Он не приедет, он покинул:
Тебя он, видно, не любил.
Зачем же ты его любила?
Уйдем из этого села —
Мне страшно стало...

Слепая

Ах, Оксано!
Куда уйдем мы от людей?
Где твою молодость укрою?
А он приедет... и тогда,
Тогда спокойно я умру.

Слепая грустно замолчала.
Оксана с детскою тоской

К ней на колени тихо клала
Головку смуглую свою.
«Усни, Оксано! — говорила.—
Я тихо песенку спою,
Спою любимую твою,
Как братья брата продавали
В чужую, дальную страну».
И отходящую ко сну,
Лелея, нежно целовала,
Читая тихо сей псалом:

«Храни тебя, святая дева,
От злых напастей, бурь земных!
Да будет сон твой сладок, тих,
Как непорочные напевы
Небесных ангелов святых!
Да не дерзает искуситель
В сердечну храмину войти,
И по терновому пути
Да волит ангел охранитель
На лоно рая привести.
Храни тебя, святая дева,
От злых напастей, вражьих ков,
Свой найбожественный покров
Пошли тебе, святая дева,
Мое дитя, моя любовь!»

Наутро юная Оксана,
Как утро осени в тумане,
Скорбя невинною душой,
У ног страдалицы слепой
Уныла, бледная сидела.
Слепая ту же песню пела,
И тот же в сердце непокой!
Не скоро дни текут над ними,
Не ясно солнышко горит.
Пришла весна, и двор пустынный
Вдруг оживился, все кипит
Веселой жизнью, как бывало.
Приехал дидыч на покой.
Чету страдалиц разлучили:
Оксана в доме заперта,
А одинокую слепую

Одеть велели и прогнать
С наказом строгим: не шататься
Вокруг господского двора.
И рада, бедная, была,
Что так сбылося, как мечтала.
«Теперь,— так думала слепая,—
Теперь Оксаночка моя
Укрылася от непогоды,
Будет счастливою... И шла
С любимой песней из села,
Из обновленного села,
Моля небесную царицу,
Да благо дщерино хранит.

. . . . . .

Оксана грустная сидит
В роскошно убранной светлице,
Одета бархатом, парчой,
И не любуется собой
Перед большими зеркалами.
Проходят месяцы за днями;
Как панне, все готово ей,
И ходит сторож у дверей.
Сам дидыч сласти ей приносит,
Дарит алмазом, жемчугом
И на коленях ее просит
Не звать ни паном, ни отцом.

. . . . . .

Зачем все это?! И рыдала...
Запел весною соловей,
Запел не так, как он, бывало,
Поет пред утренней зарей,
Когда малюточка Оксана,
Пока покоилось село,
Шалашик делает с бурьяну,
Чтоб маму солнце не пекло,—
Когда ходила умываться
Она в долину, и потом
Барвинком, рутой наряжаться,
И ненароком повстречаться
С черночупринным козаком.
Печальный вечер ночь сменила
Еще печальней. Тяжко ей,
Она сидела и грустила

О прошлой бедности своей.
И слышит песню за оградой,
Знакомый голос ей поет
Печально, тихо:

«Текла речка в чистом поле,
Орлы воду пили;
Росла дочка у матери,
Козаки любили.
Все любили, все ходили
И все сватать стали,
И одного между ими
Козака не стало.
Куда скрылся, дивилися,
И никто не знает.
Поселился в темной хатке
За тихим Дунаем».

Оксана молча трепетала,
Ей каждый звук рождал мечту.
«Он не забыл,— она шептала,—
Он не покинет сироту...»
За каждым звуком вылетает
Из сердца черная тоска,
Она себя воображает
Уже в объятьях козака.
Уже за садом, за оградой,
Уже на поле... воля... рай...
. . . . . .
«Держи, держи! Лови, стреляй!» —
Раздался хриплый голос пана,
И выстрел поле огласил.
«Убили! — вскрикнула Оксана.—
Убили! Он меня любил.
Любил!..» И замертво упала.
То был не сон. То пел козак,
Удалый, вольный гайдамак.
Оксана долго дожидала
Любимца сердца своего
И не дождалася его.
Отрадный звук не повторился,
Надежды вновь не прошептал,
Он только снился, часто снился,

И юный разум разрушал
Мечтой бесплодною.

«Птицы вольные, сестрицы,
Полетите в край далекий,
Где мой милый, кароокий,
Где родная край дороги!
Болят руки, болят ноги,
А я долю проклинаю,
С поля воли дожидаю!»

Так пела бедная Оксана
Зимой в светлице у окна.
Неволя стерла цвет румяный,
Слезою смылась белизна.
«Быть может, здесь,— она шептала,—
Зимой проснулась мать моя,
А я... дитя ее... а я...»
И, содрогаясь, замолчала.
Темнело поле, из тумана
Луна кровавая взошла;
Взглянула с трепетом Оксана
И быстро молча отошла
От неприветного окна,
Страшась кровавого светила.
. . . . . .
Завыли псы, рога трубили,
И шум, и хохот у ворот —
Охота с поля возвратилась,
И пан к страдалице идет
Бесстыдно пьяный...
. . . . . .
Слепая, бедная, не знала
Недоли дочери своей,
С чужим вожатым спотыкалась
Меж неприязненных людей.
Ходила в Киев и Почаев
Святых угодников молить
И душу страстную, рыдая,
Молитвой думала смирить.
И возвратилася зимою
В село страдания тайком.
Сердце недобрым чем-то ныло,

Вещало тайным языком
Весть злополучия и горя.
Со страхом в сердце и тоскою
Тихонько крадется она
Давно изведанной тропою;
Кругом, как в гробе, тишина;
Печально бледная луна
С глубокой вышины сияла
И белый саван озаряла
На мертвой грешнице земле.
И вдруг открылася вдали
Картина страшная пожара.
Слепая, бедная, идет,
Не видя наших зол и кары,
И очутилась у ворот,
Весною кинутых. О боже!
Что она слышит? Треск, и гром,
И визг, и крик, и гул протяжный,
И жаром хлынуло в лицо.
Она трепещет. Недалеко
Вдруг слышит голос... Боже мой!
Чей это голос ты узнала?
Узнала... страшно... то Оксана!
На месте том, где столько лет
Они вдвоем, грустя, сидели,
Она, несчастная, сидит;
Едва одетая, худая,
И на руках, как бы дитя,
Широкий нож в крови качает.
И страшно шепчет:
«Молчи, дитя мое, молчи,
Пока спекутся калачи;
Будем медом запивать,
Будем пана поминать».

(Пост)

«А у пана два жупана,
А третяя свыта,
За то пана
Утром рано
В дуброве убито.
А убили гайдамаки,

Жупаны делили:
Тому жупан, тому жупан,
А третьему свита,
И остался без свиты пан,
В снег белый зарытый.
Ай да й гайдамаки!»

Слепая

Оксано! Где ты?

Оксана

Ах, молчи!
Дай убаюкать мне сынка!

(Поет)

«Баю, баю, дитя мое,
В дремучем лесу,
А я тебе с поля волю,
Долю принесу.

Баю, баю, дитя мое,
Во сыром бору,
А я пойду погуляю,
Ягод наберу.

Баю, баю, дитя мое,
Край битой дороги,
Переломят люди руки
И белые ноги.

Баю, баю, дитя мое,
У гробу дубовом,
Полиняют кари очи
И черные брови.

Усни, дитя, усни, дитя,
Усни ты навеки,
А я одна на базар пойду,
У жида крови наточу
И тебя полечу».

А... уснул! Теперь возьми.
У! какой черный... посмотри!

Слепая

Оксано! Где ты? Что с тобою?

Оксана

(быстро подходит к ней)

А ты где ходишь? Посмотри,
Какой веселый пир у пана!
Да пан не будет пировать —
Я уложила его спать.
Тебя одной недоставало.
Я подожгла, пойдем плясать.

(Поет и медленно пляшет)

«Гой, гой, не беда!
Слезы тоже вода,
Слезы гасят печаль,
А печали мне жаль,
Жаль мне грусти моей,
Жаль подруги моей,
Моей черной тоски».

Моей... моей... Ах нет, не то...
Теперь так весело, светло,
А я как будто на поклонах.

(Поет и пляшет)

«Посеяла лебеду на беду,
А долина калиною поросла;
А у меня, красавицы,
Змии-серьги в ушах.
Через плечи висят,
И шипят, и шипят.
Козак верно любил,
Козак серьги дарил.
Мать в могиле спала,
А я, знай себе, шла.
Шла дорогой большой;
А за мной, все за мной
По четыре, по три
Косари, косари
Бурьян косят, поют...»

Слепая

Оксано бедная, молися,
Молися богу, ты поешь
Все песни страшные такие!

Оксана

А ты смеяться, мамо, хочешь?
Э, полно, мамо, столько лет
Ты хохотала, я смеялась,—
Поплакать можно одну ночь.

Слепая

Дитя мое, моя ты дочь!
Опомнись, грех тебе, Оксано,
Ты насмеялася.

Оксана

Кто? Я?
Не насмеялася! Смотри,
Смотри, как падают стропила.
Гу!.. гу!.. гу!.. Ха-ха-ха-ха!
Пойдем плясать, его уж нет,
Он не разлучит нас с тобою.

(Поет и пляшет)

«По дороге осока,
А в болоте груши,
Полюбила козака,
Запродала душу.
А козак
Так и сяк,
Не любил,
Задушил,
В сыру землю зарыл.
В темной хате сырой
Спать ложилась со мной
Ведьма черная.
И смеялася,
Обнималася,
Ела, грызла меня,
Подложила огня,
И запела, заплясала,

И скакала, и кричала:
Жар, жар, жар!
Через яр
На пожар.
Все слеталися,
Любовалися
И смеялися:
Хи-хи-хи, тра-ла-ла-ла,
Не осталось ни кола.
Смоляная черту свечка!
Через яр идет овечка.
Не ходи, козак, в дуброву,
Не ходи, Ивашечко,
Торною дорожкою,
Не носи гостинчики
Змии, черной гадине!
Чародейка лютая
Сотрет брови черные,
Выжжет очи карие».

Слепая

Опомнись, дочь моя, Оксано!
Ты ведь недоброе поешь;
Пойдем в село: здесь страшно стало!

Оксана

Пойдем в село: здесь душно мне,
Я босиком, как на огне,
На розовом снегу танцую.
Пойдем в село, переночуем.
А кто нас пустит ночевать?
Ведь люди, знаешь, нас боятся;
Пойдем мы в лес волков ласкать;
Ведь люди врут, что волки злятся,
Волки нас любят — право, так!
А помнишь, ты мне говорила...
Ах, нет... не то... постой, забыла!
Я все забыла... Мой козак,
Мой карооκий... Я любила,
И он, козак, меня любил.
И темной ночью он ходил
В зеленый сад, где я гуляла.
Ах, как там весело бывало!

Как он, лаская, целовал,
Какие речи он шептал!
Ты так меня не целовала,
Как он, мой милый, дорогой,
Мой ненаглядный, мой сердечный!
. . . . . .
Ты говорила, он не злой;
А он, твой пан, бесчеловечный.
Твой пан-палач его убил
За то, что я его любила,
За то, что он меня любил.
Злодей, в железа заковал.
Об этом я не говорила
С тобою даже. Он пропал...
Пропал без вести, как пропала
Моя девичая краса.
А ты слыхала чудеса?
Он в гайдамаках отаманом
И этот нож мне подарил.
Он приходил...

Слепая

Пойдем скорее!
Веди меня!

Оксана

Куда вести?
В болото, в лес? Постой, постой!
Я поведу тебя в село,
Где все бурьяном поросло,
Где вместо хат кресты, могилы,
Где поселился друг мой милый
В светелке темной и сырой.

Слепая

Пойдем скорее. Бог с тобой!
Перекрестися!

Оксана

Я крестилась,
Я горько плакала, молилась,
Но бог отверг мои кресты,

Мои сердечные молитвы.
Да, он отверг. А помнишь ты?
Нет, ты не помнишь, ты забыла.
А я так помню, ты учила
Меня, малютку, кровь сосать
Да «Отче наш» еще читать.

Слепая

Оксано, боже мой, молись,
Ты страшно говоришь!

Оксана

Да, да.
Я страшно говорю, так что же!
Ты не боялася сидеть
Осенней ночью у забора
И просидела двадцать лет,—
Пойдем опять туда сидеть.
Пойдем же, мамо, будем петь,
Пока народ не пробудился.
И будем петь, как снарядился
Козак с ордою воевать,
И как покинул он дивчину,
И как другую полюбил.
Ведь это весело — покинуть
В чужой далекой стороне
Листок с любистка на огне.

(Поет тихо)

«Плыви, плыви, лодочка, за Дунай;
За Дунаем погуляю, молода,
С козаками-молодцами мертвыми,
С козаками-мертвецами».

Чур меня! Чур меня! Чур меня!
Пойдем скорее. Ах, постой!
Я потеряла башмаки.
А башмаки ведь дорогие,
Да ноги жгли мне, все равно
Мне их не жаль, и босиком
Дойдем до гроба...

(Поет)

«Полетела пташечка
Через поле в гай,
Уронила перышко
На тихий Дунай.
Плыви, плыви, перышко,
Плыви за водой!..»

Я все молчала, все молчала,
А он шептал и целовал.
Сулил намисто с дукачами [5].
Зачем ты не велела брать?
Ведь им бы можно удавиться.
А знаешь что? Пойдем к реке
Купаться просто, и утонем,
И будем щуками в воде.
И пташкам воля в чистом поле,
И пташкам весело летать;
А мне так вéсело в неволе
Девичью молодость терять.
Я разве грешница какая?
Отраву, что ли, я варю?
Нет, я не грешница; ты знаешь,
Всему я верила, всему!
Но кто поверил моей вере?
Теперь не то. Летит, летит!
Нет, ты не вылетишь, проклятый,
Я задушу тебя! Держите —
Красный змий! Красный змий!
Он рассыпется... Потом...
Га! га! ги!..»

И, будто мщение живое,
Она с распущенной косой,
С ножом в руках, крича, летела
И с визгом скрылася в огне.
Вдруг крик пронзительный. Вздрогнула
Слепая молча и, крестясь,
«Аминь, аминь, аминь!» — шептала.
И крик сменил протяжный гул,
Стена упала, гул ревел
И смолк в долине безучастной,
Как в глубине души бесстрастной.

Пожар, лютея, пламенел.
Слепая, бедная, стояла
В дыму и пыли снеговой,
Она Оксаны дожидала
И «со святыми упокой»
Невольно с трепетом шептала.
И не дождалася слепая
Своей Оксаночки; ушла
Из погорелого села,
Псалом любимый напевая:
«Кого, рыдая, призову я
Делить тоску, печаль мою?
В чужом краю кому, тоскуя,
Родную песню пропою?»

[*1842, С.-Петербург*]

ГАМАЛІЯ[1]

«Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка стати,
Не чуємо на чужині.
Ой повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу[2],
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу.
Ой заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки, тілько мріють шапки,
Та на сей бік за нами.
Ой боже наш, боже, хоч і не за нами,
Неси ти їх з України:
Почуємо славу, козацькую славу,
Почуємо та й загинем».

Отак у Скутарі[3] козаки співали;
Співали, сердеги, а сльози лились;
Лилися козацькі, тугу домовляли.
Босфор[4] аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плачу; застогнав, широкий,
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синєє море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав.
Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з уса потекла.
«Чи спиш, чи чуєш, брате Луже?
Хортице! сестро?»
Загула
Хортиця з Лугом: «Чую! чую!»
І Дніпр укрили байдаки,
І заспівали козаки:

«У туркені, по тім боці,
Хата на помості.

Гай, гай! море, грай,
Реви, скелі ламай!
Поїдемо в гості.

У туркені у кишені
Таляри-дукати [5].
Не кишені трусить,
Їдем різать, палить,
Братів визволяти.

У туркені яничари [6]
І баша [7] на лаві.
Гой ги, вороги!
Ми не маєм ваги!
Наша воля і слава!»

Пливуть собі, співаючи,
Море вітер чує;
Попереду Гамалія
Байдаком керує.
«Гамалію! серце мліє:
Сказилося море».
«Не злякає!» — і сховались
За хвилі — за гори.

Дрімає в гаремі — в раю Візантія [8],
І Скутар дрімає; Босфор клекотить,
Неначе скажений; то стогне, то виє:
Йому Візантію хочеться збудить.
«Не буди, Босфоре: буде тобі горе,
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю! — реве синє море.—
Хіба ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана?»
Так море спиняло
(Любило завзятих чубатих слав'ян).
Босфор схаменувся. Туркеня дрімала,
Дрімав у гаремі ледачий султан.
Тільки у Скутарі, в склепу, не дрімають
Козаки сердеги. Чого вони ждуть?
По-своєму бога в кайданах благають,
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

«О милий боже України!
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там —
Вставать з чужої домовини,
На суд твій праведний прийти,
В залізах руки принести,
І перед всіми у кайданах
Стать козакові...»
«Ріж і бий!
Мордуй невіру бусурмана!» —
Кричать за муром. Хто такий?
Гамалію! серце мліє:
Скутар скаженіє!
«Ріжте! бийте!» — на фортеці
Кричить Гамалія.

Реве гарматами Скутара,
Ревуть, лютують вороги;
Козацтво преться без ваги —
І покотились яничари.
Гамалія по Скутарі —
По пеклу гуляє,
Сам хурдигу [9] розбиває,
Кайдани ламає,
«Вилітайте, сірі птахи,
На базар до паю!»
Стрепенулись соколята,
Бо давно не чули
Хрещеної тії мови.
І ніч стрепенулась:
Не бачила стара мати
Козацької плати;
Не лякайся, подивися
На бенкет козачий.
Темно всюди, як у будень,
А свято чимале.
Не злодії з Гамалієм
Їдять мовчки сало
Без шашлика. «Засвітимо!»
До самої хмари
З щоглистими кораблями
Палає Скутара.

Візантія пробуркалась,
Витріщає очі,
Переплива на помогу,
Зубами скрегоче.

Реве, лютує Візантія,
Руками берег достає:
Достала, зикнула, встає,—
І на ножах в крові німіє.
Скутар, мов пекло те, палає,
Через базари кров тече,
Босфор широкий доливає.
Неначе птахи чорні в гаї,
Козацтво сміливо літає.
Ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.
Руйнують мури, срібло-злото
Несуть шапками козаки
І насипають байдаки.
Горить Скутар, стиха́ робота,
І хлопці сходяться; зійшлись,
Люльки з пожару закурили,
На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі.
Пливуть собі, ніби з дому,
Так буцім гуляють,
Та, звичайне запорожці,
Пливучи співають:

«Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти,—
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
Ой приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару,—
Сидять брати-запорожці,
Дожидають кари.
Ой як крикнув Гамалія:
«Брати, будем жити,—

Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені килимами,
Оксамитом крити!»
Вилітали запорожці
На лан жито жати;
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали:
«Слава тобі, Гамалію,
На ввесь світ великий,
На ввесь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині!»

Пливуть співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія:
Орел орлят мов стереже;
Із Дарданеллів [10] вітер віє,
А не женеться Візантія:
Вона боїться, щоб Чернець [11]
Не засвітив Галату [12] знову
Або гетьман Іван Підкова
Не кликнув в море на ралець [13].
Пливуть собі, а з-за хвилі
Сонце хвилю червонить;
Перед ними море миле
Гомонить і клекотить.
Гамаліє! вітер віє...
Ось-ось наше море!..
І сховалися за хвилі —
За рожеві гори.

[*Жовтень — перша половина листопада 1842*]

ТРИЗНА [1]

На память 9-го ноября 1843 года,
княжне Варваре Николаевне Репниной [2]

ПОСВЯЩЕНИЕ

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать;
И дар господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать.
Для вас понятно это слово!..
Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил.

Яготин,
11 ноября 1843

Души ваши очистивше в послушании истины, духом, в братолюбии нелицемерно, от чиста сердца друг друга любите прилежно: порождени не от семени истленна, но не истленна, словом живаго бога и пребывающаго во веки. Зане всяка плоть, яко трава, и всяка слава человеча, яко цвет травный: изсше трава, и цвет ея отпаде. Глагол же господень пребывает во веки. Се же есть глагол, благовествованный в вас.

Соборное послание первое святаго апостола Петра; 1. 22, 25.

Двенадцать приборов на круглом столе,
Двенадцать бокалов высоких стоят;
И час уж проходит,
Никто не приходит;
Должно быть, друзьями
Забыты они.
Они не забыты,— в урочную пору,
Обет исполняя, друзья собрались,
И вечную память пропели собором,
Отправили тризну — и все разошлись.
Двенадцать их было; все молоды были,
Прекрасны и сильны; в прошедшем году
Найлучшего друга они схоронили
И другу поминки в тот день учредили,
Пока на свиданье к нему не сойдут.
«Счастливое братство! Единство любови
Почтили вы свято на грешной земле;
Сходитеся, други, как ныне сошлись,
Сходитеся долго и песнею новой
Воспойте свободу на рабской земле!»

Благословен твой малый путь,
Пришлец убогий, неизвестный!

Ты силой господа чудесной
Возмог в сердца людей вдохнуть
Огонь любви, огонь небесный.
Благословен! Ты божью волю
Короткой жизнью освятил;
В юдоли рабства радость воли
Безмолвно ты провозгласил.

Когда брат брата алчет крови —
Ты сочетал любовь в чужих;
Свободу людям — в братстве их
Ты проявил великим словом:
Ты миру мир благовестил;
И, отходя, благословил
Свободу мысли, дух любови!
Душа избранная, зачем
Ты мало так у нас гостила?
Тебе здесь тесно, трудно было!
Но ты любила здешний плен,
Ты, непорочная, взирала,
Скорбя, на суетных людей.
Но ангела недоставало
У вечного царя царей;
И ты на небе в вечной славе
У трона божия стоишь,
На мир наш, темный и лукавый,
С тоской невинною глядишь.
Благоговею пред тобою,
В безмолвном трепете дивлюсь;
Молюсь тоскующей душою,
Как перед ангелом молюсь!
Сниди, пошли мне исцеленье!
Внуши, навей на хладный ум
Хоть мало светлых, чистых дум;
Хоть на единое мгновенье
Темницу сердца озари
И мрак строптивых помышлений
И разгони, и усмири.
Правдиво, тихими речами,
Ты расскажи мне все свое
Земное благо-житие
И научи владеть сердцами
Людей кичливых и своим,
Уже растленным, уже злым...
Скажи мне тайное ученье
Любить гордящихся людей
И речью кроткой и смиреньем
Смягчать народных палачей,
Да провещаю гимн пророчий,
И долу правду низведу,
И погасающие очи

Без страха к небу возведу.
И в этот час последней муки
Пошли мне истинных друзей
Сложить хладеющие руки
И бескорыстия елей
Пролить из дружеских очей.
Благословлю мои страданья,
Отрадно смерти улыбнусь
И к вечной жизни с упованьем
К тебе на небо вознесусь.

Благословен твой малый путь,
Пришлец неславленный, чудесный!

В семье убогой, неизвестной
Он вырастал; и жизни труд,
Как сирота, он встретил рано;
Упреки злые встретил он
За хлеб насущный... В сердце рану
Змея прогрызла... Детский сон
Исчез, как голубь боязливый;
Тоска, как вор, нетерпеливо,
В разбитом сердце притаясь,
Губами жадными впилась
И кровь невинную сосала...
Душа рвалась, душа рыдала,
Просила воли... ум горел,
В крови гордыня клокотала...
Он трепетал... он цепенел...
Рука, сжимаяся, дрожала...
О, если б мог он шар земной
Схватить озлобленной рукой
Со всеми гадами земными;
Схватить, измять и бросить в ад!..
Он был бы счастлив. был бы рад.
Он хохотал, как демон лютый,
И длилась страшная минута,
И мир пылал со всех сторон;
Рыдал, немел он в исступленьи,
Душа терзалась страшным сном;
Душа мертвела,— а кругом
Земля, господнее творенье,
В зеленой ризе и цветах,

Весну встречая, ликовала.
Душа отрадно пробуждалась,
И пробудилась... Он в слезах
Упал и землю лобызает.
Как перси матери родной!..
Он снова чистый ангел рая,
И на земле он всем чужой.
Взглянул на небо: «О, как ясно,
Как упоительно-прекрасно!
О, как там вольно будет мне!..»
И очи в чудном полусне
На свод небесный устремляет,
И в беспредельной глубине
Душой невинной утопает.

По высоте святой, широкой
Платочком белым, одинока,
Прозрачна тучка в даль плывет.
«Ах, тучка, тучка, кто несет
Тебя так плавно, так высоко?
Ты что такое? и зачем
Так пышно, мило нарядилась?
Куда ты послана и кем?..»
И тучка тихо растопилась
На небе светлом. Взор унылый
Он опустил на темный лес...
«А где край света, край небес,
Концы земли?..» И вздох глубокий,
Недетский вздох, он испустил;
Как будто в сердце одиноком
Надежду он похоронил.

В ком веры нет — надежды нет!
Надежда — бог, а вера — свет.
«Не погасай, мое светило!
Туман душевный разгоняй,
Живи меня твоею силой
И путь тернистый, путь унылый
Небесным светом озаряй.
Пошли на ум твою святыню,
Святым наитием напой,
Да провещаю благостыню,
Что заповедана тобой!..»

Надежды он не схоронил,
Воспрянул дух, как голубь горный,
И мрак сердечный, мрак юдольный
Небесным светом озарил;
Пошел искать он жизни, доли,
Уже прошел родное поле,
Уже скрывалося село...
Чего-то жаль внезапно стало,
Слеза ресницы пробивала,
Сжималось сердце и рвалось.
Чего-то жаль нам в прошлом нашем,
И что-то есть в земле родной...
Но он, бедняк, он всем не свой
И тут, и там. Планета наша,
Прекрасный мир наш, рай земной,
Во всех концах ему — чужой.
Припал он молча к персти [3] милой
И, как родную, лобызал,
Рыдая, тихо и уныло
На путь молитву прочитал...
И твердой, вольною стопою
Пошел... и скрылся за горою.
За рубежом родной земли
Скитаясь нищим, сиротою,
Какие слезы не лились!
Какой ужасною ценою
Уму познания купил
И девство сердца сохранил.

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!.. без крова жить
(Сирот и солнышко не греет),
Людей изведать — и любить!
Незлобным сердцем сожалея
О недостойных их делах
И не кощунствуя впотьмах,

Как царь ума. Убогим, нищим,
Из-за куска насущной пищи
Глупцу могучему годить
И мыслить, чувствовать и жить!..
Вот драма страшная, святая!..
И он прошел ее, рыдая,
Ее он строго разыграл
Без слова; он не толковал
Своих вседневных приключений,
Как назидательный роман;
Не раскрывал сердечных ран,
И тьму различных сновидений,
И байронический туман
Он не пускал; толпой ничтожной
Своих друзей не поносил;
Чинов и власти не казнил,
Как N., глашатай осторожный,
И тот, кто мыслит без конца
О мыслях Канта, Галилея,
Космополита-мудреца,
И судит люди, не жалея
Родного брата и отца;
Тот лжепророк! его сужденья —
Полуидеи, полувздор!..

Провидя жизни назначенье,
Великий божий приговор,
В самопытливом размышленьи
Он подымал слезящий взор
На красоты святой природы.
«Как все согласно!» — он шептал
И край родной воспоминал;
У бога правды и свободы
Всему живущему молил,
И кроткой мыслию следил
Дела минувшие народов,
Дела страны своей родной,
И горько плакал... «О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая?
И ты закована, и я.
Великим словом божью волю
Сказать тиранам — не поймут!

И на родном прекрасном поле
Пророка каменьем побьют!
Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла!
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела!
О боже! сильный и правдивый,
Тебе возможны чудеса.
Исполни славой небеса
И сотвори святое диво:
Воспрянуть мертвым повели,
Благослови всесильным словом
На подвиг новый и суровый,
На искупление земли,
Земли поруганной, забытой,
Чистейшей кровию политой,
Когда-то счастливой земли».
Как тучи, мысли расходились,
И слезы капали, как дождь!..

Блажен тот на свете, кто малую долю,
Кроху от трапезы волен уделить
Голодному брату и злобного волю
Хоть властью суровой возмог укротить! —
Блажен и свободен!.. но тот, кто не оком,
А смотрит душою на козни людей
И может лишь плакать в тоске одинокой —
О боже правдивый, лиши ты очей!..
Твои горы, твое море,
Все красы природы
Не искупят его горя,
Не дадут свободы.
И он, страдалец жизни краткой,
Все видел, чувствовал и жил,
Людей, изведавши, любил
И тосковал о них украдкой.
Его и люди полюбили *,
И он их братиями звал;
Нашел друзей и тайной силой
К себе друзей причаровал;

* Как цветок, процвевший на их болоте. *(Прим. Шевченка).*

Между друзьями молодыми,
Порой задумчивый... порой
Как волхв, вещатель молодой,
Речами звучными, живыми
Друзей внезапно изумлял;
И силу дружбы между ними,
Благословляя, укреплял.
Он говорил, что обще благо
Должно любовию купить;
И с благородною отвагой
Стать за народ и зло казнить.
Он говорил, что праздник жизни,
Великий праздник, божий дар,
Должно пожертвовать отчизне,
Должно поставить под удар.
Он говорил о страсти нежной;
Он тихо, грустно говорил
И умолкал!.. В тоске мятежной
Из-за стола он выходил
И горько плакал. Грусти тайной,
Тоски глубокой, не случайной,
Ни с кем страдалец не делил.
Друзья любили всей душою
Его, как кровного; но он
Непостижимою тоскою
Был постоянно удручен,
И между ними вольной речью
Он пламенел. Но меж гостей,
Когда при тысяче огней
Мелькали мраморные плечи,
О чем-то тяжко он вздыхал
И думой мрачною летал
В стране родной, в стране прекрасной,
Там, где никто его не ждал,
Никто об нем не вспоминал,
Ни о судьбе его неясной.
И думал он: «Зачем я тут?
И что мне делать между ними?
Они все пляшут и поют,
Они родня между родными,
Они все равны меж собой;
А я!..» И тихо он выходит,
Идет, задумавшись, домой;

Никто из дому не выходит
Его встречать; никто не ждет,
Везде один... тоска, томленье!..
И светлый праздник воскресенья
Тоску сторичную несет.
И вянет он, вянет, как в поле былина,
Тоскою томимый в чужой стороне;
И вянет он молча... какая кручина
Запала в сердечной его глубине?
«О горе мне, горе! зачем я покинул
Невинности счастье, родную страну?
Зачем я скитался, чего я достигнул?
Утехи познаний?.. кляну их, кляну!
Они-то мне, черви, мой ум источили,
С моим тихим счастьем они разлучили!
Кому я тоску и любовь расскажу!
Кому сердца раны в слезах покажу?
Здесь нету мне пары, я нищий меж ними,
Я бедный поденщик, работник простой;
Что дам я подруге моими мечтами?
Любовь... Ах, любови, любови одной!
С нее на три века, на вечность бы стало!
В своих бы объятьях ее растопил!
О как бы я нежно, как нежно любил!»
И крупные слезы, как искры, низались,
И бледные щеки, и слабую грудь
Росили, и сохли. «О дайте вздохнуть,
Разбейте мне череп и грудь разорвите,—
Там черви, там змеи,— на волю пустите!
О дайте мне тихо, навеки заснуть!»

Страдал несчастный сирота
Вдали от родины счастливой
И ждал конца нетерпеливо.
Его любимая мечта —
Полезным быть родному краю,—
Как цвет, с ним вместе увядает!
Страдал он. Жизни пустота
Пред ним могилой раскрывалась;
Приязни братской было мало,
Не грела теплота друзей;
Небесных солнечных лучей
Душа парящая алкала.

Огня любви, что бог зажег
В стыдливом сердце голубином
Невинной женщины, где б мог
Полет превыспренний, орлиный
Остановить и съединить
Пожар любви, любви невинной;
Кого бы мог он приютить
В светлице сердца и рассудка,
Как беззащитную голубку
От жизни горестей укрыть;
И к персям юным, изнывая,
Главой усталою прильнуть;
И, цепенея и рыдая,
На лоне жизни, лоне рая
Хотя минуту отдохнуть.
В ее очах, в ее томленьи
И ум, и душу утопить,
И сердце в сердце растопить,
И утонуть в самозабвеньи.

Но было некого любить;
Сочетаваться не с кем было;
А сердце плакало, и ныло,
И замирало в пустоте.
Его тоскующей мечте
В грядущем что-то открывалось,
И в беспредельной высоте
Святое небо улыбалось.
Как воску ярого свеча,
Он таял тихо, молчаливо,
И на задумчивых очах
Туман ложился. Взор стыдливый
На нем красавица порой
Покоя, тайно волновалась;
И симпатической красой
Украдкой долго любовалась.
И, может, многие грустили
Сердца девичие о нем,
Но тайной волей, высшей силой
Путь одинокий до могилы
На камнях острых проведен.
Изнемогал он, грудь болела,

Темнели очи, за крестом
Граница вечности чернела
В пространстве мрачном и пустом.
Уже в постели предмогильной
Лежит он тих, и — гаснет свет.
Друзей тоскующий совет
Тревожит дух его бессильный.
Поочередно ночевали
У друга верные друзья;
И всякий вечер собиралась
Его прекрасная семья.
В последний вечер собрались
Вокруг предсмертного одра
И просидели до утра.
Уже рассвет смыкал ресницы,
Друзей унылых сон клонил,
И он внезапно оживил
Их грустный сон огнем бывалым
Последних пламенных речей;
И други друга утешали,
Что через семь иль восемь дней
Он будет петь между друзей.
«Не пропою вам песни новой
О славе родины моей.
Сложите вы псалом суровый
Про сонм народных палачей;
И вольным гимном помяните
Предтечу, друга своего.
И за грехи... грехи его
Усердно богу помолитесь...
И со святыми упокой
Пропойте, други, надо мной!»

Друзья вокруг его стояли,
Он отходил, они рыдали,
Как дети... Тихо он вздыхал,
Вздохнул, вздохнул... Его не стало!
И мир пророка потерял,
И слава сына потеряла.
Печально други понесли
Наутро в церковь гроб дубовый,
Рыдая, предали земли

Остатки друга; и лавровый
Венок зеленый, молодой,
Слезами дружбы оросили
И на могиле положили;
И со святыми упокой
Запели тихо и уныло.

В трактире за круглым, за братским столом
Уж под вечер други сидели кругом;
Печально и тихо двенадцать сидело:
Их сердце одною тоскою болело.
Печальная тризна, печальны друзья!..
Ах, тризну такую отправил и я.

Согласьем общим положили,
Чтоб каждый год был стол накрыт
В день смерти друга; чтоб забыт
Не мог быть друг их за могилой.
И всякий год они сходились
В день смерти друга поминать.

Уж многих стало не видать:
Приборы каждый год пустели,
Друзья все больше сиротели —
И вот, один уж, сколько лет
К пустым приборам на обед
Старик печальный приезжает;
Печаль и радость юных лет
Один, грустя, воспоминает.
Сидит он долго, мрачен, тих,
И поджидает: «Нет ли брата
Хоть одного еще в живых?»
И одинокий в путь обратный
Идет он молча... И теперь,
Где круглый стол стоит накрытый,
Тихонько отворилась дверь,
И брат, что временем забытый,
Вошел согбенный!.. Грустно он
Окинул стол потухшим взором
И молвил с дружеским укором:
«Лентяи! видишь, как закон
Священный братский исполняют!
Вот и сегодня не пришли,

Как будто за море ушли!»
И слезы молча утирает,
Садясь за братский круглый стол.
«Хоть бы один тебе пришел!»
Старик сидит и поджидает...

Проходит час, прошел другой,
Уж старику пора домой.
Старик встает: «Да, изменили!
Послушай, выпей, брат, вино,—
Сказал слуге он,— все равно
Я не могу; прошло, что было,—
Да поминай за упокой;
А мне пора уже — домой!»
И слезы снова покатились.
Слуга вино, дивяся, выпил.
«Дай шляпу мне... какая лень
Идти домой!..» — и тихо вышел.

И через год в урочный день
Двенадцать приборов на круглом столе,
Двенадцать бокалов высоких стоят,
И день уж проходит,
Никто не приходит,
Навеки, навеки забыты они.

[*1843, Яготин*]

РОЗРИТА МОГИЛА

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
«Молилася, турбувалась,
День і ніч не спала,
Малих діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти,
Панувала і я колись
На широкім світі,—
Панувала... Ой Богдане! [1]
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку!
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані [2]
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...
Нехай риє, розкопує,
Не своє шукає,
А тим часом перевертні
Нехай підростають

Та поможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати.
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати».

Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки?
Ех, якби-то,
Якби-то найшли те, що там схоронили,—
Не плакали б діти, мати не журилась.

9 октября 1943,
Березань

Т. Шевченко. Батькова хата в Кирилівці. Олівець. 1843 р.

Т. Шевченко. Катерина. Олія. 1842 р.

Т. Шевченко. Автопортрет. Туш. 1843 р.

Будинок у Києві, в якому жив Шевченко, нині літературно-меморіальний музей поета

* *
*

Чигрине, Чигрине [1],
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили —
Твоя слава... і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв? чого стояв?
І на сміх не скаже!!

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра??.. засівали,
І рудо́ю поливали...
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось??!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу; заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.
А надію...
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.
Нехай же вітер все розносить
На неокраєнім крилі.
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі.

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проспав єси степи, ліси
І всю Україну.
Спи ж, повитий жидовою,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Підростуть, гетьмани.
Помолившись, і я б заснув...
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.
Не рвіть, думи, не паліте!
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово,
Може, викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і чересло.
І в тяжкі упруги...
Може, зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Може... може... А меж тими
Меж ножами рута
І барвінок розів'ється —
І слово забуте,
Моє словое тихосумне,
Богобоязливе,
Згадається — і дівоче
Серце боязливе
Стрепенеться, як рибонька.
І мене згадає...

Слово моє, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

Спи, Чигрине, нехай гинуть
У ворога діти.
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі.

19 февраля 1844.
Москва

СОВА

Породила мати сина
В зеленій діброві,
Дала йому карі очі
І чорнії брови.
Китайкою повивала,
Всіх святих благала,
Та щоб йому всі святії
Талан-долю слали.
«Пошли тобі, матер божа,
Тії благодати,
Всьо́го того, чого мати
Не зуміє дати».
До схід сонця воду брала,
В барвінку купала,
До півночі колихала,
До світа співала:

«Е... е... лю-лі,
Питала зузулі,
Зузуля кувала,
Правдоньку казала.
Буду сто літ жити,
Тебе годувати,
В жупані ходити,
Буду панувати.
Ой виростеш, сину,
За півчварта [1] року,
Як княжа дитина,
Як ясен високий,
Гнучкий і дебелий,
Щасливий, веселий
І не одинокий.
Найду тобі рівню,
Хоч за морем синім,
Або крамарівну,
Або сотниківну,
Таки панну, сину.
У червоних черевиках,
В зеленім жупані
По світлиці похожає,

Як пава, як пані,
Та з тобою розмовляє.
В хаті, як у раї!!
А я сижу на покуті.
Тілько поглядаю.

Ой сину мій, сину,
Моя ти дитино!
Чи є кращий на всім світі,
На всій Україні!
Нема кращого й не буде —
Дивуйтеся, люди!
Нема кращого!.. а долю...
Долю роздобуде».

Ой зозуле, зозуленько,
Нащо ти кувала,
Нащо ти їй довгі літа,
Сто літ накувала?
Чи є ж таки на сім світі
Слухняная доля?
Ох, якби-то... вміла б мати
З німецького поля
Своїм діточкам закликать
І долю, і волю,
Та ба... а зле безталання
Зустрінеться всюди,
І на шляху, і без шляху,
Усюди, де люди.

Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї,
Кохалася... а тим часом
Батько умирає.
Осталася удовою,
Хоч і молодою,
І не одна... та все ж тяжко...
З горем та нудьгою
Пішла вона до сусідів
Поради просити...
Присудили сусідоньки
У наймах служити,
Ізнищіла, ізмарніла,

Кинула госпóду,
Пішла в найми... не минула
Лихої пригоди.
І день і ніч працювала,
Подушне платила...
І синові за три копи
Жупанок купила.
Щоб і воно, удовине,
До школи ходило.

Ой талане, талане,
Удовиний поганий!
Чи ти в полі, чи ти в гаї,
Обідраний цига́не,
З бурлаками гуляєш?
Тече вода і на гору
Багатому в хату.
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти —
Верби при долині;
А у вдови одним одно,
Та й те, як билина.

Діждалася вдова долі,
Зросту того сина.
І письменний, і вродливий —
Квіточка дитина!
Як у бога за дверима,
Вдова панувала;
А дівчата лицялися
І рушники дбали.
Полюбила багатая —
Не поцілувала,
Вишивала шовком хустку —
Не подарувала.
Крались злидні із-за моря
В удовину хату.
Та й підкрались... Стали хлопця
В кайдани кувати
Та повезли до прийому
Битими шляхами.
Пішла й вдова з матерями

З дрібними сльозами.
Де на ніч ставали,
Сторóжу давали,
Стару вдову до обозу
Та й не допускали.
Ой привезли до прийому
Чуприни голити;
Усе дрібні, усе малі,
Все багатих діти.
Той каліка недоріка,
Той не вміє стати.
Той горбатий, той багатий,
Тих чотири в хаті.
Усі невлад, усіх назад,
В усіх доля мати.
А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин.

Покинула знову хату,
Синову господу;
Пішла в найми, за хліб черствий
Жидам носить воду.
Бо хрещені не приймають:
«Стара,— кажуть,— стала,
Нездужає...» — і огризок
В вікно подавали
Христа ради... Не дай, боже,
Такого дожити,
Не дай, боже, в багатого
І пить попросити.
По копійці заробляла,
Копу назбирала.
Та до сина лист писала,
У військо послала —
Полегшало. Минає рік,
І другий минає,
І четвертий, і десятий,
А чутки немає.
Нема чутки; що тут робить?
Треба торбу брати
Та йти... іти собак дражнить
Од хати до хати.
Взяла торбу, пішла селом,

На вигоні сіла
І в село вже не верталась,
День і ніч сиділа
Коло коворот [2]. А літо
За літом минає.
Помарніла, скалічіла,
Ніхто й не пізнає.
Та й кому там пізнавати
Каліку убогу.
Сидить собі та дивиться
В поле на дорогу.
І світає, і смеркає,
І знову смеркає,
А москаля, її сина,
Немає, немає.

Понад ставом увечері
Хитається очерет.
Дожидає сина мати
До досвіта вечерять.
Понад ставом увечері
Шепочеться осока.
Дожидає в темнім гаї
Дівчинонька козака.
Понад ставом вітер віє,
Лози нагинає.
Плаче мати одна в хаті,
А дівчина в гаї.
Поплакала чорнобрива
Та й стала співати;
Поплакала стара мати
Та й стала ридати.
І молилась, і ридала,
Кляла все на світі.
Ох, тяжкі ви, безталанні
У матері діти!

Скалічені старі руки
До бога здіймала,
Свою долю проклинала,
Сина вимовляла.
То од жалю одходила

І мовчки журилась
Та на шлях той на далекий
Крізь сльози дивилась.
І день і ніч дивилася
Та й стала питати:
«Чи не чув хто, чи не бачив
Москаля-солдата.
Мого сина...» Ніхто не чув,
Ніхто і не бачив.
Сидить вона, не йде в село,
Не пита й не плаче,
Одуріла!.. і цеглину
Муштрує, то лає,
То годує, як дитину,
Й сином називає.
І нищечком тихесенько
Крізь сльози співає:

«Змія хату запалила,
Дітям каші наварила,
Поморщила постоли,
Полетіли москалі.
Сірі гуси в ірій, ірій,
По чотири, по чотири
Полетіли — гел-гел! —
На могилі орел,
На могилі серед ночі
У козака вийма очі,
А дівчина в темнім гаї
Його з війська виглядає».

Вдень лазила на смітниках,
Черепки збирала,
Примовляла, що синові
Гостинця ховала.
А уночі розхристана
І простоволоса
Селом ходить — то співає,
То страшно голосить.
Люди лаяли... бо, бачте,
Спать їм не давала
Та кропиву під їх тином

І бур'ян топтала.
Діти бігали з паліччям
Удень за вдовою
По улицях та, сміючись...
Дражнили Совою.

6 мая 1844,
СПБ

ДІВИЧІЇ НОЧІ

Висушили карі очі
Дівичії ночі.
«Черниця Мар'яна»

Розплелася густа коса
Аж до пояса,
Розкрилися перси-гори,
Хвилі серед моря;
Засіяли карі очі,
Зорі серед ночі,
Білі руки простяглися —
Так би й обвилися
Кругом стану. І в подушку
Холодну впилися,
Та й заклякли, та й замерли,
З плачем рознялися.

«Нащо мені коса-краса,
Очі голубині,
Стан мій гнучий... коли нема
Вірної дружини,
Немає з ким полюбитись,
Серцем поділитись...
Серце моє! серце моє!
Тяжко тобі битись
Одинокому. З ким жити,
З ким, світе лукавий,
Скажи мені... Нащо мені
Тая слава... слава.
Я любить, я жити хочу
Серцем, не красою!
А мені ще й завидують,
Гордою і злою
Злії люди нарікають.
А того й не знають,
Що я в серці заховала...
Нехай нарікають,
Гріх їм буде... Боже милий,
Чому ти не хочеш
Укоротить свої темні,
Тяжкі мені ночі!..

Бо я вдень не одинока —
З полем розмовляю,
Розмовляю і недолю
В полі забуваю,
А вночі...» — та й оніміла,
Сльози полилися...
Білі руки простяглися,
В подушку впилися.

18 мая 1844,
СПБ

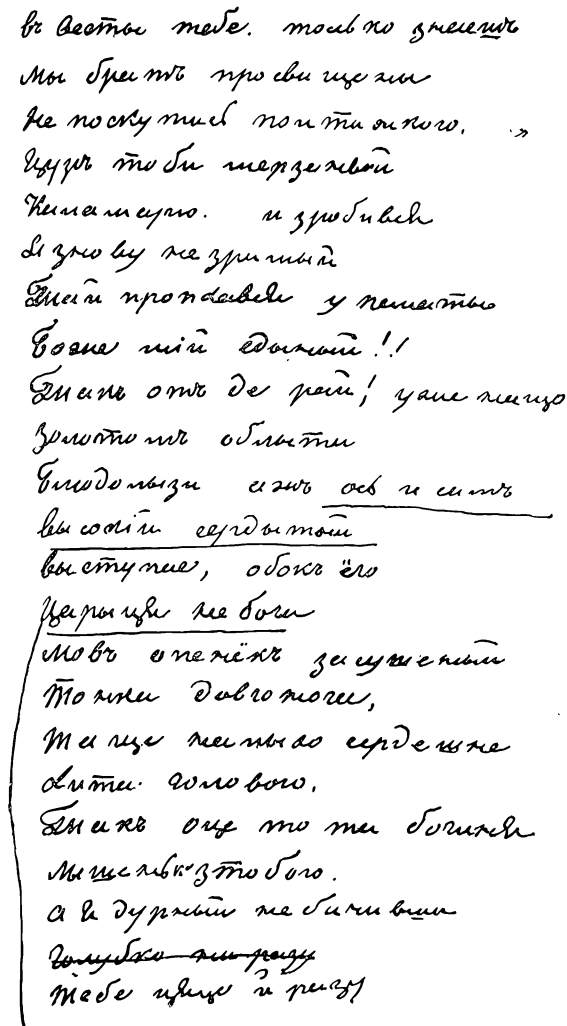
в вести тебе. только дмелить
мы брестъ про свидетели
не поскупись полтинного.
идущ тобы мерзлявой
Кемлисную. и зробивсь
духовну незримый
Змій проклевец у пеньстью
Воине мій единой!!
Змію отъ де рей! уаше мецуо
Золотомъ облистви
Блюдолизи сизь ось и сиять
высокій сердыстой
выступнее, обокъ его
царыцы лебеди
мовъ снежёнъ зелушенный
Толпи довгополи,
Ти лице кемыдо сердешне
блиски головою.
Змію отце то ти богиня
мышлькъ з того бога.
а я дурний не бичивши
Голубко лиродну
Тебе цвиле и ренду

Сторінка автографа поеми «Сон» з помітками чиновників III відділу

СОН

КОМЕДІЯ

Дух истины, его же мир не
может прияти, яко не
видит его, ниже знает его.
Иоанна, глава 14, стих 17

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком —
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата.
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка, підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пáзури в печінки,—
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка.
А той, щедрий та розкошний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..
А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята: «Нехай,— каже,—
Може, так і треба».
Так і треба! бо немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте
Та якогось раю
На тім світі благаєте?

Немає! немає!
Шкода й праці. Схаменіться:
Усі на сім світі —
І царята, і старчата —
Адамові діти.
І той... і той... а що ж то я?!
Ось що, добрі люди:
Я гуляю, бенкетую
В неділю і в будень.
А вам нудно! жалкуєте!
Єй-богу, не чую,
І не кричіть! Я свою п'ю,
А не кров людськую!

Отак, ідучи попідтинню
З бенкету п'яний уночі,
Я міркував собі йдучи,
Поки доплентавсь до хатини.
А в мене діти не кричать
І жінка не лає,
Тихо, як у раї,
Усюди божа благодать —
І в серці, і в хаті.
Отож я ліг спати.
А вже підпилий як засне,
То хоч коти гармати,
І усом не моргне.
Та й сон же, сон, напричуд дивний,
Мені приснився —
Найтверезіший би упився,
Скупий жидюга дав би гривню,
Щоб позирнуть на ті дива.
Та чорта з два!
Дивлюся: так буцім сова
Летить лугами, берегами, та нетрями,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками.
А я за нею, та за нею,
Лечу й прощаюся з землею:
«Прощай, світе, прощай, земле,
Неприязний краю,
Мої муки, мої люті

В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно,
Безталанна вдово,
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову.
На розмову тихосумну,
На раду з тобою;
Опівночі падатиму
Рясною росою
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане;
Поки твої малі діти
На ворота стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово небого,
Годуй діток; жива правда
У господа бога!»

Летим. Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Меж ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою,
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому починку,
І краю немає!
Ніхто його не добдає
І не розруйнує...
І все то те... Душе моя,
Чого ти сумуєш?

Душе моя убогая,
Чого марне плачеш?
Чого тобі шкода? Хіба ти не баїш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися; а я полечу
Високо, високо за синії хмари;
Немає там власті, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть.
Он глянь,— у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тином
Опухла дитина — голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
А он бачиш? Очі! очі!
Нащо ви здалися,
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покритка попідтинню
З байстрям шкандибає,
Батько й мати одцуралися
Й чужі не приймають!
Старці навіть цураються!!
А панич не знає,
З двадцятою, недоліток,
Душі пропиває! [1]

Чи бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помага,
Як і оті гори
Предковічні, що политі
Кровію людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до бога,
Його розпитати,

Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??
Лети ж, моя думо, моя люта муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство — ти з ними росла,
Ти з ними кохалась, їх тяжкії руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети
Та по всьому небу орду розпусти.
Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову рига змії,
Трупом землю криє.
А без тебе я де-небудь
Серце заховаю
Та тим часом пошукаю
На край світа раю.

І знов лечу понад землею,
І знов прощаюся я з нею.
Тяжко матір покидати
У безверхій хаті.
А ще гірше дивитися
На сльози та лати.

Лечу, лечу, а вітер віє,
Передо мною сніг біліє,
Кругом бори та болота,
Туман, туман і пустота.
Людей не чуть, не знать і сліду
Людської страшної ноги.
І вороги, й не вороги,
Прощайте, в гості не приїду!
Упивайтесь, бенкетуйте —
Я вже не почую,
Один собі навік-віки
В снігу заночую.
І поки ви дознаєтесь,
Що ще є країна,
Не полита сльозьми, кров'ю,
То я одпочину...
Одпочину... Аж слухаю —
Загули кайдани
Під землею... [2] Подивлюся...

О люде поганий!
Де ти взявся? що ти робиш?
Чого ти шукаєш
Під землею? Ні, вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!.. За що ж кара,
За що мені муки?
Кому я що заподіяв!
Чиї тяжкі руки
В тілі душу закували,
Серце запалили
І галичі силу —
Думи розпустили??
За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
І коли я спокутую,
Коли діжду краю,
Не бачу й не знаю!!

Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини
На той остатній страшний суд
Мертвці за правдою встають.
То не вмерлі, не убиті,
Не суда просити!
Ні, то люди, живі люди,
В кайдани залиті.
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому!.. То каторжні.
А за що? те знає...
Вседержитель, а може, ще
Й він недобачає.

Онде злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбойник катований
Зубами скрегоче,
Недобитка товариша
Зарізати хоче!
А меж ними, запеклими,
В кайдани убра́ний,

Цар всесвітній! цар волі, цар,
Штемпом увінчаний! [3]
В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

А де ж твої думи, рожевії квіти,
Доглядані, смілі, викохані діти,
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, навіки в серці поховав?
О, не ховай, брате! розсип їх, розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!

Чи ще митарство? чи вже буде?
Буде, буде, бо холодно,
Мороз розум будить.

І знов лечу. Земля чорніє,
Дрімає розум, серце мліє.
Дивлюся: хати над шляхами
Та городи з стома церквами,
А в городах, мов журавлі,
Замуштрували москалі;
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Муштруються... Далі гляну:
У долині, мов у ямі,
На багнищі город мрієт [4];
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю —
То город безкраїй.
Чи то турецький,
Чи то німецький,
А може, те, що й московський.
Церкви, та палати,
Та пани пузаті.
І ні однісінької хати.

Смеркалося... огонь огнем
Кругом запалало,—
Аж злякавсь я... «Ура! ура!
Ура!» — закричали.

«Цу-цу, дурні! схаменіться!
Чого се ви раді?
Що горите?» — «Экой хохол!
Не знает параду.
У нас парад! Сам [5] изволит
Сегодни гуляти!»
«Та де ж вона, тая цяця?»
«Вон видишь — палаты».
Штовхаюсь я; аж землячок,
Спасибі, признався,
З циновими гудзиками:
«Де ты здесь узялся?»
«З України».— «Так як же ты
Й говорыть не вмиеш
По-здешнему?» — «Ба ні,— кажу.—
Говорить умію,
Та не хочу».— «Экой чудак!
Я вси входы знаю,
Я тут служу; коли хочеш,
В дворец попытаюсь
Ввесты тебе. Только, знаеш,
Мы, брат, просвищены,—
Не поскупись полтинкою...»
Цур тобі, мерзенний
Каламарю... І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи; аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає; обок його
Цариця небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще, на лихо, сердешне,
Хита головою.
Так оце-то та богиня!
Лишенько з тобою.
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,

Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам.
Ото дурний! а ще й битий!
На квиток повірив
Москалеві. От і читай,
І їми ти їм віри!
За богами — панства, панства
В серебрі та златі!
Мов кабани годовані,—
Пикаті, пузаті!..
Аж потіють, та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих: може, вдарять
Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тілько
Під самую пику.
І всі у ряд поставали.
Ніби без'язикі —
Анітелень. Цар цвенькає;
А диво-цариця,
Мов та чапля меж птахами,
Скаче, бадьориться.
Довгенько вдвох похожали,
Мов сичі надуті,
Та щось нишком розмовляли —
Здалека не чути —
О отечстві, здається,
Та нових петлицях,
Та о муштрах ще новіших!..
А потім цариця
Сіла мовчки на дзиглику.
Дивлюсь, цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!..
Облизався неборака;
Та меншого в пузо —
Аж загуло!.. а той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота

Уже за порогом
Як кинеться по улицях.
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити;
Та верещать; та як ревнуть:
«Гуля наш батюшка, гуля!
Ура!.. ура!.. ура! а, а, а...»
Зареготався я, та й годі;
А й мене давнули
Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло;
Тільки де-де православні
По углах стогнали
Та, стогнучи, за батюшку
Господа благали.
Сміх і сльози! От пішов я
Город озирати.
Там ніч, як день [6]. Дивлюся:
Палати, палати
Понад тихою рікою;
А берег ушитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамовитий!
Як то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво... отут крові
Пролито людської —
І без ножа. По тім боці
Твердиня й дзвіниця [7],
Мов та швайка загострена,
Аж чудно дивиться.
І дзигарі теленькають.
От я повертаюсь —
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває!
А на коні сидить охляп,
У свиті — не свиті,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує,— от-от річку,
От... от... перескочить.

А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
П е р в о м у — в т о р а я [8]
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той п е р в и й, що розпинав
Нашу Україну,
А в т о р а я доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На́ той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
Стою, замираю...
А тим часом — тихо, тихо
Та сумно співає
Щось такеє, невидíме:

«Із города із Глухова [9]
Полки виступали
З заступами на лінію[10],
А мене послали
На столицю з козаками
Наказним гетьманом! [11]
О боже наш милосердий!
О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив

У кайданах. Царю! царю!
І бог не розлучить
Нас з тобою. Кайданами
Скований зо мною
Навік-віки. Тяжко мені
Витать над Невою.
України далекої,
Може, вже немає.
Полетів би, подивився,
Так бог не пускає.
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили —
Нашу славу. Боже милий,
Зжалься, боже милий».
Та й замовкло; дивлюся я:
Біла хмара криє
Сіре небо. А в тій хмарі
Мов звір в гаї виє.
То не хмара — біла пташка
Хмарою спустилась
Над царем тим мусянджовим
І заголосила:
«І ми скована з тобою,
Людоїде, змію!
На страшному на су́дищі
Ми бога закриєм
Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України
Загнав, голих і голодних [12],
У сніг на чужину
Та й порізав; а з шкур наших
Собі багряницю [13]
Пошив жилами твердими
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий, проклятий!»

Розлетілись, розсипались,
Сонечко вставало.

А я стояв, дивувався,
Та аж страшно стало.
Уже вбогі ворушились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже муштрувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому!
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю,
Як то тяжко той насущний
Люди заробляють.
От і братія сипнула
У сенат писати
Та підписувать — та драти
І з батька, і брата.
А меж ними і землячки
Де-де проглядають.
По-московській так і ріжуть.
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецькій, а то тепер
І кисни в чорнилах!
П'явки! п'явки! може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови.
Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом политі.
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач, Украйно!
Бездітна вдовице!

Піти лишень подивиться
До царя в палати,

Що там робиться. Прихóжу:
Старшина пузата
Стоїть рядом; сопе, хропе,
Та понадувалось,
Як індики, і на двері
Косо поглядало.
Аж ось вони й одчинились.
Неначе з берлоги
Медвідь [14] виліз, ледве-ледве
Переносить ноги;
Та одутий, аж посинів:
Похмілля прокляте
Його мучило. Як крикне
На сáмих пузатих —
Всі пузаті до óдного
В землю провалились!
Він вилупив баньки з лоба —
І все затрусилось,
Що осталось; мов скажений,
На менших гукає —
І ті в землю; він до дрібних —
І ті пропадають!
Він до челяді — і челядь,
І челядь пропала;
До москалів — москалики,
Тільки застогнало,
Пішли в землю; диво дивне
Сталося на світі.
Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій медведик! Стоїть-собі,
Голову понурив
Сіромаха. Де ж ділася
Медвежа натура?
Мов кошеня, такий чудний.
Я аж засміявся.
Він і почув, та як зикне,—
Я перелякався,
Та й прокинувсь... Отаке-то
Приснилося диво.
Чудне якесь!.. таке тілько
Сниться юродивим

Та п'яницям. Не здивуйте,
Брати любі, милі,
Що не своє розказав вам,
А те, що приснилось.

8 іюля 1844,
С.-Петербург

* *
*

У неділю не гуляла,
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи, співала:

«Хустиночко мережана,
Вишиваная,
Вигаптую, подарую,
А він мене поцілує.
Хустино моя
Мальованая.
Здивуються вранці люди,
Що в сироти хустка буде
Мережаная,
Мальованая.
А я косу розплітаю,
З дружиною похожаю.
Доленько моя,
Матінко моя».

Отак вона вишивала,
У віконце поглядала,
Чи не ревуть круторогі,
Чи не йде чумак з дороги.
Іде чумак з-за Лиману
З чужим добром, безталанний,
Чужі воли поганяє,
Поганяючи, співає:

«Доле моя, доле,
Чом ти не такая,
Як інша чужая?
Чи я п'ю, гуляю,
Чи сили не маю?
Чи до тебе доріженьки
У степу не знаю?
Чи до тебе свої дари
Я не посилаю?
Є у мене дари —
Очі мої карі.

Молодую мою силу
Багаті купили;
Може, й дівчину без мене
З іншим заручили...
Навчи ж мене, моя доле,
Гуляти навчи».

Та й заплакав сіромаха,
Степом ідучи.
Ой застогнав сивий пугач
В степу на могилі,
Зажурились чумаченьки,
Тяжко зажурились.
«Благослови, отамане,
Коло села стати,
Та понесем товариша
В село причащати».
Сповідали, причащали
Й ворожки питали,—
Не помогло... з незцілéнним
В дорогу рушали.
Чи то праця задавила
Молодую силу,
Чи то нудьга невсипуща
Його з ніг звалила.
Чи то люди поробили
Йому, молодому,
Що привезли його з Дону
На возі додому.
Благав бога, щоб дівчину...
Хоч село побачить.
Не доблагав... Поховали,
Ніхто й не заплаче!

Поставили громадою
Хрест над сиротою
Й розійшлися... Як билина,
Як лист за водою,
Пішов козак з сього світа —
Все забрав з собою.
А де ж тая мальована,
Шитая хустина?

А де ж тая веселая
Дівчина-дитина?!

На новому хресті хустку
Вітер розвіває,
А дівчина у черниці
Косу розплітає.

18 октября 1844,
С.-Петербург

* *
*

Чого мені тяжко, чого мені нудно,
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш, що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, навіки засни,
Невкрите, розбите — а люд навісний
Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі.

13 ноября 1844,
СПБ

* *
*

Заворожи мені, волхве [1],
Друже сивоусий!
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся.
Боюся ще погорілу
Пустку руйновати,
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати.
Може, вернеться надія
З тією водою
Зцілющою й живущою,
Дрібною сльозою —
Може, вернеться з-за світа
В пустку зимовати,
Хоч всередині обілить
Горілую хату.
І витопить, і нагріє,
І світло засвітить...
Може, ще раз прокинуться
Мої думи-діти.
Може, ще раз помолюся,
З дітками заплачу.
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...
Стань же братом, хоч одури.
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити??!

13 декабря 1844,
С.-Петербург

ГОГОЛЮ[1]

За думою дума роєм вилітає;
Одна давить серце, друга роздирає,
А третяя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й бог не бачить.
Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли — похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
А що вродить з того плачу?
Богилова[2], брате...
Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни.
Не заріже: викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Щебто, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отечеству
Та німоті[3] плата.
Нехай, брате. А ми будем
Сміяться та плакать.

30 декабря 1844,
С.-Петербург

* *
*

Не завидуй багатому:
Багатий не знає
Ні приязні, ні любові —
Він все те наймає.
Не завидуй могучому,
Бо той заставляє.
Не завидуй і славному:
Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
А ту тяжку славу,
Що він тяжкими сльозами
Вилив на забаву.
А молоді як зійдуться,
Та любо, та тихо,
Як у раї,— а дивишся:
Ворушиться лихо.
Не завидуй же нікому,
Дивись кругом себе:
Нема раю на всій землі,
Та нема й на небі.

4 октября 1845,
Миргород

* *
*

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати,
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
Оженись на вольній волі,
На козацькій долі;
Яка буде, така й буде,
Чи гола, то й гола.
Та ніхто не докучає
І не розважає —
Чого болить і де болить,
Ніхто не питає.
Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе;
Не потурай: легше плакать,
Як ніхто не бачить.

4 октября 1845,
Миргород

ЄРЕТИК[1]

Шафарикові[2]

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Злі сусіди; нагрілися
Й полягали спати,
І забули сірий попіл
По вітру розвіять.
Лежить попіл на розпутті,
А в попелі тліє
Іскра огню великого.
Тліє, не вгасає,
Жде підпалу, як той месник,
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла іскра,
Тліла, дожидала
На розпутті широкому
Та й гаснути стала.

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слав'ян роз'єднила
І тихо, тихо упустила
Усобищ лютую змію.

Полилися ріки крові,
Пожар загасили.
А німчики пожарище
Й сиро́т розділили.
Виростали у кайданах
Слав'янської діти
І забули у неволі,
Що вони на світі!
А на давнім пожарищі
Іскра братства тліла,
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих,—
І дождалась... Прозрів єси
В попелі глибоко
Огонь добрий смілим серцем,

Смілим орлім оком!
І засвітив, любомудре,
Світоч правди, волі...
І слав'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного,
Перелічив трупи,
А не сла́в'ян. І став єси
На великих купах,
На розпутті всесвітньому
Ієзекіїлем [3],
І — о диво! трупи встали
І очі розкрили,
І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любові
Навіки і віки!
І потекли в одно море
Слав'янськії ріки!

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слав'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді. Твоє море
Слав'янськеє, нове!
Затого вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
І з добрим кормилом,
Попливе на вольнім морі,
На широких хвилях.
Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів єси в одно море
Слав'янськії ріки!

Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса!

Прийми, отче. А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як констанцький
Єретик великий! [4]
Мир мирові подарують
І славу вовіки!

22 ноября 1845,
в Переяславі

Камень, его же небрегоша зиждущии, сей бысть, во главу угла: от господа бысть сей, и есть дивен во очесех наших.

Псалом 117, стих 27

«Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
І на апостольськім престолі
Чернець годований сидить [5].
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає!
Небесний царю! суд твій всує [6],
І всує царствіє твоє.
Розбойники, людоїди
Правду побороли,
Осміяли твою славу,
І силу, і волю.
Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми мати.
Нема кому розкувати,
Одностайне стати
За євангеліє правди,
За темнії люде!
Нема кому! боже! боже!
Чи то ж і не буде?
Ні, настане час великий
Небесної кари.
Розпадуться три корони

На гордій тіарі! [7]
Розпадуться! Благослови
На месть і на муки,
Благослови мої, боже,
Нетвердії руки!»

Отак у келії правдивий
Іван Гус думав розірвать
Окови адові!.. і диво,
Святеє диво показать
Очам незрящим. «Поборюсь...
За мене бог!.. да совершиться!»
І в Віфліємськую каплицю [8]
Пішов молиться добрий Гус.

«Во ім'я господа Христа,
За нас розп'ятого на древі,
І всіх апостолів святих,
Петра і Павла особливе,
Ми розрішаємо гріхи
Святою буллою [9] сією
Рабині божій...»
«Отій самій,
Що водили по улицях
В Празі позавчора;
Отій самій, що хилялась
По шинках, по станях,
По чернечих переходах,
По келіях п'яна!
Ота сама заробила
Та буллу купила —
Тепер свята!.. Боже! боже!
Великая сило!
Великая славо! зглянься на людей!
Одпочинь од кари у світлому раї!
За що пропадають? за що ти караєш
Своїх і покорних, і добрих дітей?
За що закрив їх добрі очі
І вольний розум окував
Кайданами лихої ночі!..
Прозріте, люди, день настав!
Розправте руки, змийте лу́ду,
Прокиньтесь, чехи, будьте люди,

А не посмішище чёнцям!
Розбойники, кати в тіарах
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії татаре,
І нам, сліпим, передали
Свої догмати!.. кров, пожари,
Всі зла на світі, войни, чвари,
Пекельних мук безкраїй ряд...
І повен Рим байстрят!
От їх догмати і їх слава.
То явна слава... А тепер
Отим положено конглавом [10]:
Хто без святої булли вмер,—
У пекло просто; хто ж заплатить —
За буллу вдвоє, ріж хоч брата,
Окроме папи і ченця,
І в рай іди! Конець концям!
У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві. Гади! гади!
Чи напилися ви, чи ні
Людської крові?.. Не мені,
Великий господи, простому,
Судить великіє діла
Твоєї волі. Люта зла
Не дієш без вини нікому.
Молюся, господи, помилуй,
Спаси ти нас, святая сило,
Язви язик мій за хули
Та язви мира ізціли.
Не дай знущатися лукавим
І над твоєю вічно-славой,
Й над нами, простими людьми!..»

І плакав Гус, молитву дія,
І тяжко плакав. Люд мовчав
І дивувався: що він діє,
На кого руку підійма!

«Дивіться, люде: осьде булла,
Що я читав...» — і показав
Перед народом. Всі здрогнули:
Іван Гус буллу розідрав!!
Із Віфліємської каплиці

Аж до всесвітньої столиці [11]
Луна, гогочучи, неслась.
Ченці ховаються... Мов кара,
Луна в конглаві оддалась,—
І похилилася тіара!

Зашипіли, мов гадюки,
Ченці в Ватікані,
Шепочеться Авіньйона [12]
З римськими ченцями.
Шепочуться антипапи [13],
Аж стіни трясуться
Од шепоту. Кардинали [14],
Як гадюки, в'ються
Круг тіари. Та нищечком,
Мов коти, гризуться
За мишеня... Та й як паки?
Однієї шкури
Така сила... а м'ясива!!!
Аж здригнули мури,
Як згадали, що у Празі
Загелкали гуси [15]
Та з орлами летять биться...
Конглав схаменувся,
Зібрав раду. Положили
Одностайне стати
Против Гуса. І в Констанці
Всіх ворон скликати! [16]
Та стерегти якомога
І зверху, і здолу,
Щоб не втекла сіра птаха
На слав'янське поле.

Як та галич поле крила —
Ченці повалили
До Констанця; степи, шляхи,
Мов сарана, вкрили
Барони, герцоги і дюки [17],
Псарі, герольди [18], шинкарі,
І трубадури (кобзарі),
І шляхом військо, мов гадюки.
За герцогинями — німота;
Хто з соколами на руках,

Хто пішки, верхи на ослах —
Так аж кишить! все на охоту,
Мов гад у ірій, поспіша!
О чеху! де твоя душа??
Дивись, що сили повалило —
Мов сарацина [19] воювать
Або великого А т т і л у! [20]

У Празі глухо гомонять
І цесаря, і Вячеслава [21],
І той собор тисячоглавий
Уголос лають! Не хотять
Пускать в Констанц Івана Гуса!
«Жив бог! жива душа моя!
Брати, я смерті не боюся!
Я докажу отим зміям,
Я вирву їх несите жало!..»
І чехи Гуса провожали,
Мов діти батька...

Задзвонили у Констанці
Рано в усі дзвони.
Збиралися кардинали,
Гладкі та червоні,
Мов бугаї в загороду,
І прелатів [22] лава.
І три папи, і баронство,
І вінчані глави;
Зібралися, мов Іуди
На суд нечестивий
Против Христа. Свари, гомін,
То реве, то виє,
Як та орда у таборі
Або жиди в школі...
І — всім разом заціпило!...

Мов кедр серед поля
Ливанського,— у кайданах
Став Гус перед ними!
І окинув нечестивих
Орліми очима.
Затрусились, побіліли,
Мовчки озирали

Мученика. «Чого мене —
Чи на прю позвали?
Чи дивиться на кайдани??»
«Мовчи, чеше смілий...» —
Гадюкою зашипіли,
Звіром заревіли.
«Ти єретик! ти єретик!..
Ти сієш розколи!
Усобища розвіваєш,
Святійшої волі —
Не приймаєш!..» — «Одно слово!»
«Ти богом проклятий!
Ти єретик! ти єретик!..—
Ревіли прелати.—
Ти усобник!..» — «Одно слово».
«Ти всіми проклятий!..»
Подивився Гус на папи
Та й вийшов з палати!..
«Побороли! побороли!» —
Мов обеленіли.
«Автодафе! автодафе!..» [23] —
Гуртом заревіли.

І цілу ніч бенкетовали
Ченці, бароны... всі пили
І, п'яні, Гуса проклинали,
Аж поки дзвони загули.
І світ настав... Ідуть молиться
Ченці за Гуса. З-за гори
Червоне сонце аж горить.
І сонце хоче подивиться,
Що будуть з праведним творить?!

Задзвонили в усі дзвони,
І повели Гуса
На Голгофу [24] у кайданах.
І не стрепенувся...
Перед огнем; став на йому
І молитву діє:
«О господи милосердий,
Що я заподіяв
Оцим людям? твоїм людям!
За що мене судять!

За що мене розпинають?
Люди, добрі люди!
Молітеся!.. неповинні —
І з вами те буде!
Молітеся! люті звірі
Прийшли в овніх шкурах [25]
І пазури розпустили...
Ні гори, ні мури
Не сховають. Розіллється
Червонеє море
Крові! крові з дітей ваших.
О горе! о горе!
Онде вони! в ясних ризах.
Їх лютії очі...
Уже крові...» — «Пали! пали!..»
«Крові! крові хочуть!
Крові вашої!..» — і димом
Праведного вкрило.
«Молітеся! молітеся!
Господи, помилуй,
Прости ти їм, бо не знають...»
Та й не чути стало!
Мов собаки, коло огню
Кругом ченці стали.
Боялися, щоб не виліз
Гадиною з жару
Та не повис на короні
Або на тіарі.

Погас огонь, дунув вітер
І попіл розвіяв.
І бачили на тіарі
Червоного змія
Прості люде. Пішли ченці
Й Te deum [26] співали,
Розійшлися по трапезах
І трапезували [27]
І день і ніч, аж попухли.
Малою сім'єю
Зійшлись чехи, взяли землі
З-під костра і з нею
Пішли в Прагу. Отак Гуса
Ченці осудили,

Запалили... та божого
Слова не спалили,
Не вгадали, що вилетить
Орел із-за хмари
Замість гуся і розклює
Високу тіару.
Байдуже їм, розлетілись,
Мов тії ворони,
З кровавого того свята.

Ченці і барони
Розвернулись у будинках
І гадки не мають —
Бенкетують, та іпколи
Te deum співають.
Все зробили... Постривайте!
Он над головою
Старий Жижка з Таборова [28]
Махнув булавою.

10 октября 1845,
с. Марьинское [29]

СЛІПИЙ

ПОЕМА

Думи мої молодії,
Поховані діти;
Не літають з того світа
Пустку натопити.
Покинули сиротою
З тобою одною,
Моє серце, моя зоре,
Раю мій, покою!
Ніхто не зна мого раю,
І сама не знаєш,
Що витаєш надо мною,
Як зоря над гаєм.
І дивлюся я, дивлюся,
А ти, моя зоре,
Спускаєшся низесенько,
Тихо заговориш,
Усміхнешся, подивишся —
Дивлюсь і не бачу...
Прокинуся — плаче серце,
І очі заплачуть.

Спасибі, зіронько! минає
Неясний день мій; вже смеркає,
Над головою вже трясе
Косою смерть. І поховають,
А там і слід мій занесе —
Холодний вітер. Все минає.
І ти случаєм прочитаєш
Вилиту сльозами
Мою думу і тихими,
Тихими речами
Проговориш: «Я любила,
Я його любила,
І він не знав...» Зоре моя,
На мою могилу
Світи, зоре. А я буду
З-за світа літати
І про тебе, моє серце,
На небі співати.

Той блукає за морями,
Світ перепливає,
Шука долі, не находить —
Немає, немає! —
Мов умерла. Інший рветься
З усієї сили
За долею; от-от догнав
І — бебех в могилу!
А в третього, як у старця,
Ні хати, ні поля,
Тілько торба, а з торбини
Виглядає доля —
Як дитинка; а він її
Лає, проклинає
І жидові заставляє.
Ні, не покидає.
Як реп'ях той, учепиться
За латані поли
Та й збирає колосочки
На чужому полі,
А там снопи... а там скирти,
А там... у палатах
Сидить собі наш сирота,
Мов у своїй хаті.
Отака-то тая доля,
Хоч і не шукайте.
Кого любить, сама найде,
У колисці найде.

Так коло полудня в неділю,
Та на зелених ще й святках,
Під хатою в сорочці білій
Сидів з бандурою в руках
Старий козак.
«І так і сяк,
І треба б то, і шкода.
Ні, буде треба. Хоч два года
Нехай по світу поблукає
Та сам своєї пошукає,
Як я шукав колись. Ярино!
А де Степан?» — «А он під тином,
Неначе вкопаний, стоїть».
«А я й не бачу! А ідіть

Лишень сюди; та йдіть обоє!..
А нуте, діти, отакої!» —
І вдарив по струнах.
Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює!
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює:

«Якби мені лиха та лиха,
Якби мені свекрівонька тиха,
Якби мені чоловік молодий,
Та другої не любив, не любив.
Ой гоп, чики-чики!
Та червоні черевики,
Та троїсті музики,—
Од віку до віку
Я любила б чоловіка».
«Ой гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І піч затопив,
І вечерять наварив».

«Ану, діти, отак, діти!» —
І старий піднявся.
Як ударить, як ушкварить —
Аж у боки взявся.

«Чи так, чи не так,
Уродив пастернак,
А петрушку
Криши в юшку —
Буде смак, буде смак.
Ой так, таки так,
Оженився козак,
Кинув хату
І кімнату
Та й потяг у байрак».

«Ні, вже не те, підтопталась
Моя стара сила,
Утомився; а все це ви
Так розворушили,
О бодай вас! Що-то літа!

Ні, вже не до ладу,
Минулося. Іди лишень
Полудновать лагодь,
Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба з'їсти.
Іди ж, доню, а ти, сину,
Послухаєш вісти.
Сідай лишень. Як убили
Твого батька Йвана
В Шляхетчині [1], то ти ще був
Маленьким, Степане;
Ще й не лазив.. » — «То я не син,
Я не син ваш, тату?..»
«Та ні, не син; стривай лишень.
От умерла й мати,
Ти й зостався; а я й кажу
Покойній Марині,
Таки жінці: «А знаєш що!
Возьмім за дитину»,—
Тебе б то це. «Добре», — каже.
От ми й спарували
Вас з Яриною докупи...
А тепер осталось —
Ось бачиш що? ти на порі,
І Ярина спіє...
Треба буде людей питать!
Та що-небудь діять!
Як ти скажеш?» — «Я не знаю,
Бо я думав теє...»
«Що Ярина сестра твоя?
А воно не теє...
Вона просто, як любитесь,
То й жінкою буде.
Та перш ось що! треба буде
І на чужі люди
Подивитись, як живуть:
Чи орють,
Чи не на ораному сіють,
І просто жнуть,
І немолоченеє віють,
Та як і мелють, і їдять,—
Все треба знать.

Так от як, брате: треба в люди
На год, на два піти
У наймити;
Тоді й побачимо, що буде.
Бо хто не вміє заробить,
То той не вмітиме й пожить.
А як ти думаєш, небоже?
А коли хочеш, сину, знать,
Де лучче лихом торговать,
Іди ти в Січ: як бог поможе,
Там наїсишся всіх хлібів.
А я їх їв.
І досі нудно, як згадаю!..
Коли заробиш — принесеш,
А не заробиш — поживеш
Моє добре; та звичаю
Козацького наберешся,
Та побачиш світа,—
Не такого, як у Братстві[2],
А живі мисліте[3]
На синьому прочитаєш;
Та по-молодечій
Будеш богу молитися,
А не по-чернечій
Харамаркать. Отак, сину.
Помолимось богу
Та сивого осідлаєм —
І гайда в дорогу!
Ходім лишень полудновать.
Що ти там, Ярино,
Змайструвала?» — «Уже, тату».
«Отаке-то, сину!»

Ні їсться, ні п'ється, і серце не б'ється,
І очі не бачать, не чуть голови,
Неначе немає, ніби неживий,
Замість шматка хліба за кухоль береться;
Дивиться Ярина та нишком сміється:
«Що це йому стало? Ні їсти, ні пить,
Нічого не хоче! Чи не занедужав?
Братику Степане! що в тебе болить?» —
Очима спитала. Старому байдуже,
Нібито й не бачить. «Чи жать, чи не жать,

А сіяти треба,— старий розмовляє,
Нібито до себе.— А нумо вставать.
Може, до вечерні ще пошкандибаю.
А ти, Степане, ляжеш спать,
Бо завтра рано треба встать
Та коня сідлать».

«Степаночку, голубчику!
Чого-то ти плачеш?
Усміхнися-бо до мене.
Хіба ти не бачиш,
Що й я плачу!.. Розсердився
Бог знає на кого
Та й зо мною не говорить.
Заплачу, єй-богу,
Та й утечу... ось побачиш.
Скажи-бо, Степане!
Може, справді нездужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою —
Може, це з пристріту?»
«Ні, Ярино, моє серце,
Рожевий мій квіте!
Я не брат тобі, Ярино,
Я завтра покину...
Тебе й батька сиротами...
Де-небудь загину,
І ти мене не згадаєш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата...» — «Перехрестись!
Єй-богу, з пристріту.
Я не сестра? Хто ж я така?
О боже, мій світе,
Що тут робить?.. Батька нема,
А він занедужав,
Та ще й умре!.. О боже мій!
А йому байдуже,
Мов сміється надо мною.
Хіба ти не знаєш,
Що з тобою і татуся,
Й мене поховають!..»
«Ні, Ярино, я не умру,
А тільки поїду

Од вас завтра... а приїду...
На той рік приїду —
Вже не братом, з Запорожжя,
А за рушниками...
Чи подаєш?..» — «Та цур тобі
З тими старостами!
Ще й жартує!..» — «Не жартую,
Єй-богу, Ярино!
Не жартую...» — «То це й справді
Ти завтра покинеш
Мене й батька?.. Ні, жартуєш.
Скажи-бо, Степане!
Хіба й справді я не сестра?..»
«Ні, моє кохане!
Моє серце!» — «Боже ти мій!
Чом же я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала.
Ой, ой, сором! Геть од мене!
Пусти мої руки!
Ти не брат мій, ти не брат мій!
Муко моя! муко!»

І заплакала Ярина,
Як мала дитина,
І крізь сльози промовляє:
«Покине!.. покине!..»
Як той явор над водою,
Степан похилився.
Щирі сльози козацькії
В серці запеклися! —
Мов у пеклі... А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне... поцілує,
То знов заголосить!
Незчулися, як і смеркло,
І сестру, і брата,
Мов скованих, обнявшися,
Застав батько в хаті!

І світ настав, а Ярина
Ридає... ридає...

Уже Степан із криниці
Коня напуває.
Взяла відра та й побігла
Ніби за водою —
До криниці... А тим часом
Запорозьку зброю
Виніс батько із комори,
Розгляда, радіє,
Приміряє... ніби знову
Старий молодіє!
Та й заплакав... «Зброє моя!
Зброє золотая!
Літа мої молодії,
Сило молодая!
Послужи ж, моя ти зброє,
Молодій ще силі!
Послужи йому так щиро —
Як мені служила!..»

І Ярина дає зброю,
А Степан сідлає
Коня, свого товариша,
Й жупан одягає.
І шаблюка, мов гадюка,
Й ратище-дрючина,
І самопал семип'ядний
Повис за плечима.
Аж зомліла, як узріла;
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
Такого ю н а к а.

Веде коня за поводи
Та плаче Ярина.
Старий батько іде рядом,
Наставляє сина.
Як у війську пробувати,
Старших шанувати,
Товариство поважати,
В табор не ховатись.
«Нехай тебе бог заступить!» —
Як за селом стали,

Сказав старий, та всі троє
Разом заридали.
Степан свиснув, і курява
Шляхом піднялася.
«Не барися, мій синочку,
Швидче повертайся!..» —
Старий сказав та й заплакав.
Мов тая ялина
При долині, похилилась,
Замовкла Ярина;
Тілько сльози утирає,
На шлях поглядає;
Із куряви щось вигляне
І знов пропадає.
Ніби шапка через поле
Котиться, чорніє...
Ховається... мошечкою
Тілько... тілько... мріє,
Та й пропало... Довго, довго
Стояла Ярина.
Та дивилась, чи не вирне
Знову комашина.
Не ви́рнула; похилилась,
Заплакала знову...
А за нею й старий батько,
Та й пішли додому.

Минають дні, минає літо,
Настала осінь, шелестить
Пожовкле листя; мов убитий,
Старий під хатою сидить;
Дочка́ нездужає Ярина,
Його єдиная дитина
Покинуть хоче; з ким дожить?
Добити віку вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі літа,—
Згадав та й заплакав
Багатий сивий сирота.
Мов лату на латі,
На серце печалі нашили літа́.
«В твоїх руках все на світі.
Твоя свята воля!

Нехай буде так, як буде,—
Така моя доля!»

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї.
І сонечко серед неба
Опинилось, стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ божий глянуть,—
Ледве вийшла... Усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо, та тихо,
Ніби вчора народилась...
А лютеє лихо...
В самім серці повернулось
І світ заступило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса [4]
Тричі причащалась.
У Почаєві святому [5]
Ридала, молилась,
Щоб Степан той, тая доля
Їй хоча приснилась!..
Не снилося. Вернулася.
Знову — забіліла
Зима біла. Знову весна
Рястом червоніла;
Знов Ярина вийшла з хати
На світ дивуватись.

Та не святих вже благати —
Ворожки питати.

І ворожка ворожила,
Пристріт замовляла,
Талан-долю за три шаги
З воску виливала.
«Он бачиш, кінь осідланий
Маха головою.
А он їде, а онде йде
Дідусь з бородою.
Ото гроші. Бач, віскривий.
Якби догадався
Та втер йому; отже, й утер.
Дивися — сховався
За могилу, лічить гроші.
Знову іде шляхом,
Заплющившись, з торбинками.
То, бач, ради страху,
Щоб татаре або ляхи
Часом не спіткали...»
І радісінька додому
Ярина верталась.

Уже третій, і четвертий,
І п'ятий минає —
Не малий рік. А Степана
Немає, немає.
І стежечки, доріженьки
Яром та горою,
Що топтані до ворожки,
Поросли травою.
А Ярина у черниці
Косу розплітає;
Старий батько коло неї
Падає, благає,
Хоч годочок, хоч літечко,
Хоч Пе́тра діждати [6],
Хоч зелених. Діждалися,
Уквітчали хату
І любистком, і клечанням;
У сорочках білих

У неділю, мов сироти,
Під хатою сіли.
Сидять собі та сумують;
Слухають; щось грає —
За ворітьми,— мов на кобзі,
І тихо співає:

«У неділю вранці-рано
Синє море грало,
Товариство кошового
На раді прохало:
«Благослови, отамане,
Чайки [7] поспускати
Та за Тендер [8] погуляти,
Турка пошукати».
Чайки і байдаки спускали,
Гарматами риштовали,
З широкого гирла Дніпрового випливали.
Серед ночі темної,
На морі синьому,
За островом Тендром потопали,
Пропадали...
Один потопає,
Другий виринає,
Козацтву-товариству із синьої хвилі
Рукою махає, гукає:
«Нехай вам, товариство, бог допомагає!»
І в синій хвилі потопає,
Пропадає.
Тільки три чайки, слава богу,
Отамана курінного,
Сироти Степана молодого,
Синє море не втопило,
А в турецьку землю, агарянську [9],
Без весел і кормиг прибило.
Тойді сироту Степана,
Козака лейстрового [10],
Отамана молодого
Турки-яничари ловили,
З гармати гримали,
В кайдани кували,
В цареградськую башту [11] сажали,
В тяжкую роботу завдавали.

Ой Спасе наш чудотворний,
Межигорський Спасе!
І лютому ворогові
Не допусти впасти
В турецькую землю, в тяжкую неволю.
Там кайдани по три пуда,
Отаманам по чотири.
І світа божого не бачать, не знають,
Під землею камень ламають,
Без сповіді святої умирають,
Пропадають.
І згадав сирота Степан в неволі
Свою матір Україну,
Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І сестру Ярину.
Плаче, ридає,
До бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полі
Турки-яничари ловили,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим залізом випікали,
В кайдани забили,
В тюрму посадили
І замуровали».

Отак на улиці під тином
Ще молодий кобзар стояв
І про невольника співав.
За тином слухала Ярина
І не дослухала — упала.
«Степаночку! Степаночку! —
Ридала, кричала.—
Степаночку, моє серце,
Де ти забарився?
Тату! тату! це Степан наш!
Ідіть подивіться».
Прийшов батько, розглядає,
Насилу Степана

Розпізнає; отак його
Зробили кайдани.
«Сину ти мій безталанний,
Добрая дитино!
Де ти в світі пробувався,
Сину мій єдиний?»
Плаче старий, обнімає,
І сліпий мій плаче
Невидющими очима,
Мов сонце побачив.
І беруть його під руки,
І ведуть у хату,
І вітає Яриночка,
Мов рідного брата.
І голову йому змила,
І ноги умила,
І в сорочці тонкій, білій
За стіл посадила.
Годувала, напувала,
Положила спати
На перині... і тихенько
Вийшла з батьком з хати.

«Ні, не треба, мій таточку,
Не треба, Ярино!
Подивіться: я загинув,
Навіки загинув.
За що ж свої молодії
Ти літа погубиш
З калікою... Ні, Ярино,
Насміються люди,
І бог святий покарає,
І прожене долю
З цієї хати веселої
На чужеє поле.
Ні, Ярино, бог не кине,
Ти найдеш дружину,
А я піду в Запорожжя,
Я там не загину,
Мене люблять...» — «Ні, Степане,
Ти моя дитина,
І бог тебе покарає,
Як мене покинеш».

«Оставайся, Степаночку!
Коли не хоч братись,
То так будем. Я сестрою,
А ти мені братом,
А дітьми йому обоє,
Батькові старому,
Не йди, серце, Степаночку,
Не кидай нас знову.
Не покинеш?..» — «Ні, Ярино...»
І Степан остався;
Зрадів старий, мов дитина,
Аж за кобзу взявся;
Хотів вшкварить навприсідки
З усієї сили...
І на призьбі під хатою
Усі троє сіли.
«Розкажи ж тепер, Степане,
Про свою недолю,
Бо й я таки гуляв колись
В турецькій неволі».

«Отож мене, вже сліпого,
На світ випускали
З козаками... Товариство
На Січ прямувало,
І мене взяли з собою,
І через Балкани
Поспішали в Україну
Вольними ногами.
І на тихому Дунаю
Нас перебігають
Товариші-запорожці
І в Січ завертають.
І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі сребро, злато
І свічі забрали
У Покрови [12]. Як козаки
Вночі утікали
І на тихому Дунаї
Новим кошем стали [13].
Як цариця по Києву
З Нечосом ходила [14]

І Межигорського Спаса
Вночі запалила.
І по Дніпру у золотій
Галері гуляла,
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась.
І як степи запорозькі
Німоті ділила
Та бахурям і байстрюкам
Люд закрепостила [15].
Як Кирило з старшинами
Пудром осипались [16]
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю,
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю.
Ляхи були — усе взяли,
Кров повипивали!..
А москалі і світ божий
В путо закували!
Отаке-то! тяжко, тату,
Із своєї хати
До нехриста поганого
В сусіди прохатись.
Тепер, кажуть, Головатий [17]
Останки збирає
Та на Кубань підмовляє,
Черкеса лякає.
Нехай йому бог поможе,
А що з того буде —
Святий знає. Почуємо,
Що розкажуть люди!..»
Отак вони що день божий
Удвох розмовляли
До півночі; а Ярина
Господарювала.
Згадували Запорожжя,
Козацькую славу,
І співали удвох собі
Про Чалого Саву,

Про Богдана недомудра,
Ледачого сина,
І про Гонту мученика,
Й славного Максима.
А Ярина їх слухала...
Та святих благала.
Ублагала... на всеїдній
З Степаном побрались.

Оце і вся моя дума.
Не здивуйте, люди.
Те, що було, минулося
І знову не буде.
Минулися мої сльози.
Не рветься, не плáче
Поточене старе серце;
І очі не бачать —
Ні тихої хатиночки
В забутому краю,
Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю,
Ні дівчини молодої
Й малої дитини
Я не бачу щасливої:
Все плаче, все гине.
І рад би я сховатися,
Але де, не знаю.
Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь господа лають.
Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози...
І втомився я, одинокий,
На самій дорозі.
Отаке-то! не здивуйте,
Що вороном крячу:
Хмара сонце заступила,
Я світа не бачу.
Ледви-ледви опівночі
Серцем прозираю
І немощну мою думу
За світ посилаю —
Зцілющої й живущої
Води пошукати.

Як інколи, то й принесе,
І покропить в хаті,
І засвітить огонь чистий,
І сумно, і тихо
Розказує про весілля —
Звертає на лихо
Тепер мені про сліпого
Сироту кончає,
Але як довести краю,
І сама не знає.
Бо не було того дива,
Може, споконвіку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком!
От же сталось таке диво!
Год, другий минає,
Як побрались; а дивіться —
Вкупочці гуляють
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука маленького
Чолом оддавати.

16 октября 1845,
с. Марьинское

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

МІСТЕРІЯ[1]

Положил еси нас поношение соседом нашим, подражание и поругание сущим окрест нас. Положил еси нас в притчу во языцех, покиванию главы в людех.

Псалом 43, ст. 14 и 15

ТРИ ДУШІ

Як сніг, три пташечки летіли
Через Суботове[2] і сіли
На похилéнному хресті
На старій церкві. «Бог простить:
Ми тепер душі, а не люди.
А відціля видніше буде,
Як той розкопуватимуть льох,
Коли б вже швидче розкопали,
Тойді б у рай нас повпускали,
Бо так сказав Петрові бог:
«Тойді у рай їх повпускаєш,
Як все москаль позабирає,
Як розкопа великий льох».

1

Як була я людиною,
То Прісею звалась;
Я отутечки родилась,
Тут і виростала.
Отут було на цвинтарі
Я з дітьми гуляю,
І з Юрусем гетьманенком[3]
У піжмурки граєм.
А гетьманша було вийде
Та й кликне в будинок,
Он де клуня. А там мені
І фіг, і родзинок —
Всього мені понадає
І на руках носить...

А з гетьманом як приїдуть
Із Чигрина гості,
То це й шлють було за мною.
Одягнуть, обують,
І гетьман бере на руки,
Носить і цілує.
Отак-то я в Суботові
Росла, виростала!
Як квіточка; і всі мене
Любили й вітали.
І нікому я нічого,
Ніже злого слова,
Не сказала. Уродлива
Та ще й чорноброва.
Всі на мене залицялись
І сватати стали;
А у мене, як на теє,
Й рушники вже ткались.
От-от була б подавала,
Та лихо зостріло!
Вранці-рано, в пилипівку,
Якраз у неділю,
Побігла я за водою...
Вже й криниця тая
Замуліла і висохла!
А я все літаю!..
Дивлюсь — гетьман з старшиною.
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати!.. [4]
І вже ледви я наледви
Донесла до хати —
Оту воду... Чом я з нею
Відер не побила!
Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тією клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
І в рай не пускають.

А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла —
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави [5].
Я була ще недолітком,
Як Батурин [6] славний
Москва вночі запалила,
Чечеля [7] убила,
І малого і старого
В Сейму [8] потопила.
Я меж трупами валялась
У самих палатах
Мазепиних... [9] Коло мене
І сестра, і мати
Зарізані, обнявшися,
Зо мною лежали;
І насилу-то, насилу
Мене одірвали
Од матері неживої.
Що вже я просила
Московського копитана,
Щоб і мене вбили.
Ні, не вбили, а пустили
Москалям на грище!
Насилу я сховалася
На тім пожарищі.
Одна тілько й осталася
В Батурині хата!
І в тій хаті поставили
Царя ночувати,
Як вертавсь із-під Полтави.
А я йшла з водою
До хатини... а він мені
Махає рукою,
Каже коня напоїти,
А я й напоїла!..
Я не знала, що я тяжко,
Тяжко согрішила!
Ледве я дійшла до хати,

На порозі впала.
А назавтра, як цар вийшов,
Мене поховала
Та бабуся, що осталась,
На тій пожарині
Та ще й мене привітала
В безверхій хатині.
А назавтра й вона вмерла
Й зотліла у хаті,
Бо нікому в Батурині
Було поховати.
Уже й хату розкидали,
І сволок з словами
На угілля попалили!..
А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю!
І за що мене карають,
Я й сама не знаю!
Мабуть, за те, що всякому
Служила, годила...
Що цареві московському
Коня напоїла!..

3

А я в Каневі родилась.
Ще й не говорила,
Мене мати ще сповиту
На руках носила,
Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові.
А ми з матір'ю сиділи
На горі в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось?
Чи, може, що в маленької
На той час боліло?
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала;
І галеру золотую
Мені показала.

Мов будинок. А в галері
Князі, і всі сіли
Воєводи... і меж ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулась...
Та й духу не стало!
Й мати вмерла, в одній ямі
Обох поховали!
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь,
За що мене на митарство
Й досі не пускають.
Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!..
Скажіте, сестриці?
Смеркається. Полетимо
Ночувати в Чуту [10].
Як що буде робитися,
Відтіль буде чути».

Схопилися, білесенькі,
І в ліс полетіли,
І вкупочці на дубочку
Ночувати сіли.

ТРИ ВОРОНИ

1

Крав! Крав! Крав!
Крав Богдан крам,
Та повіз у Київ,
Та продав злодіям
Той крам, що накрав.

2

Я в Парижі була
Та три злота з Радзівіллом
Та Потоцьким пропила [11].

3

Через мост идет черт,
А коза по воде:
Быть беде! Быть беде!

Отак кричали і летіли
Ворóни з трьох сторон і сіли
На маяку, що на горі
Посеред лісу, усі три
Мов на мороз, понадувались,
Одна на другу позирали;
Неначе три сестри старі,
Що дівували, дівували,
Аж поки мохом поросли.

1

Оце тобі, а це тобі.
Я оце літала
Аж у Сибір: та в одного
Декабриста [12] вкрала
Трохи жовчі. От, бачите,
Й є чим розговіться!
Ну, а в твоїй Московщині
Є чим поживиться?
Чи чортма й тепер нічого?

3

Э... сестрица, много;
Три указа накаркала
На одну дорогу... [13]

1

На яку це? на ковану?
Ну, вже наробила...

3

Да шесть тысяч в одной версте
Душ передушила... [14]

1

Та не бреши, бо тільки п'ять.
Та й то з фоном Корфом [15].
Ще й чваниться, показує
На чужу роботу!
Капусниця! закурена!..
А ви, мості-пані?
Бенкетуєте в Парижі,
Поганці погані!
Що розлили з річку крові
Та в Сибір загнали
Свою шляхту [16], то вже й годі,
Уже й запишались.
Ач, яка вельможна пава...

2 і 3

А ти що зробила??

1

А дзуськи вам питать мене!
Ви ще й не родились,
Як я отут шинкувала
Та кров розливала!
Дивись, які! Карамзіна [17],
Бачиш, прочитали!
Та й думають, що ось то ми!
А дзус, недоріки!
В колодочки ще не вбились,
Безпері каліки!..

2

Ото, яка недотика!
Не та рано встала,
Що до світа упилася...
А та, що й проспалась!

1

Упилася б ти без мене
З своїми ксьондзами?
Чортма хисту! Я спалила

Польщу з королями;
А про тебе, щебетухо,
І досі б стояла.
А з вольними козаками
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живущі ж, проклятущі!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала,
Ні, встали, погані,
Із шведською приблудою...
Та й тойді ж творилось!
Аж злішаю, як згадаю...
Батурин спалила,
Сулу в Ромні загатила
Тілько старшинами
Козацькими... [18] а такими,
Просто козаками,
Фінляндію засіяла;
Насипала бурта
На Орелі... на Ладогу
Так гурти за гуртом
Виганяла та цареві
Болота гатила [19].
І славного Полуботка
В тюрмі задушила.
Отойді-то було свято!
Аж пекло злякалось.
Матер божа у Ржавиці [20]
Вночі заридала.

3

И я таки пожила:
С татарами помутила,
С Мучителем [21] покутила,
С Петрухою [22] попила
Да немцам запродала́.

1

Та ти добре натворила:
Так кацапів закрепила
У німецькі кайдани —
Хоч лягай та й засни.
А в мене ще, враг їх знає,
Кого вони виглядають?
Вже ж і в крепость завдала,
І дворянства страшну силу
У мундирах розплодила,
Як тих вошей розвела;
Все вельможнії байстрята!
Вже ж і Січ їх бісновата
Жидовою поросла.
Та й москаль незгірша штука:
Добре вміє гріти руки!
І я люта, а все-таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
З козаками діють.
Ото указ надрукують:
«По милості божій,
І ви наші, і все наше,
І гоже, й негоже!»
Тепер уже заходились
Древности шукати
У могилах... бо нічого
Уже в хаті взяти;
Все забрали любісінько.
Та лихий їх знає,
Чого вони з тим поганим
Льохом поспішають?
Трошки, трошки б підождали,
І церква б упала...
Тойді б разом дві руїни
В Пчелє[23] описали...

2 і 3

Чого ж ти нас закликала?
Щоб на льох дивиться?

1

Таки й на льох. Та ще буде
Два дива твориться.
Сю ніч будуть в Україні
Родиться близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати!
Другий буде... оце вже наш!
Катам помагати —
Наш вже в череві щипає...
А я начитала,
Що, як виросте той Гонта,
Все наше пропало!
Усе добре поплюндрує
Й брата не покине!
І розпустить правду й волю
По всій Україні!
Так от бачите, сестриці,
Що тут компонують!
На катів та на все добре
Кайдани готують!

2

Я золотом розтопленим
Заллю йому очі!..

1

А він, клятий недолюдок,
Золота не схоче.

3

Я царевыми чинами
Скручу ему руки!..

2

А я зберу з всього світа
Всі зла і всі муки!..

1

Ні, сестриці. Не так треба.
Поки сліпі люде,
Треба його поховати,
А то лихо буде!
Он бачите, над Києвом
Мітла простяглася,
І над Дніпром і Тясмином
Земля затряслася.
Чи чуєте? Застогнала
Гора над Чигрином.
О!.. Сміється і ридає
Уся Україна!
То близнята народились,
А навісна мати
Регочеться, що Іванами
Обох буде звати!
Полетімо!..
Полетіли
Й летячи співали:

1

Попливе наш Іван
По Дніпру у Лиман
З кумою.

2

Побіжить наш ярчук [24]
В ірій їсти гадюк
Зо мною.

3

Как хвачу да помчу,
В самый ад полечу
Стрелою.

ТРИ ЛІРНИКИ

Один сліпий, другий кривий,
А третій горбатий
Йшли в Суботов про Богдана
Мирянам співати.

1

«Що то, сказано, ворони.
Уже й помостили,
Мов для їх те сідало
Москалі зробили.

2

А для кого ж? Чоловіка,
Певне, не посадять
Лічить зорі...

1

Ти то кажеш.
А може, й посадять
Москалика або німця.
А москаль та німець
І там найдуть хлібець.

3

Що це таке верзете ви?
Які там ворони?
Та москалі, та сідала?
Нехай бог боронить!
Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодити.
Бо чутка є, що цар хоче
Весь світ полонити.

2

А може, й так! Так на чорта ж
Їх на горах ставить?
Та ще такі височенні,
Що й хмари достанеш,
Як вилізти...

3

Так от же що:
Ото потоп буде,
Пани туди повилазять
Та дивиться будуть,
Як мужики тонутимуть.

1

Розумні ви люди,
А нічого не знаєте!
То понаставляли
Ті фігури он для чого:
Щоб люди не крали
Води з річки — та щоб нишком
Піску не орали,
Що скрізь отам за Тясьмою [25].

2

Чортзна-що провадить!
Нема хисту, то й не бреши.
А що, як присядем
Отутечки під берестом
Та трохи спочинем!
Та в мене ще шматків зо два
Є хліба в торбині,
То поснідаєм в пригоді,
Поки сонце встане...»
Посідали. «А хто, братця,
Співа про Богдана?»

3

Я співаю. І про Ясси [26],
І про Жовті Води [27],
І містечко Берестечко [28].

2

В великій пригоді
Нам сьогодні вони стануть!
Бо там коло льоху
Базар люду насходилось
Та й панства не трохи.
От де нам пожива буде!
Ану, заспіваєм!
Проби ради...

1

Та цур йому!
Лучче полягаєм
Та виспимось. День великий.
Ще будем співати.

3

І я кажу: помолимось
Та будемо спати».

Старці під берестом заснули;
Ще сонце спить, пташки мовчать,
А коло льоху вже проснулись
І заходилися копать.

Копають день, копають два,
На третій насилу
Докопалися до муру
Та трохи спочили.
Поставили к а р а у л и.
Ісправник аж просить,
Щоб нікого не пускали,

І в Чигрин доносить
По начальству. Приїхало
Начальство мордате,
Подивилось. «Треба,— каже,—
Своди розламати,
Вернєй дєло...» Розламали
Та й перелякались!
Костяки в льоху лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.
От добро Богдана!
Черепок, гниле корито
И костяки в кайданах!
Якби в формених, то добре:
Вони б ще здалися...
Засміялись... а ісправник
Трохи не сказився!
Що нічого, бачиш, взяти,
А він же трудився!
І день і ніч побивався,
Та в дурні й убрався.
Якби йому Богдан оце
У руки попався,
У москалі заголив би,
Щоб знав, як дурити
Правительство! Кричить, біга,
Мов несамовитий.
Яременка в пику пише [29],
По-московській лає
Увесь народ. І на старців
Моїх налітає.
«Вы што делаете, плуты!!»
«Та ми, бачте, пане,
Співаємо про Богдана...»
«Я вам дам Богдана,
Мошенники, дармоеды!
И песню сложили
Про такого ж мошенника...»
«Нас, пане, навчили...»
«Я вас навчу! Завалить им!»
Взяли й завалили —
Випарили у московській
Бані-прохолоді.

Отак пісні Богданові
Стали їм в пригоді!!
Так малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась.

[*1845, Миргород*]

* *
*

Стоїть в селі Суботові [1]
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики, що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Украйну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила!
Байстрюки Єкатерини
Сараною сіли.

Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже! [2]
Ти все оддав приятелям.
А їм і байдуже.
Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тілько наймали
Татарам на пашу.
Та полякам... Може, й справді!
Нехай і так буде!

Так сміються ж з України
Сторонні люди!
Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

21 октября 1845,
с. Марьинское

НАЙМИЧКА

ПОЕМА

ПРОЛОГ

У неділю вранці-рано
Поле крилося туманом;
У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:

«Ой тумане, тумане,—
Мій латаний талане!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моєї недолі!..
Я не одна,— єсть у мене
І батько, і мати...
Єсть у мене... туманочку,
Туманочку, брате!..
Дитя моє! мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину!
Чужі люде хреститимуть,
Я не буду знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене; молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе».

Пішла полем, ридаючи,
В тумані ховалась
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала:

«Ой у полі могила;
Там удова ходила,
Там ходила-гуляла,
Трути-зілля шукала.
Трути-зілля не найшла,
Та синів двох привела,
В китаєчку повила
І на Дунай однесла:
«Тихий, тихий Дунай!
Моїх діток забавляй.
Ти, жовтенький пісок,
Нагодуй моїх діток;
І скупай, і сповий,
І собою укрий!»

І

Був собі дід та баба.
З давнього давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,—
Усюди обоє.
Ще змалечку удвох ягнята пасли,
А потім побралися,
Худоби діждалися,—
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу,—
Всього надбали.
Та діточок у їх бігма...
А смерть з косою за плечима.

Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає?

Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно,
В добрую годину,
І згадає, дякуючи,
Як своя дитина?..
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,
А ще гірше старітися
У білих палатах,—
Старітися, умирати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату!

II

І дід, і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце, в небесах
Ані хмариночки, та тихо,
Та любо, як у раї.
Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї.

В такім раї чого б, бачся,
Старим сумувати?
Чи то давнє яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задавлене
Знов поворушилось,
Чи ще тілько заклюнулось
І рай запалило?

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до бога,
Та хто в далекую дорогу
Їм добре коней запряже?

«А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?»
«Сама не знаю!

Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра цього?..»
«Стривай лишень!
Чи чуєш? щось плаче
За ворітьми... мов дитина!
Побіжім лиш!.. Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!»

І разом схопились
Та до воріт... Прибігають —
Мовчки зупинились.
Перед самим перелазом
Дитина сповита —
Та й не туго, й повенькою
Свитиною вкрита;
Бо то мати сповивала —
І літом укрила
Останньою свитиною!..
Дивились, молились
Старі мої. А сердешне
Неначе благає:
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсінькі... і замовкло,
Неначе не плаче,
Тілько пхика.
«А що, Насте?
Я й казав! От бачиш?
От і талан, от і доля,
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай...
Ач яке, нівроку!
Неси ж в хату, а я верхи
Кинусь за кумами
В Городище...»

Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,

З хати виганяє,
Другий свічечку, сердешний,
Потом заробляє
Та ридаючи становить
Перед образами —
Нема дітей!.. Чудно якось
Діється між нами!

III

Аж три пари на радощах
Кумів назбирали,
Та ввечері й охрестили
І Марком назвали.
Росте Марко. Старі мої
Не знають, де діти,
Де посадить, де положить
І що з ним робити.
Минає рік. Росте Марко —
І дійна корова
У розкоші купається.
Аж ось чорноброва
Та молода, білолиця
Прийшла молодиця
На той хутір благодатний
У наймИ проситься.

«А що ж,— каже,— возьмім, Насте»,
«Возьмімо, Трохиме,
Бо ми старі, нездужаєм,
Та таки й дитина,
Хоча воно вже й підросло,
Та все ж таки треба
Коло його піклуватись».
«Та воно-то треба.
Бо й я свою вже часточку
Прожив, слава богу,—
Підтоптався. Та що ж тепер,
Що візьмеш, небого?
За рік, чи як?»
«А що дасте».
«Е, ні! треба знати,

Треба, дочко, лічить плату,
Зароблену плату,
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.
Так отак хіба, небого:
Ні ти нас не знаєш,
Ні ми тебе. А поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо —
Отоді й за плату.
Чи так, дочко?»
«Добре, дядьку».
«Просимо ж у хату».

Поєднались. Молодиця
Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупила села.
І у хаті, і надворі,
І коло скотини,
Увечері і вдосвіта;
А коло дитини
Так і пада, ніби мати;
В будень і в неділю
Головоньку йому змиє
Й сорочечку білу
Що день божий надіває.
Грається, співає,
Робить возики, а в свято —
То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться богу.
А наймичка невсипуща
Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
Опріч Марка маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами
Його умиває.
Не зна Марко, чого вона

Так його цілує,—
Сама не з'їсть і не доп'є,
Його нагодує.
Не зна Марко, як в колисці
Часом серед ночі
Прокинеться, ворухнеться,—
То вона вже скочить,—
І укриє, й перехрестить,
Тихо заколише,—
Вона чує з тії хати,
Як дитина дише.
Вранці Марко до наймички
Ручки простягає
І мамою невсипущу
Ганну величає...
Не зна Марко, росте собі.
Росте, виростає.

IV

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло;
І в хутір лихо завернуло,
І сліз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве-ледве одволали
Трохима-діда. Прогуло
Прокляте лихо та й заснуло.
На хутір знову благодать
З-за гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.

Уже Марко чумакує
І восени не ночує
Ні під хатою, ні в хаті...
Кого-небудь треба сватать.
«Кого ж би тут?» — старий дума
І просить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слать старости: «Треба Марка
Самого спитати».

«Добре, дочко, спитаємо
Та й будемо сватать».

Розпитали, порадились,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люде з рушниками,
З святим хлібом обміненим.
Панну у жупані,
Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьмана,
То не сором. Отаке-то
Диво запопали!

«Спасибі вам! — старий каже.—
Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчати,
Та й весілля. Та ще ось що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя!..» —
Та й заливсь сльозами.
А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тілько наймичка шептала:
«Мати... мати... мати!»

V

Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі. Старий батько
З усієї сили
З молодицями танцює,
Та двір вимітає,
Та прохожих, проїжджачих
У двір закликає,
Та вареною частує,
На весілля просить.
Знай, бігає, а самого

Ледве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня,
В хаті і надворі.
І жолоби викотили
З нової комори.
Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють...
Та все чужі. Де ж наймичка?
На прощу у Київ
Пішла Ганна. Благав старий,
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матір.
«Ні, Марку, ніяко
Мені матір'ю сидіти:
То багаті люде,
А я наймичка... ще й з тебе
Сміятися будуть.
Нехай бог вам помагає!
Піду помолюся
Усім святим у Києві
Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете,
Поки маю сили,
Трудитимусь...»
Чистим серцем
Поблагословила
Свого Марка... заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернулося весілля.
Музикам робота
І підковам. Вареною
Столи й лави миють.
А наймичка шкандибає,
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ — не спочила,
У міщанки стала,
Найнялася носить воду,
Бо грошей не стало
На молебствіє Варварі.
Носила-носила,
Кіп із вісім заробила
Й Маркові купила

Святу шапочку в пещерах
У Йвана святого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого;
І перстеник у Варвари
Невістці достала,
І, всім святим поклонившись,
Додому верталась.

Вернулася. Катерина
І Марко зустріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Наповали й годували,
Про Київ питали,
І в кімнаті Катерина
Одпочить послала.

«За що вони мене люблять?
За що поважають?
О боже мій милосердний!
Може, вони знають...
Може, вони догадались...
Ні, не догадались;
Вони добрі...»
І наймичка
Тяжко заридала.

VI

Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала,
Тричі наймичку у Київ
Катря провожала
Так, як матір; і в четвертий
Провела небогу
Аж у поле, до могили,
І молила бога,
Щоб швиденько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно, ніби мати
Покинула хату.

Після пречистої в неділю,
Та після першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі на призьбі. Перед ним
З собакою онучок грався,
А внучка в юпку одяглась
У Катрину і ніби йшла
До діда в гості. Засміявсь
Старий і внучку привітав,
Неначе справді молодицю:
«А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи попросту — забула взяти?..
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором, лепська мати!»
Аж зирк — і наймичка ввійшла
На двір. Побіг стрічати
З онуками свою Ганну.
«А Марко в дорозі?» —
Ганна діда питалася.
«В дорозі ще й досі».
«А я ледве додибала
До вашої хати,
Не хотілось на чужині
Одній умирати!
Коли б Марка діждатися...
Так щось тяжко стало!»
І внучатам із клуночка
Гостинці виймала:
І хрестики, й дукачики,
Й намиста разочок
Яриночці, і червоний
З фольги образочок,
А Карпóві соловейка
Та коників пару,
І четвертий уже перстень
Святої Варвари
Катерині; а дідові
Із воску святого
Три свічечки; а Маркові
І собі нічого
Не принесла: не купила,
Бо грошей не стало,

А заробить не здужала.
«А ось ще осталось
Півбубличка!»
Й по шматочку
Дітям розділила.

VII

Ввійшла в хату. Катерина
Їй ноги умила
Й полудновать посадила.
Не пила й не їла
Стара Ганна.
«Катерино!
Коли в нас неділя?»
«Післязавтра».
«Треба буде
Акафіст найняти
Миколаєві святому
Й на часточку дати;
Бо щось Марко забарився...
Може, де в дорозі
Занедужав, сохрань боже!»
Й покапали сльози
З старих очей замучених.
Ледве-ледве встала
Із-за стола
«Катерино!
Не та вже я стала:
Зледащіла, не здужаю
І на ноги встати.
Тяжко, Катре, умирати
В чужій теплій хаті!»

Занедужала небога.
Уже й причащали,
Й маслосвятіє служили,—
Ні, не помагало.
Старий Трохим по надвір'ю,
Мов убитий, ходить.
Катерина ж з болящої
І очей не зводить;

Катерина коло неї
І днює й ночує.
А тим часом сичі вночі
Недобре віщують
На коморі. Болящая
Щодень, щогодини
Ледве чути питається:
«Доню Катерино!
Чи ще Марко не приїхав?
Ох, якби я знала,
Що діждуся, що побачу,
То ще б підождала!»

VIII

Іде Марко з чумаками.
Ідучи співає,
Не поспіша до господи —
Воли попасає.
Везе Марко Катерині
Сукна дорогого,
А батькові шитий пояс
Шовку червоного,
А наймичці на очіпок
Парчі золотої
І червону добру хустку
З білою г а б о ю [1].
А діточкам черевички,
Фіг та винограду,
А всім вкупі — червоного
Вина з Цареграду [2]
Відер з троє у барилі,
І кав'яру [3] з Дону,—
Всього везе, та не знає,
Що діється дома!

Іде Марко, не журиться.
Прийшов — слава богу!
І ворота одчиняє,
І молиться богу.
«Чи чуєш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!

Уже прийшов! Біжи швидче!
Швидче веди в хату!..
Слава тобі, Христе-боже!
Насилу діждала!»
І Отче наш тихо-тихо,
Мов крізь сон, читала.

Старий воли випрягає,
Занози ховає
Мережані, а Катруся
Марка оглядає.
«А де ж Ганна, Катерино?
Я пак і байдуже!
Чи не вмерла?»
«Ні, не вмерла,
А дуже нездужа.
Ходім лишень в малу хату,
Поки випрягає
Воли батько: вона тебе,
Марку, дожидає».

Ввійшов Марко в малу хату
І став у порогу...
Аж злякався. Ганна шепче:
«Слава... слава богу!
Ходи сюди, не лякайся...
Вийди, Катре, з хати:
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати».

Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилився
До наймички у го́лови.
«Марку! подивися,
Подивися ти на мене:
Бач, як я змарніла?
Я не Ганна, не наймичка,
Я...» —
Та й оніміла.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі одкрила,
Пильно, пильно подивилась —
Сльози покотились.

«Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати».
Та й замовкла...
Зомлів Марко,
Й земля задрижала.
Прокинувся... до матері —
А мати вже спала!

13 ноября 1845,
в Переяславі

КАВКАЗ

Искреннему моему Якову де Бальмену [1]

Кто даст главе моей воду,
И очесем моим источник слез,
И плачуся и день и нощь
о побиенных...

Иеремии глава 9, стих 1

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кров'ю политі.
Споконвіку Прометея [2]
Там орел карає
Що день божий добрі ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави бога,
Великого бога.

Не нам на прю [3] з тобою стати!
Не нам діла твої судить!
Нам тільки плакать, плакать, плакать
І хліб насущний замісить
Кровавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! встане воля!
І тобі одному

Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Кровавії ріки!

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових, старих, кровавих,
Не ріки — море розлилось,
Огненне море! Слава! слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам царям
Слава!
І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся — поборете,
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Чурек і сакля[4] — все твоє;
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
А в нас!.. На те письменні ми,
Читаєм божії глаголи!..
І од глибокої тюрми
Та до високого престола —
Усі ми в золоті і голі.
До нас в науку! ми навчим,

Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам бог у нас!
Нам тілько с а к л я очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! чом ви нам
Платить за сонце не повинні! —
Та й тілько ж то! ми не погане,
Ми настоящі християне,
Ми малим ситі!.. А зате!
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдаванина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує! У нас
Святую біблію читає
Святий чернець і научає,
Що цар якийсь-то свині пас [5]
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив. Тепер на небі.
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Святим хрестом не просвіщенні,
У нас навчіться!.. В нас дери,
Дери та дай,
І просто в рай,
Хоч і рідню всю забери!
У нас! чого-то ми не вміем?
І зорі лічим, гречку сіем,
Французів лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких
Таки хрещених... н о п р о с т и х,
Ми не гішпани [6]; крий нас, боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті жиди. Ми по закону!..
По закону апостола
Ви любите брата!

Суєслови [7], лицеміри,
Господом прокляті.
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!
Та й лупите по закону:
Дочці на кожушок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки.
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!

За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.
Храми, каплиці, і ікони,
І ставники [8], і мірри [9] дим,
І перед образом твоїм
Неутомленниє поклони.
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!
Просвітились! та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям!..
Все покажем! тілько дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми муровати,
Кайдани кувати,
Як і носить!.. і як плести
Кнути узловаті,—
Всьому навчим; тілько дайте
Свої сині гори
Остатнії... бо вже взяли
І поле, і море.

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове [10] добрий! Не за Україну,

А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!
О друже мій добрий! друже незабутий!
Живою душею в Украйні витай,
Літай з козаками понад берегами,
Розриті могили в степу назирай.
Заплач з козаками дрібними сльозами
І мене з неволі в степу виглядай.
А поки що мої думи,
Моє люте горе
Сіятиму,— нехай ростуть
Та з вітром говорять.
Вітер тихий з України
Понесе з росою —
Мої думи аж до тебе...
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш,
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море
І мене згадаєш.

18 ноября 1845,
в Переяславі

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕННИМ

землякам моїм
в Україні і не в Україні
моє дружнє

ПОСЛАНІЄ

Аще кто речет, яко люблю бога, а брата своего ненавидит, ложь есть.

Соборное послание Иоанна. Глава 4. с. 20

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений
І все спочиває.
Тілько я, мов окаянний,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І го́спода зневажають,—
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить — побачите,
Які будуть жни́ва!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тілько
На чужому полі.

В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претеся знову!.. Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море

Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтеся! образ божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тілько, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять, і премудрих
Немудрі одурять!

Якби ви вчились так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й бога, тілько я!
Та куций німець узловатий,
А більш нікого!..» — «Добре, брате,
Що ж ти такеє?»
«Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм».
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: «Ви моголи» [1].
«Моголи! моголи!»
Золотого Тамерлана [2]
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слав'яне».
«Слав'яне! слав'яне!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!

І Коллара [3] читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка [4],
І в слав'янофіли [5]
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже,—
Отойді ми заходимось!..
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Музика, та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що — не Брути! [6]
У нас Брути! і Коклеси! [7]
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась.
У голови гори слала,
Степом укривалась!»
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах!
Окраденних трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли [8],
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте

Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути.

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття— ваші па́ни,
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної Украйни!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.
Може, чванитесь, що братство
Віру заступило.
Що Синопом, Трапезондом [9]
Галушки варило.
Правда!.. правда, наїдались.
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить [10],
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить,—
Вам байдуже. Аби добра
Була для горо́бу!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Мо́скву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.

Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Замість пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте! . За науку,
Не турбуйтесь, буде
Материна добра плата.
Розпадеться лýда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитайте,

Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали!
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої.
Молю вас, благаю!

14 декабря 1845,
Вьюница

ХОЛОДНИЙ ЯР [1]

У всякого своє лихо,
І в мене не тихо;
Хоч не своє, позичене,
А все-таки лихо.
Нащо б, бачся, те згадувать,
Що давно минуло.
Будить бознає колишнє,—
Добре, що заснуло.
Хоч і Яр той; вже до його
І стежки малої
Не осталось; і здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там; а згадаєш,
То була й дорога
З монастиря Мотриного
До Яру страшного.
В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
Ратища́ стругали.
У Яр тойді сходилися,
Мов із хреста зняті.
Батько з сином і брат з братом —
Одностайне стати
На ворога лукавого,
На лютого ляха.
Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом,
Чи то засадили
Нові кати? Щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панами,
Людоїдами лихими,
З новими ляхами?
Не сховаєте! над Яром
Залізняк витає

І на Умань позирає,
Гонту виглядає.
Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона [2].
Не славтеся царевою
Святою войною.
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять.
А кричите, що несете
І душу, і шкуру
За отечество!.. Єй-богу,
Овеча натура;
Дурний шию підставляє
І не знає за що!
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
«Гайдамаки не воины,—
Разбойники, воры.
Пятно в нашей истории...» [3]
Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.
Ви — розбойники неситі,
Голодні ворони.
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!.. Дуріть дітей
І брата сліпого,
Дуріть себе, чужих людей,
Та не дуріть бога.

Бо в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.

Вьюница,
17 декабря 1845

ПСАЛМИ ДАВИДОВІ [1]

1

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде.
А в законі господньому
Серце його й воля
Навчається; і стане він —
Як на добрім полі
Над водою посажене
Древо зеленіє,
Плодом вкрите. Так і муж той
В добрі своїм спіє.
А лукавих, нечестивих
І слід пропадає,—
Як той попіл, над землею
Вітер розмахає,
І не встануть з праведними
Злії з домовини.
Діла́ добрих обновляться,
Діла́ злих загинуть.

12

Чи ти мене, боже милий,
Навік забуваєш,
Одвертаєш лице своє,
Мене покидаєш?
Доки буду мучить душу
І серцем боліти?
Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись?.. Спаси мене,
Спаси мою душу,
Да не скаже хитрий ворог:
«Я його подужав».
І всі злії посміються,
Як упаду в руки,
В руки вражі. Спаси мене

Од лютої муки,
Спаси мене, помолюся
І воспою знову
Твої блага чистим серцем,
Псалмом тихим, новим.

43

Боже, нашими ушима
Чули твою славу,
І діди нам розказують
Про давні кроваві
Тії літа; як рукою
Твердою своєю
Розв'язав ти наші руки
І покрив землею
Трупи ворогів. І силу
Твою восхвалили
Твої люде, і в покої,
В добрі одпочили,
Славя господа!.. А нині?
Покрив єси знову
Срамотою свої люде,—
І вороги нові
Розкрадають, як овець, нас
І жеруть!.. Без плати
І без ціни оддав єси
Ворогам проклятим;
Покинув нас на сміх людям,
В наругу сусідам,
Покинув нас яко в притчу
Нерозумним людям.
І кивають, сміючися,
На нас головами,
І всякий день перед нами —
Стид наш перед нами.
Окрадені, замучені,
В путах умираєм,
Чужим богам не молимось,
А тебе благаєм:
«Поможи нам, ізбави нас
Вражої наруги.
Поборов ти першу силу,

Побори ж і другу,
Ще лютішу!.. Встань же, боже,
Вскую [2] будеш спати,
Од сльоз наших одвертатись,
Скорби забувати!
Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, боже, поможи нам
Встать на ката знову».

52

Пребезумний в серці скаже,
Що бога немає,
В беззаконії мерзіє,
Не творить благая.
А бог дивиться, чи є ще
Взискающий бога?
Нема добро творящого,
Нема ні одного!
Коли вони, неситії,
Гріхами дознають?
Їдять люде замість хліба,
Бога не згадають,
Там бояться, лякаються,
Де страху й не буде.
Так самі себе бояться
Лукавії люде.
Хто ж пошле нам спасеніє,
Верне добру долю?
Колись бог нам верне волю,
Розіб'є неволю.
Восхвалимо тебе, боже,
Хваленієм всяким;
Возрадується Ізраїль [3]
І святий Іаков.

53

Боже, спаси, суди мене
Ти по своїй волі.

Молюсь, господи, внуши їм
Уст моїх глаголи,
Бо на душу мою встали
Сильнії чужії,
Не зрять бога над собою,
Не знають, що діють.
А бог мені помагає,
Мене заступає
І їм правдою своєю
Вертає їх злая.
Помолюся господеві
Серцем одиноким
І на злих моїх погляну
Незлим моїм оком.

81

Між царями й судіями
На раді великій
Став земних владик судити
Небесний владика:
«Доколі будете стяжати
І кров невинну розливать
Людей убогих, а багатим
Судом лукавим помагать?
Вдові убогій поможіте,
Не осудіте сироти
І виведіть із тісноти
На волю тихих, заступіте
Од рук неситих». Не хотять
Познать, розбити тьму неволі,—
І всує [4] господа глаголи,
І всує трепетна земля.
Царі, раби — однакові
Сини перед богом;
І ви вмрете, як і князь ваш
І ваш раб убогий.
Встань же, боже, суди землю
І судей лукавих.
На всім світі твоя правда,
І воля, і слава.

Господь бог лихих карає —
Душа моя знає.
Встань же, боже, твою славу
Гордий зневажає.
Вознесися над землею
Високо, високо,
Закрий славою своєю
Сліпе, горде око.
Доки, господи, лукаві
Хваляться, доколі
Неправдою? Твої люде
Во тьму і в неволю
Закували... добро твоє
Кров'ю потопили,
Зарізали прохожого,
Вдову задавили
І сказали: «Не зрить господь,
Ніже теє знає».
Умудрітеся, немудрі:
Хто світ оглядає,
Той і серце ваше знає,
І розум лукавий.
Дивітеся ділам його,
Його вічній славі.
Благо тому, кого господь
Карає між нами;
Не допуска, поки злому
Ізриється яма.
Господь любить свої люде,
Любить, не оставить,
Дожидає, поки правда
Перед ними стане.
Хто б спас мене од лукавих
І діющих злая?
Якби не бог поміг мені,
То душа б живая
Во тьмі ада потонула,
Проклялась на світі.
Ти, господи, помагаєш
По землі ходити.

Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш;
І пребудет твоя воля,
І твій труд не всує,
Вловлять душу праведничу,
Кров добру осудять.
Мені господь пристанище,
Заступником буде
І воздасть їм за діла їх
Кровавi, лукавi,
Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу.

132

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Познать, не ділити?
Яко міро добровонне
З голови честної
На бороду Аароню [5]
Спадає росою
І на шитії омети [6]
Ризи дорогої;
Або роси єрмонськії [7]
На святії гори
Високії сіонськії
Спадають і творять
Добро тварям земнородним,
І землі, і людям,—
Отак братів благих своїх
Господь не забуде,
Воцариться в дому тихих,
В сім'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка до віка.

136

На ріках круг Вавілона,
Під вербами, в полі,
Сиділи ми і плакали

В далекій неволі;
І на вербах повішали
Орга́ни [8] глухії,
І нам стали сміятися
Едомляне [9] злії:
«Розкажіть нам пісню вашу
Може, й ми заплачем.
Або нашу заспівайте,
Невольники наші».
Якої ж ми заспіваєм?
На чужому полі
Не співають веселої
В далекій неволі.
І коли тебе забуду,
Ієрусалиме,
Забвен буду, покинутий,
Рабом на чужи́ні.
І язик мій оніміє,
Висохне, лукавий,
Як забуде пом'янути
Тебе, наша славо!
І господь наш вас пом'яне,
Едомськії діти,
Як кричали ви: «Руйнуйте,
Руйнуйте, паліте
Єрусалим!..» Вавілоня
Дщере окаянна!
Блаженний той, хто заплатить
За твої кайдани!
Блажен, блажен! Тебе, злая,
В радості застане
І розіб'є дітей твоїх
О холодний камінь!

149

Псалом новий господеві
І новую славу
Воспоєм честним собором,
Серцем нелукавим;
Во псалтирі і тимпані [10]
Воспоєм благая,

Яко бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я боже;
І мечі в руках їх добрі,
Гострі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять,
І осудять губителей
Судом своїм правим,
І вовіки стане слава,
Преподобних слава.

19 декабря 1845,
Вьюница

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ

Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте,
Розвивайся, поки твоє
Серце не розбите,
Поки люди не дознали
Тихої долини.
Дознаються — пограються,
Засушать та й кинуть.
Ані літа молодії,
Повиті красою,
Ні карії оченята,
Умиті сльозою,
Ані серце твоє тихе,
Добреє дівоче
Не заступить, не закриє
Неситії очі.
Найдуть злії та й окрадуть...
І тебе, убогу,
Кинуть в пекло... замучишся
І прокленеш бога.
Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте,
Зов'янь тихо, поки твоє
Серце не розбите.

20 декабря 1845,
Вышнева

* *
*

Минають дні, минають ночі,
Минає літо. Шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...
Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої;
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі —
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!
Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої! злої!

21 декабря 1845,
Вьюница

ТРИ ЛІТА

І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.
Окрадають добрі думи,
О холодний камень
Розбивають серце наше
І співають а́мінь,
Амінь всьому веселому
Однині до віка.
І кидають на розпутті
Сліпого каліку.
Невеликії три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха наробили.
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо,
Висушили чадом, димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею [1]
В московській дорозі.
Що молились з козаками
В турецькій неволі [2].
І Оксану [3], мою зорю,
Мою добру долю,
Що день божий умивали...
Поки не підкрались
Злії літа та все теє
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матір,
І вірну дружину,
Молодую, веселую,
Класти в домовину,
Жаль великий, брати мої!
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті,—

Тяжке лихо, та не таке,
Як тому дурному,
Що полюбить, побереться,
А вона другому
За три шаги продається
Та з його й сміється.
От де лихо! от де серце
Разом розірветься!
Отаке-то злеє лихо
Й зо мною спіткалось:
Серце люди полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили...
А літа тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любові;
І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь,—
Бодай не казати.
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії [4]...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитеє
Серце ядом гою,—
І не плачу, й не співаю,
А вию с о в о ю.
Отаке-то! Що хочете,
То те і робіте:
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи,— однаково
Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово
Не вернеться... І я серцем
До вас не вернуся.
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся,
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи

Буду сповідати?
Думи мої! літа мої,
Тяжкії три літа!
До кого ви прихилитесь,
Мої злії діти?
Не хилітесь ні до кого.
Ляжте дома спати...
А я піду четвертий год
Новий зустрічати.
Добридень же, новий годе,
В торішній свитині!
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
«Благоденствіє, указом
Новеньким повите».
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись.

22 декабря 1845,
Вьюница

ЗАПОВІТ

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров воро́жу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

25 декабря 1845,
в Переяславі

Як умру то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На вкраїнській землі,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно; було чути
Як реве ревучий,
Як понесе у Україну
Синє море
Кров ворожу... отойді я
І лани і гори
Все покину, і полину
До самого Бога
Молитися, а до того
Я не знаю Бога
Помоліться, поставайте
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте
І мене в сім'ї великій
В сім'ї вольній новій
Не забудьте помянути
Незлим тихим словом

Автограф поезії «Заповіт»

«За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають
З мого цвіту? Дивуються,
Не знають, де діти!
Скажи мені, мій братику,
Королевий цвіте!»
«Я не знаю, моя сестро».
І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого пониклого
Личенька Лілеї.
І заплакала Лілея
Росою-сльозою...
Заплакала і сказала:
«Брате мій, з тобою
Ми давно вже кохаємось,
А я й не сказала,
Як була я людиною,
Як я мордувалась.

Моя мати... чого вона,
Вона все журилась
І на мене, на дитину,
Дивилась, дивилась
І плакала. Я не знаю,
Мій брате єдиний!
Хто їй лихо заподіяв?
Я була дитина,
Я гралася, забавлялась,
А вона все в'яла
Та нашого злого пана
Кляла-проклинала.
Та й умерла... А мене пан

Взяв догодувати.
Я виросла, викохалась
У білих палатах.
Я не знала, що байстря я,
Що його дитина.
Пан поїхав десь далеко,
А мене покинув.
І прокляли його люде,
Будинок спалили...
А мене, не знаю за що,
Убити — не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли, накрили
Острижену ганчіркою
Та ще й реготались.
Жиди навіть нечистії
На мене плювали.
Отаке-то, мій братику,
Було мені в світі.
Молодого, короткого
Не дали дожити
Люде віку. Я умерла
Зимою під тином.
А весною процвіла я
Цвітом при долині,
Цвітом білим, як сніг білим!
Аж гай звеселила.
Зимою люде... боже мій!
В хату не пустили.
А весною, мов на диво,
На мене дивились.
А дівчата заквітчались
І почали звати
Лілеєю-Снігоцвітом;
І я процвітати
Стала в гаї, і в теплиці,
І в білих палатах.
Скажи ж мені, мій братику,
Королевий цвіте:
Нащо мене бог поставив
Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили

Мене й матір?.. Милосердий,
Святий боже, милий!»
І заплакала Лілея,
А цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білеє пониклеє
Личенько Лілеї.

Іюля 25 1846,
[Київ]

РУСАЛКА

«Породила мене мати
В високих палатах.
Та й понесла серед ночі
У Дніпрі скупати.
Купаючи, розмовляла
Зо мною, малою:
«Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою.
Та випливи русалкою
Завтра серед ночі,
А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочеш.
Залоскочи, моє серце:
Нехай не сміється
Надо мною, молодою,
Нехай п'є-уп'ється,
Не моїми кров-сльозами —
Синьою водою
Дніпровою... Нехай собі
Гуляє з дочкою.
Пливи ж, моя єдиная.
Хвилі! мої хвилі!
Привітайте русалоньку...» —
Та й заголосила,
Та й побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зустріли,
Не взяли з собою.
Уже з тиждень, як росту я.
З сестрами гуляю
Опівночі. Та з будинку
Батька виглядаю.
А може, вже поєдналась
З паном у палатах?
Може, знову розкошує
Моя грішна мати?» —
Та й замовкла русалочка,
В Дніпро поринула,
Мов пліточка. А лозина
Тихо похитнулась.

Вийшла мати погуляти,
Не спиться в палатах.
Пана Яна нема дома,
Ні з ким розмовляти.
А як прийшла до берега,
То й дочку згадала.
І згадала, як купала
І як примовляла.
Та й байдуже. Пішла собі
У палати спати.
Та не дійшла,— довелося
В Дніпрі ночувати.
І незчулась, як зуспіли
Дніпрові дівчата —
Та до неї, ухопили
Та й ну з нею гратись,
Радісінькі, що піймали,
Грались, лоскотали,
Поки в вершу не запхали...
Та й зареготались.
Одна тільки русалонька
Не зареготалась.

1846, 9 августа,
[Київ]

ОСИКА

ПОЕМА

Да приидет же смерть на ня,
и да снидут во ад живи, яко
лукавство в жилищах их, посреде их.

Псалом

Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Німим стінам передаю.
Озовітеся ж, заплачте,
Німії, зо мною...
Над неправдою людською,
Долею лихою.
Озовітесь, а за вами,
Може, озоветься
Безталання невсипуще
І нам усміхнеться,
Поєднає з недолею,
Спасибі нам скаже,
І помолиться, й заплаче,
Й тихо спати ляже.
Така моя рада, незнаємий брате,
Смирись перед богом, людей не займай,
Шукай собі брата в палатах і в хаті
І дбай домовину, а слави не дбай,
Бо вона не спинить віку молодого,
Не верне з-за літа нашої весни...
Отак-то, мій друже, молись, брате, богу
І мене в молитвах своїх пом'яни.

Росте в полі на могилі
Осика заклята,
Отам відьма похована,
Хрестітесь, дівчата,
Хрестітеся... і не кваптесь
На панів лукавих,
Бо згинете осміяні,
Наробите слави,—
Злої слави на сім світі,
А на тім!.. крий боже!

За гріхи такі великі
Сам бог не поможе.
Нехай пани знущаються,
Братами торгують
Та сльозами кровавими
Сатану частують.
Їх вже душі запродані,
То їм і байдуже,
А вам треба стерегтися,
Стерегтись, та й дуже!
Стережіться ж — кохайтеся
Хоч і з наймитами,
З ким хочете, мої любі,
Тільки не з панами.

Після осіннього Миколи [1]
Обідрані, троха́ не голі,
Бендерським шляхом уночі
Ішли цигане. А йдучи,
Звичайне, вольнії співали,
Ішли собі, а потім стали,
Шатро край шляху нап'яли,
Багаття вбоге розвели
І коло його посідали,
Хто з шашликом, а хто і так,
Зате він вольний, як козак
(Колись то був). Сидять, куняють,
А за шатром в степу співає,
Неначе п'яна, з приданок
Додому йдучи, молодиця.

(Голос за шатром)

«Ой у новій хаті
Полягали спати,
Молодій приснилось,
Що мати сказилась,
Батько утопився,
Свекор оженився,
І!.. гу!.. гу!.. гу!..»

Цигане слухають, сміються.
«І де тут п'яні ті возьмуться?
Оце, мабуть, із-за Дністра,

Бо тут все степ... Мара! Мара!!»
Цигане крикнули й схопились,
А перед ними опинилась
Та, що співала... жаль і страх.
В свитині латаній дрожала,
А на руках і на ногах
Од стужі кров повиступала,
І довгі коси в реп'яхах.
Постóяла і мовчки сіла
Коло огню, і руки гріла
На самім полум'ї. «Ну, так!
Оженився неборак!» —
Сама собі ніби шептала
І якось страшно усміхалась.

Цигане

А відкіля ти, молодице?

Відьма

Хто! я... я...

(Співає)

«Як була я молодиця,
Цілювали мене в лице,
А як стала стара баба,
Цілували б, була б рада».

Цигане

Співуча, нічого сказать,
Якби собі таку достать,
Та ще й медведя...

Відьма

Я співаю
Чи то сижу, чи то гуляю,
Все співаю, все співаю,
Уже забула говорить,
А перше добре говорила...

Цигане

Де ж ти була, що заблудила?

Відьма

Хто? Я?.. З дочкою пан лежить,
Огонь погас, а місяць сходить,
В яру пасеться вовкулак [2].
Я в приданка́х була, впилася
І молода не придалася,
А все то прокляті пани
З дівчатами такеє діють...
Піду ще сина хоронить,
А то без мене не зуміють
І в домовину положить...

Цигане

Не йди, небого, будь ти з нами,
У нас, єй-богу, добре жить.

Відьма

А діти єсть у вас?

Цигане

Немає.

Відьма

Кому ж ви їсти даєте?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
Лягаючи і встаючи,
За кого молитесь?.. Ох, діти,
І все діти... і все діти!
І мені нема де дітись.
Де не піду, усе за мною,
Вони з'їдять мене колись.

Цигане

Не плач, небого, не журись,
У нас дітей нема й заводу.

Відьма

Хоч з гори та в воду...

І тяжко, тяжко заридала.
Цигане довго дивувались,

Поки поснули — де хто впав,
Вона ж не спала, не журилась,
Сиділа, ноги устромила
В гарячий попіл. Виступав
Щербатий місяць з-за могили
І на шатро мов дивувавсь,
Аж поки хмари заступили.

Чом не спиться багатому,
Сивому гладкóму?
Чом не спиться убогому,
Сироті старому?
Один дума, як би його
На подзвін придбати,
А той дума, коли б швидче
Достроїть палати,
Отойді вже одпочину...
Аж у домовині.
А убогий і так собі
Де-небудь загине.
І обидва спочивають
І гадки не мають.
Убогого не згадують,
А того ще й лають.

Не спиться старому ні в полі, ні в хаті,
А треба як-небудь віку доживати.
Коло огню старий циган
З люлькою куняє
І дивиться на приблуду,
Може, що й гадає.

Циган

Чому не ляжеш, не спочинеш,
Зірниця сходить, подивись.

Відьма

Дивилась я, вже ти дивись.

Циган

Ми рано рушимо, покинем,
Як не проспишся...

Відьма

Не просплюсь.
Уже ніколи не просплюсь,
Отак де-небудь і загину
У бур'яні...

(Співає)

«Гаю, гаю, темний гаю,
Тихенький Дунаю.
Ой у гаю погуляю,
В Дунаї скупаюсь,
В баговинні зеленому
Трошки одпочину
Та, може, ще хоч погану
Приведу дитину».

Дарма... аби собі ходило
Та вміло матір проклинать.
Цить... цить... чи бачиш, на могилі
Очима лупа кошеня,
Ото до мене... кицю... кицю...
Не йде, прокляте бісеня,
А то дала б тобі напиться,
Впилося б добре...

(Співає)

«Стоїть кутя на покуті,
А в запічку діти,
Народила, наплодила,
Та нігде подіти.
Чи то потопити,
Чи то подушити.
Чи жидові на кров продать,
А гроші пропити?»

Що, добре наші завдають!
Ото-то й то, а ти не знаєш,
Сідай лиш ближченько отут,
Я розкажу тобі. Ти знаєш,
Що й я в Волощині була,
Близнят в Бендерах [3] привела.
У білих Яссах колихала,

У Дунаєві купала,
В Туреччині сповила
Та й додому понесла —
Аж у Київ; та вже дома
Без кадила, без кропила
За три шаги охрестила,
А три шаги пропила.
Упилася, упилась
І досі п'яна...
І вже ніколи не проспіюся,
Бо я вже й бога не боюся
І не соромлюся людей...
Коли б мені отих дітей
Найти де-небудь! Ти не знаєш,
Чи є в Туреччині война?

Циган

Була колись, тепер нема,
Умер найстарший старшина.

Відьма

Я думала — в Туреччині,
Аж і там немає.
Ось слухай же, скажу тобі,
Кого я шукаю.
Я шукаю дочку мою
І сина Івана,
А ще гірше я шукаю
Проклятого пана,
Щоб задушить, бо як узяв
Мене молодою,
Та й остриг, неначе хлопця,
І скрізь за собою
Возив мене, у Бендерах
Тойді ми стояли
З москалями, а москалі
Турка воювали.
Отож якраз против спаса
Привела близнята,
А він, прóклятий, покинув,
Не вступив і в хату,
Пішов собі з москалями,
А я з байстрюками

В Україну повернула
Босими ногами.
Острижена — та й байдуже.
Ішла та питала
До Києва. І що з мене
Люди посміялись,
Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок. То сяк, то так
На свою країну
Доплентала, одпочила,
Вечора діждала—
Та й у село, хотілось, бач,
Щоб люде не знали.
Підкрадаюся до хати —
Аж огню немає.
Я думала, що спить батько,
Аж він умирає.
І нікому руки скласти,—
Я перелякалась.
Хата пусткою смерділа.
От я заховала
Близнят своїх у коморі,
Убігаю в хату,
А він уже ледве стогне,
Я до його: «Тату!
Тату, тату! Це я прийшла»,
За руку хапаю.
І він мене взяв за руку
І шептав: «Прощаю!..
Прощаю... і...» — тільки й чула,
Бо, здається, впала
Та й заснула — якби була
Довіку проспала.
Опівночі прокинулась,
Щось ходить по хаті,
А за руку батько давить.
«Тату! — кличу.— Тату!»
Аж він уже так, як крига,
Насилу я руку
Випручала... Що, цигане,
Якби таку суку
Тобі дочку — чи простив би?

Циган

Простив би, єй-богу.

Відьма

Та мовчи вже, бо забуду,
Я молилась богу...
Ба ні, дітей годувала,
Та в засік ховала,
Та, здається, ще очіпок
Клоччям вимощала,
Щоб не знать було, що стрига,
Прибралась, ходила,
Поки люде домовину
Надво́рі робили,
Доробили, положили,
Понесли, сховали,
І одна я з близнятами
На світі осталась.

(Плаче і співає)

«Через яр ходила
Та воду носила,
Коровай сама бгала,
Дочку оддавала,
А сина женила
І... гу...»

Циган

Не скигли, бо ти всіх побудиш!

Відьма

Хіба я скиглю, навісний!

Циган

Та добре, добре, що ж дальш буде,
Розка́зуй лиш...

Відьма

А що даси?
Навариш завтра мамалиги,
Я й кукурузи принесу...
Постривай же, нагадала.

З дочкою ліг спати,
А сина взяв у лакеї,
Громадою з хати...
Еге... еге... громадою.
Я собак дражнила
Попід вікнами з старцями
І близнят водила
За собою, щоб привчались,
Аж і сам приїхав.
Отойді було громаді
І всім достолиха,
Щоб мене не виганяли
З батьківської хати,
А мене взяв з близнятами
До себе в палати.
Ростуть мої близняточка,
А я утішаюсь
І з лютою гадиною
Я знову кохаюсь,
Докохалася до краю...
Сина у лакеї
Занапастив, а з дочкою,
Чи чуєш, з своєю...
Чи це не гріх, по-вашому,
І в вас так уміють?..
А мені дав карбованець
Та послав у Київ,
Щоб я богу помолилась.
Отож я й ходила
І молилась, ні, цигане,
Я дáрмо молилась.
Чи в вас є бог який-небудь?
От же в нас немає,
Пани вкрали та в шкатулі
У себе ховають.
Вертаюся із Києва,
Замкнуті покої,
Пан поїхав десь з дочкою,
Як перше зо мною.
І сина взяв,— потім... потім...
Далебі, не знаю,
Що робилось,— мені снилось,
Ніби я літаю

Над байраками совою
І дітей шукаю.
Та то бредня. Я не дітей —
Я шукала пана,
Та тепер уже не треба,
Піду у цигане.
Я вже сина оженила,
А дочка й так буде,
Лазитиме попідтинню,
Поки стопчуть люди.
Ти не бачив мого сина?
Там такий хороший,
Такий, як ти. А знаєш що?
Позич мені грошей,
А я намиста накуплю
І тебе повішу
Та й піду собі додому...
Дивись: миша... миша...
Несе у Київ мишенят,
Не донесеш, утопиш десь
Або пан одніме...
Чи я найду дітей своїх,
Чи так і загину?!..»
Та й замовкла, мов заснула.

Цигане вставали —
Розбирали шатро своє,
В дорогу рушали.
Та й рушили, пішли степом.
І вона устала
Та й пішла сама за ними,
А йдучи, співала:
«Кажуть люде, що суд буде,
А суду не буде,
Бо вже мене осудили
На сім світі люди».

За селом село минали,
В городи ходили,
І, мов диво, за собою
Приблуду водили.
І співала й танцювала,
Не пила й не їла,

Неначе смерть з циганами
По світу ходила.
Потім разом перестала,
Стала їсти, й пити,
І ховатись за шатрами,
І богу молитись.
То таке їй поробила
Стара Маріула,
Якимсь зіллям напоїла,
То воно й минуло.
Потім її сама стала
Вчить лікарювати.
Які трави, що од чого,
І де їх шукати.
Як варити, напувати,
Всьому, всьому вчила.
І приблуда училася,
І богу молилась.
Літо й друге проблукала
Та трави сушила,
А на третє в Україну
З ними приблудила.
Поклонилась Маріулі
За науку в ноги,
Попрощалась з циганами,
Помолилась богу
Та й пішла собі додому
На свою країну,
Рада, рада та весела,
Мов тая дитина.
Які села прохожала —
Болящих питала,
І травами напувала,
І всім помагала.
Восени прийшла додому,
Пустку затопила,
Вимазала, упоралась
І легко спочила,
Як у раї, все забула,
І злеє й незлеє,
Всіх простила, всіх любила
І мов над землею
Святим ангелом витала,

Так їй легко стало.
Мов в палатах, в своїй хаті
Перезимовала.
І сусіди не цурались,
Все село любило,
Бо вона все по болящих
День і ніч ходила,
І всякому помагала,
І плати не брала,
А що брала, то калікам
Зараз оддавала.
Або свічечку в неділю
Спасові поставить
За всіх грішних, а у себе
Й шага не оставить.
«Нащо мені,— було каже,—
Чи то в мене діти?»
Та й заплаче, отак вона
Меж чужими в світі
Вік недовгий доживала.
Дівчата, бувало,
І днювали й ночували,
Хату прибирали,
І мазали, і квітчали,
І їсти варили,
І ворожить не просили —
Так собі любили.
У хаточці чисто, тихо,
Ясно, як у раї,
І, знай, двері поскрипують,
Ніхто не минає —
Той добридень прийде скаже,
Той зілля попросить,
Той бубличків, паляничку,
Всього понаносять,
Аби було з ким пожити,
Добром поділитись.
Отак вона в селі жила
І вкрита, і сита.
І любили, і вітали,
І всього давали,
А все-таки покриткою
І відьмою звали.

З недугами і болячками
З трьома чи й більше лікарями
Із-за німецької землі
Весною пана привезли.
Тілько самого. А де ж діти?
Дочку на хóрта проміняв,
А сина в карти проіграв!
І так трапляється на світі.
А що ж ми маємо робить?
Отож взяли його лічить,
Лічили, аж утрьох лічили,
Уже чого з ним не робили,
Та ба, не буде вже грішить,
А ще б хотілося... Простила,
Святого зілля наварила
І, милосердая, з села
Лічити ворога пішла
В палати сумнії, просила,
Щоб зіллям пана напоїть,
Божилася, що буде жить,
І лікарі не допустили,
Прогнали, трохи ще й не били,—
Взяла горщечок та й пішла.
Ідучи, діточок згадала,
Заплакала... і жаль їй стало,
Що панові не помогла.

Весна зиму проганяє,
І зелений по землі
Весна килим розстилає,
Із ірію журавлі
Летять високо ключами,
А степами та шляхами
Чумаки на Дін пішли.

І на землі, і на небі
Рай,— і я не знаю,
Якого ще люди раю
У бога благають.
А тим часом непрощенний
Грішний умирає
У будинках. Уже його
Й сакраментовали [4],

Клали долі на соломі
І стелю знімали,
Не вмирає. І лікарі
Нічого не вдіють.
Потім трохи полегшало.
«Покличте Лукію»,—
Шепнув, та аж затрусився.
Привели в палати
Мою відьму, і лікарі
Вже стали прохати,
Щоб помогла. Прийшла вона,
І у ногах стала,
І тихенько за грішного
«О т ч е н а ш» читала.
Пан неначе прокинувся,
Глянув кругом себе
І на неї... та й закричав:
«Не треба! не треба!
Іди собі... або стривай,
Чи ти не забула?
Прости мене... прости мене...»
І сльози блиснули
Вперше зроду. «Я прощаю,
Я давно простила».
І свічечку дала в руки,
І перехрестила.
Заснув ворог перед нею,
Як тая дитина.
А її за свою душу
Молитись покинув.

Сорокоусти [5] наймала,
У Київ ходила
Та за пана за грішного
Господа молила.
І восени вернулася
В село зимовати,
Так, як матір, привітали
Ласкаві дівчата,
І знов стали на досвітки
До неї ходити,
І знов стали, як матері,
Лукії годити.

А вона їх научала,
Як на світі жити,
Розказує, як і вона
Колись дівувала
І як пана полюбила,
Покриткою стала,
І як стригою ходила,
Близнят породила,
Як блукала з циганами,
І як її вчила
Лікарювать Маріула,
І де що робилось,
Усе, було, розказує,
Аж плачуть дівчата
Та хрестяться, жахаються,
Ніби пан у хаті.
А вона їх розважає,
Просить, заклинає,
Щоб з панами не кохались,
Бо бог покарає.
Що «підете й ви по світу
Так, як я ходила,
Батька й матір погубите,
Як я погубила,
Дітей своїх на сміх людям
Пустите по світу.
Так, як я... як я... пустила
Діти, мої діти».

Отак вона научала.
Дівчата хрестились
Та плакали,— а уночі
Пани все їм снились.
І з рогами і хвостами
Одрізують кóсу,
Та кусають, та сміються
І простоволосу
На собак тощо міняють,
У дьогті купають,
І виводять на улицю,
І людей скликають
Дивитися. Отаке-то
Дівчаточкам снилось,

А все-таки на досвітки
До неї ходили.

Прийшла весна зеленая,
Стара моя встала,
Пішла в поле шукать зілля
Та там і осталась.
І обідать і вечерять
Варили дівчата,
Та не знали, де ділася
Їх нерідна мати.
Пастухи в селі сказали,
Що коло могили
У калюжі стару відьму
Чорти утопили.
Найшли її, громадою
Без попа сховали
На могилі й осиковим
Кілком пробивали.
А дівчата засіяли
Могилу цвітами
І осику поливали
Своїми сльозами.
І виросла на могилі
Осика заклята,
Отам відьма похована,
Молітесь, дівчата.
Молітеся і не кваптесь
На панів лукавих.
Бо згинете осміяні,
Наробите слави.

Седнев,
1847, марта 7

* *
*

За що ми любимо Богдана?
За те, що москалі його забули,
У дурні німчики обули
Великомудрого гетьмана.

[*1845—1847*]

ПРИМІТКИ

У першому томі вміщені всі відомі нам поетичні твори Т. Шевченка, написані до його арешту 5 квітня 1847 р. Тексти їх подаються за виданням: Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах, т. 1. К., Вид-во АН УРСР, 1963.

Значна частина поезій і поем, що друкуються у цьому томі, побачили світ уже після смерті Шевченка. А два твори опубліковані тільки після Великого Жовтня, у 1939 році.

Переважна більшість рукописів Шевченкових поезій зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Але наявні автографи охоплюють в основному період поетичної творчості Шевченка від 1843 р. Це передусім рукописний збірник-зошит «Три літа», в якому зібрані автографи поезій 1843—1845 рр. До речі, цей зошит видавництво «Наукова думка» 1966 р. опублікувало фототипічним способом.

Рукописів ранішого часу збереглося дуже мало. Твори раннього періоду представлені здебільшого тільки в друкованому вигляді та в рукописних копіях. Перші поетичні спроби Шевченка до нас не дійшли. З найраніших творів нам відомі лише балада «Причинна» (у першодруку й списках) та поезія «Нудно мені, тяжко — що маю робити?» (приписується Шевченкові).

ПРИЧИННА

Вперше надруковано в альманасі «Ластівка» (1841).

Автограф не зберігся.

1. Причинна — жінка, яка втратила психічну рівновагу внаслідок того, що їй, за давніми народними уявленнями, щось пороблено, в даному разі — ворожкою.

ДУМКА («ТЕЧЕ ВОДА В СИНЄ МОРЕ...»)

Вперше надруковано в альманасі «Ластівка» (1841) як продовження поезії «На вічну пам'ять Котляревському». У «Кобзарі» 1860 р. вірш надруковано як окремий твір під назвою «Думка».

Автограф не зберігся.

ДУМКА («ВІТРЕ БУЙНИЙ, ВІТРЕ БУЙНИЙ!»)

Вперше надруковано в альманасі «Ластівка» (1841) під назвою «Вітре буйний...».

Автограф не зберігся.

ДУМКА («ТЯЖКО-ВАЖКО В СВІТІ ЖИТИ...»)

Вперше надруковано в альманасі «Молодик» (1843, № 2).

Автограф зберігається в рукописному відділі Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна (ф. 177, № 10792).

ДУМКА («НАЩО МЕНІ ЧОРНІ БРОВИ...»)

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1840 р. під назвою «Думка».

Автограф зберігається в Центральному державному історичному архіві УРСР (ф. 1629, оп. 2, № 4).

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Вперше надруковано в альманасі «Ластівка» (1841).

Автограф не виявлено.

1. Котляревський, Іван Петрович (1769—1838) — перший український письменник-класик, автор славнозвісної поеми «Енеїда» та п'єс «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник».

Поезія є відгуком на смерть Котляревського.

2. Де ватагу пройдисвіта... — Йдеться про троянців на чолі з Енеєм. Так про них писав і Котляревський: «Один з троянської ватаги...», «Еней пройдисвіт і не промах...».

3. Троя — стародавнє місто в Малій Азії при вході в протоку Дарданелли, столиця Троянського царства. Під час тривалої війни в XIII ст. до н. е. греки зруйнували Трою дотла. Еней — один з героїв тієї війни. Легенди розповідають, що після зруйнування міста троянці на чолі з Енеєм попливли світ за очі. Зазнавши багато пригод, вони прибули, зрештою, до теперішньої Італії й поклали початок Римській державі. Подвиги Енея оспівав римський поет Публій Вергілій Марон (70—19 рр. до н. е.). Котляревський скористався сюжетом його твору і в своїй однойменній поемі змалював життя й побут України XVIII ст.

КАТЕРИНА

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1840 р. з цензурними купюрами.

Автограф не виявлено.

1. Жуковський, Василь Андрійович (1783—1852) — відомий російський поет і перекладач, що разом з художником К. Брюлловим допоміг викупити Шевченка з кріпацтва. На згадку про день викупу — 22 квітня (ст. ст.) 1838 р. — поет присвятив йому поему.

2. Москалі — тут — офіцери царської армії.

3. Пішов москаль в Туреччину... — тобто на війну з Туреччиною.

4. Кете — дайте.

5. З прощі — з богомілля.

6. Шаг — гріш, півкопійки. Дрібна грошова одиниця тих часів.

7. Гетьманщина — суспільно-політичний устрій на Україні в XVII—XVIII ст. ст.

8. Покотьоло — дерев'яне кружало.

9 Карбівничий — той, хто карбує дерева, лісник.

10 Берлин — старовинна карета.

ТАРАСОВА НІЧ

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1840 р. з цензурними купюрами. Автограф не виявлено.

1. Тарасова ніч — ніч розгрому армії польського гетьмана Конецпольського. В поемі оспівано повстання українського народу проти польської шляхти навесні 1630 р. Очолював повстання Тарас Федорович, якого в деяких історичних працях названо Трясилом. Вирішальний бій стався під Переяславом 22 травня, після трьох тижнів упертої боротьби повстанців проти польського шляхетського війська. Вночі над р. Альтою повстанці вщент розгромили армію Конецпольського, в складі якої були і наймані німці.

2. Уніати — прибічники унії, проголошеної 1596 р. в м. Бресті. За цією унією православна церква на Україні й Білорусії була підкорена церкві католицькій.

Запровадила унію польська шляхта з метою зміцнення своєї політичної влади на Україні, з метою штучної полонізації українського народу та насильного віддалення його від народу російського. Вище православне українське духовенство, щоб зберегти своє привілейоване становище, зрадило інтереси народу, заявило польському королеві Сигізмунду III про свою згоду на об'єднання православної церкви з римсько-католицькою і домовилося з Ватіканом про основні принципи унії.

Політика угоди з Ватіканом і насадження на Україні католицизму викликали рішучий протест народних мас.

3. Наливайко, Северин — ватажок народного повстання проти шляхетської Польщі в кінці XVI ст. (1594—1596); був захоплений у полон і страчений у Варшаві 1597 р. З ім'ям Наливайка пов'язано багато народних пісень і легенд.

4. Кравчина — Кравчиною називали Северина Наливайка (походженням з кравців).

5. Павлюга — Шевченко має тут на увазі Павлюка (Павла Михновича Бута) — одного з ватажків народного повстання 1637 р. проти шляхетської Польщі. Страчений у Варшаві 1638 р. У даному випадку — анахронізм, бо Павлюк виступав пізніше — після повстання під проводом Тараса Трясила.

6. Бунчук — бунчуг — древко з мідним наконечником, з-під якого звисав кінський волос.

7. Трубайло — Трубіж — річка на Полтавщині, притока Дніпра, на якій стоїть Переяслав (тепер Переяслав-Хмельницький).

8. Альта — річка, притока Трубежу.

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ...

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1840 р.

Автограф не виявлено.

1. З булавами, з бунчугами.— Булава і бунчуг — ознаки гетьманської влади.

ПЕРЕБЕНДЯ

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1840 р. з присвятою Є. П. Гребінці.

Автограф не виявлено.

1. Перебендя — балакуча, химерна людина, в даному разі кобзар (від слова перебендювати, перебирати, вередувати).

2. Чалий, Сава — сотник українського козацького війська середини XVIII ст. 1736 р. зрадив інтереси народу й перейшов на бік польської шляхти, за що 1741 р. був страчений козаками.

3. Про Лазаря — тобто пісню, в якій використано євангельську легенду про бідного Лазаря.

4. Як Січ руйнували.— Запорозьку Січ зруйновано і ліквідовано в червні 1775 р. за наказом Катерини II, щоб усунути загрозу повстанських рухів. Адже Запорозька Січ завжди була центром, де нагромаджувались сили повстанців.

ТОПОЛЯ

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1840 р. з присвятою сестрі Шевченкового товариша по Академії мистецтв — П. С. Петровській.

Автограф не виявлено.

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1840 р. з цензурними купюрами.

Автограф не виявлено.

1. Квітка-Основ'яненко, Григорій Федорович (1778—1843)— відомий український письменник. Писав російською і українською мовами. Він тепло відгукнувся на вихід «Кобзаря» і «Гайдамаків», листувався з Шевченком.

Прочитавши 1839 р. в петербурзькому журналі «Отечественные записки» нарис Г. Основ'яненка «Головатий» про кошового отамана Чорноморського козацького війська, Шевченко звернувся до автора з поезією «До Основ'яненка». На зв'язок поезії з нарисом Квітки вказували такі рядки першої редакції:

Наш завзятий Головатий
Не вмре, не загине,
От де, люди, наша слава,
Слава України!

ІВАН ПІДКОВА

Вперше надруковано в «Кобзарі» 1840 р. з присвятою В. І. Штернбергові (див. прим. до поезії «На незабудь»).

За кордоном зберігається уривок автографа, за яким поема друкувалася у «Кобзарі» 1860 р.

1. Іван Підкова — козацький ватажок другої половини XVI ст., відомий в народі походами проти турків. Про його морський похід відомостей немає.

2. Синоп — місто в Туреччині, на березі Чорного моря.

3. Царград — давня слов'янська назва Константинополя, столиці Візантії, завойованої турками в XV ст. З 1453 р. Константинополь став столицею Оттоманської імперії і почав називатися Стамбулом (по тур. Істамбул). За традицією наші предки продовжували називати Царградом і перейменований Константинополь — султанський Стамбул.

Н. МАРКЕВИЧУ

Вперше надруковано в альманасі «Молодик» (1843, № 2).

Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, № 26.

1. Маркевич, Микола Андрійович (1804—1860) — історик, поет і етнограф, автор п'ятитомної «Истории Малороссии», знайомий Шевченка.

НА НЕЗАБУДЬ (Штернбергові)

Вперше надруковано в журналі «Киевская старина» (1902, № 2).

Вірш написаний на примірнику «Кобзаря» 1840 р., подарованому Шевченком у 1840 р. В. І. Штернбергові у зв'язку з його від'їздом до Італії.

Де зараз автограф — невідомо.

1. Штернберг, Василь Іванович (1818—1845) — художник, товариш Шевченка по Академії мистецтв. Деякий час Шевченко і Штернберг жили разом на 5-й лінії Васильєвського острова в будинку Аренса, щиро дружили, малювали один на одного портрети-шаржі та різні побутові картинки з свого спільного життя.

ГАЙДАМАКИ (Поема)

Перший розділ поеми опубліковано в альманасі «Ластівка» (1841). Поема в цілому вперше надрукована окремим виданням 1841 р. з цензурними купюрами.

Автограф не виявлено.

1. Гайдамаки — українські повстанці, переважно з селян, що боролися проти гніту польського панства. Особливою силою відзна-

чилися повстання 1733—1734 і 1768 років. Останнє повстання (відоме під назвою Коліївщина, очолене Залізняком та Гонтою) і стало темою Шевченкового твору.

2. Вавілон — одне із славнозвісних міст стародавнього світу, розташоване на берегах Євфрату. Славилося одним із «семи чудес світу» — висячими садами, влаштованими на штучних кам'яних терасах, що підносилися одна над одною біля царського палацу.

3. Все письменні, друковані... і далі.— Тут Шевченко полемізує з реакційною критикою, яка заперечувала саме існування української мови.

4. Матрьоша, Параша, паркет, шпори — ходові поетичні імена і образи тогочасної романсової поезії. Султан — оздоба з волосу чи з пір'я на парадних головних уборах царської армії.

5. Скутар — передмістя Стамбула, колишньої столиці Туреччини.

6. Тма, мна — трилітерні склади в церковнослов'янському букварі; по такому букварю вчився Шевченко в дитячі роки.

7. Оксія — надрядковий значок в церковнослов'янських книгах, означає наголос над складом.

8. Щирий батько — Григорович Василь Іванович (1786—1865) — конференц-секретар Академії мистецтв, брав активну участь у викупі Шевченка з кріпацтва, допоміг йому стати пансіонером (стипендіатом) Товариства заохочення художників. Високо цінуючи турботи і допомогу Григоровича, поет присвятив йому поему «Гайдамаки» на згадку про день викупу.

9. Інтродукція — введення, вступ до музичного або словесного твору. Оскільки в поемі був уже ліричний вступ, Шевченко назвав історичний вступ «Інтродукцією».

10. Степан — Стефан Баторій, король Польщі з 1576 до 1586 р.

11. Ян Собієський — Ян Собеський, король Польщі у 1674—1696 рр.

12. Дивилися, як королі із Польщі втікають...— По смерті короля Сигізмунда-Августа в Польщі перевелася династія Ягеллонів. За конституцією, королем було обрано Генріха III Валуа з роду Бурбонів. Звиклий до абсолютистських порядків французького двору, Генріх Валуа не дотримувався норм шляхетської конституції, внаслідок чого між королем і шляхтою почалися чвари. Після смерті брата Карла IX Генріх Валуа, пробувши в Польщі три місяці, виїхав назавжди до Франції.

13. «Nie pozwalam!» (польське «Не дозволяю!») — право вето, яке мав у XVII—XVIII ст. ст. кожен член польського сейму, не згодний з тією чи іншою постановою. Досить було одного вигуку

«Nie pozwalam!», щоб постанова не була прийнята. Шляхетська анархія та економічна слабкість країни, як наслідок безнастанних війн, привели її кінець кінцем до занепаду. В 1772—1795 рр. Польща була поділена між трьома державами — царською Росією, Пруссією та Австрією.

14. Понятовський, Станіслав-Август — останній король Польщі (1764—1795). Формально обраний сеймом, а фактично поставлений Катериною II, він був слухняним знаряддям у руках російського царизму. При ньому Польща втратила свою державність.

15. Пулавський і Пац — польські шляхтичі, що очолювали опозицію проти Понятовського, керували повстанням польської шляхти. Повстання було придушене за допомогою царського війська.

16. Конфедерації — об'єднання, збройні союзи польської шляхти, невдоволеної політикою Понятовського, зокрема законом 1768 р., за яким православні зрівнювались у правах з католиками, а права шляхти обмежувались. Конфедерації виступали під гаслом оборони католицької віри, шляхетської волі. Найміцнішою конфедерацією була Барська (м. Бар на Поділлі) на чолі з Пулавським. На Україні конфедерати знущалися з народу, грабували, руйнували житла. Коліївщина (1768) була відповіддю українського народу на нелюдську експлуатацію і знущання польської шляхти.

17. Герш-ту? *(Євр.)* — Чи ти чуєш?

18. «Вільшана, або Ольшана — містечко Київської губернії, Звенигородського повіту, між Звенигородкою і Вільшаною по старому шляху Боровиків хутір і корчма, де б то Ярема Байстрюк, а потім Галайда, був у жида наймитом. (Од старих людей)».— *Прим. Шевченка.*

19. Імості *(польськ.)* — милостивій пані, її милості.

20. Літаня (літанія) — католицьке урочисте благальне молитвословіє. Тут вжито в переносному значенні — нецікава для конфедератів розповідь Лейби.

21. Схизматик.—«Неуніатів ляхи називали схизматами».— *Прим. Шевченка.*

22. Шеляг — старовинна польська дрібна монета.

23. Титар — ктитор, церковний староста.

24. «My żyjemy, my żyiemy, Polska nie zginęła»—«Ми живемо, ми живемо, Польща не загинула»— слова з державного гімну тодішньої Польщі.

25. Свячений — гайдамацький ніж.

26. «Про конфедератів так розказують люди, котрі їх бачили; і не диво, бо то була все шляхта z honorem, без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба».— *Прим. Шевченка.* Z honorem — з гонором, з пихою, з почуттям власної гідності.

27. Навіки, праведний, заснув.— «Анахронізм: титаря ляхи замучили зимою, а не літом».— *Прим. Шевченка.* Події, відтворені поетом у розділі «Титар», мають своїм джерелом дійсний факт, що стався трохи раніше, 1766 р.

28. Чигирин — місто на р. Тясмин, притоці Дніпра. В XVII ст., починаючи від Богдана Хмельницького, був місцем перебування українських гетьманів. У січні 1653 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, яка прийняла рішення продовжувати боротьбу проти шляхетської Польщі і добиватися возз'єднання України з Росією.

29. Щедрої гостинець пані.— Селяни, учасники Коліївщини, вірили легенді, нібито Катерина II підтримує селянське повстання і посилає зброю: вози залізної тарані — вози із зброєю — ножами. Згодом повстанці переконалися в облудності цієї легенди, коли царське військо, за вказівкою Катерини II, допомогло польській шляхті придушити рух селянських мас.

30. Головатий — останній суддя Запорозького війська — Павло Головатий (1715—1795). Та, можливо, тут Шевченко має на увазі Антона Головатого, писаря, одного з організаторів Чорноморського козацького війська.

31. Залізняк, Максим — козак-запорожець, один з керівників повстання 1768 р. Організував повстанські загони і привів їх від Чигирина до Умані — міста, що належало тоді польському магнатові Потоцькому. Під Уманню Залізняк з'єднався з загоном другого керівника Коліївщини — Гонти.

32. Гонта, Іван — сотник уманського надвірного козацтва, що служило при шляхетському дворі. На початку повстання став на бік повсталого народу. Під керівництвом Залізняка і Гонти повстанці взяли Умань. Коли повстання було придушене, польська шляхта нещадно розправилася з учасниками повстання. Особливо жорстоко карали полонених у Сербах і Кодні: багатьом з них стинали голови, садили на палі, різали вуха, вирізали ремені зі спини. Гонту після нелюдського катування стратили, порубавши на шматки. Залізняка, як російського підданого, судив царський суд і після жорстокої кари батогами заслав до Сибіру, де він і помер. Сама — Катерина II.

33. Волох.—«За гайдамаками ходив кобзар; його називали сліпим Волохом. (Дід розказував)».— *Прим. Шевченка.*

34. Господарі — князі Молдавії та Волощини — князівств роз'єднаної тоді Румунії, що були під владою турецького султана.

35. Богдан — гетьман Богдан Хмельницький, видатний український державний діяч і полководець. У 1648—1654 роках очолював визвольну боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі. В Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, схвалених ЦК КПРС, говориться: «Історичною заслугою Богдана Хмельницько-

го є те, що він, виражаючи споконвічні сподівання і прагнення українського народу до тісного союзу з російським народом і очолюючи процес складання української державності, правильно розумів її завдання і перспективи, бачив неможливість врятування українського народу без його об'єднання з великим російським народом, наполегливо добивався возз'єднання України з Росією».

В боротьбі проти польської шляхти Богдан Хмельницький підтримував також дружні стосунки з Молдавією і Волощиною.

36. «Чорний шлях виходив од Дніпра, меж устями річок Сокорівки і Носачівки, і біг через степи запорозькі, через воєводства Київське, Подольське і Волинське — на Червону Русь до Львова; Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву».— *Прим. Шевченка.*

37. Благочинний — священик, який доглядав за духівництвом кількох парафій. Тут, очевидно, мається на увазі ігумен Мотронинського монастиря Мелхіседек Значко-Яворський, що вів боротьбу проти унії на Правобережній Україні.

38. Конашевич — Петро Сагайдачний — гетьман війська Запорозького в 1614—1622 рр. Уславився походами на Крим і Туреччину.

39. «Павла Наливайка живого спалили в Варшаві, Івана Остряницю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчетвертували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зіновій-Богдан і сини його Тимофій були поховані в Суботові, коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злості спалив їх мертвих (Георгій Конисський)».— *Прим. Шевченка.* Остряниця, або Острянин Яцько (Яків),— один з керівників антишляхетських повстань на Україні у 1637—1638 роках, був гетьманом Запорозького війська у 1638 році. Коронний гетьман — головнокомандуючий польського війська в XVI—XVIII ст. ст. Георгій Конисський (1717—1795)— єпископ Білоруський, відомий проповідник і захисник православія. Довгий час йому приписувалося авторство «Истории русов».

40. Богун, Іван — вінницький полковник, талановитий полководець під час визвольної війни 1648—1654 рр. проти шляхетської Польщі, один із соратників Богдана Хмельницького, страчений шляхтою 1664 р.

41. Жовті Води (річка) і Корсунь — місцевості, зв'язані з початком визвольної війни 1648—1654 років. На Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. козацьке військо на чолі з Богданом Хмельницьким вщент розгромило польсько-шляхетське військо. Тарас — Тарас Трясило.

42. А диякон... і далі.— Шевченко в поетичній формі передає те, що чув з уст народу. За переказами, духівництво Мотронинського монастиря освятило ножі на розправу з шляхтою. «Так про чигринське свято розказують старі люди».— *Прим. Шевченка.*

43. Треті півні — сигнал до повстання під час Коліївщини.

44. Рось і Альта — річки, на берегах яких відбувалися бої повсталих селян з польською шляхтою. Відомі в історії запеклістю і великим пролиттям крові. Битва на Альті дістала назву Тарасової ночі. Сена — річка, на якій стоїть Париж і де сталася свого часу страхітлива різанина на релігійному грунті. «Тарасова і Варфоломеєва ночі одна другої варт, на стид римської тіари».— *Прим. Шевченка.* Варфоломіївська ніч — винищення католиками гугенотів (протестантів) у Парижі в ніч проти 24. VIII 1572 р. (проти дня св. Варфоломія).

45. А найперша Медведівка небо нагріває.—«Розказують, що Залізняка есаул, не діждавши третіх півнів, запалив Медведівку — містечко між Чигрином і Звенигородкою».— *Прим. Шевченка.*

46. Домаха — шабля з дамаської, тобто найкращої сталі, такої, яку виготовляли в Дамаску (Сірія).

47. Галайда — бездомний бурлака.

48. Виїхали за царину...— за околицю, за оту засіяну поблизу села чи міста ниву.

49. А хто винен? Ксьондзи, єзуїти.— До унії козаки з ляхами мирилися, і якби не єзуїти, то, може б, і не різалися; єзуїт Посевін, легат папський, перший начав унію в Україні».— *Прим. Шевченка.* Легат — уповноважений папи.

50. «Керелівка, або Кириловка,— село Звенигородського повіту».— *Прим. Шевченка.* Нині це с. Шевченкове. Там поет провів свої дитячі роки.

51. Будища.—«Село Будище, недалеко од Керелівки; в яру озеро, і над озером ліс невеликий; зоветься Гупалівщиною за те, що там Залізняк збивав ляхів з дерева. Льохи, де був захований шляхетський скарб, і досі видно, тільки вже розруйновані».— *Прим. Шевченка.*

52. Дукачик — дукат — венеціанська золота монета вагою близько 3,5 гр. За часів Коліївщини його оцінювали приблизно в 3—3,5 крб. «Червоний золотий»— так називали його на Україні. «Червонець, що дав Залізняк хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, котрому був даний,— я сам його бачив».— *Прим. Шевченка.*

53. «Лисянка — містечко Звенигородського повіту, над річкою Гнилим Тікичем. Тут зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували

старосвітський будинок, Богданом нібито будований».— *Прим. Шевченка.*

54. Ось копійка...— За деякими відомостями, царська копійка правила за знак належності до гайдамаків.

55. Пів-упруга — в даному разі міра часу — четверта частина робочого дня.

56. «Лебедин — дівочий монастир, меж Чигрином і Звенигородкою».— *Прим. Шевченка.* А поблизу нього і село такої ж назви.

57. «Майданівка — село недалеко од Лисянки».— *Прим. Шевченка.*

58. «Загрібай, мамо, жар, жар...»— весільна пісня.

59. «Ісаія, ликуй!»— церковна пісня, яку виконували під час вінчання.

60. «Умань — город повітовий губернії Київської».— *Прим. Шевченка.* Нині Черкаської області.

61. Чотири віршовані рядки Шевченко взяв з народної пісні про Швачку. Цей епіграф поет додав у виданні 1860 року.

62. Кінні narodowi —«Kawaleria Narodowa»— так звались польські драгуни; їх тоді було в Умані 3000, і всі були побиті гайдамаками».—*Прим. Шевченка.*

63. Гонта не вбивав своїх дітей. Навіть синові уманського губернатора Младановичу, якому тоді було 7 років, Гонта зберіг життя. Згодом Младанович виступив зі своїми спогадами про Коліївщину, але про вбивство Гонтою своїх дітей не згадує.

64. Базиліани — ченці, що входили до уніатського ордену св. Василія. В Умані базиліани мали школу для шляхетських дітей.

65. Мінеї — Четьї-Мінеї, від слова «читати» і грецького слова «мен» (мін)— місяць: «щомісячна читанка»— збірник життєписів легендарних християнських святих в дванадцяти частинах, за порядком місяців.

66. Нема Гонти...— «Зрадою взяли ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах в польський лагер недалеко Балти з одрізаним язиком і правою рукою. Б., польський генерал, так велів зробить, потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза; потім зняли 12 пасм з спини шкури. Гонта повів очима і страшно глянув на Б., той махнув рукою — і розняли Гонту начетверо, розвезли тіло і поприбивали на середохресних шляхах. Залізняк, почувши, що так страшно ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та й розійшлися».— *Прим. Шевченка.* Відомості про катування Гонти наводять польські мемуаристи. *Б.* — Браніцький. Про смерть Залізняка див. примітку 32.

67. «Злодій, розбійник, або гайдамака,— такими остались гайда-

маки по Коліївщині. Такими їх називають і досі».— *Прим. Шевченка.* Така слава за гайдамаками, поширена шляхтою, утвердилася в реакційній історіографії. Проти спроб реакційних істориків називати гайдамаків «розбійниками» спрямована поезія Шевченка «Холодний Яр» (1845).

ВІТЕР З ГАЄМ РОЗМОВЛЯЄ...

Вперше надруковано в журналі «Вестник Европы» (1909, № 5) під назвою «Човен» за списком 1841 р., знайденим в архіві А. Костомарової.

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ

Вперше, без присвяти Оксані К...ко, опубліковано в журналі «Основа» (1861, № 9) за чернетками з поправками П. Куліша.

Це тільки початок твору, кінець поеми не зберігся. На початку 1842 р. Шевченко, посилаючи уривок з поеми видавцеві харківського альманаху «Сніп» Корсунові, писав: «Отак зачинається моя «Черниця»— а що дальше буде, то я і сам не знаю. Здається, і люльки не курю, а шматочки паперу, що була написана «Черниця», розгубилися — треба буде знову компонувать. А поки що буде, надрукуйте хоч це, що маю, тільки друкуйте своєю граматкою, бо вона мені дуже полюбилась». Другий випуск альманаху «Сніп» з друку не вийшов, і уривок з поеми не був тоді надрукований.

1. О к с а н а К...к о — Оксана Коваленко, дівчина, подруга дитячих літ Шевченка. Про неї згадано в дальших поезіях: N. N. («Мені тринадцятий минало»), «Три літа», «Ми вкупочці колись росли...» та ін.

2. Д о с т е м е н н и й с и н К а т р у с і.— Поет мав на увазі поводатаря кобзаря — Івася, сина Катерини з однойменної поеми.

3. С п р а в и н е м а... с п р а в и — нема незіпсованого, справного інструменту.

4. П р и д а н и — весільні гості від молодої.

УТОПЛЕНА

Вперше надруковано в альманасі «Молодик» (1843, № 2).

Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. 8 грудня 1841 року цей автограф поет надіслав Г. Ф. Квітці-Основ'яненку для опублікування в альманасі «Молодик».

ПЕСНЯ КАРАУЛЬНОГО У ТЮРЬМЫ

Вперше надруковано в «Записках отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина» (1939, вип. 5).

Автограф зберігається в рукописному відділі Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (ф. 178, № 10792). У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається фотокопія автографа.

СЛЕПАЯ (Поэма)

Вперше опубліковано в журналі «Киевская старина» (1886, № 6).

1. К у щ а (церк.-слов.)— шатро, курінь. Тут у значенні рідний дім.

2. Є л е й (*грецьк.*)— оливкова або рослинна олія, що вживається при богослужінні в церкві. В переносному розумінні — втіха для душі. Єлейний — лицемірно чулий, лицемірно доброзичливий.

3. З а к л а т ь (*церк.-слов.*)— заколоти, принести в жертву; о в е н (*церк.-слов.*) — баран, взагалі вівця.

4. М а к о в е й о в и й д е н ь — релігійне свято (Маковей) 1 серпня ст. ст.

5. Н а м и с т о з д у к а ч а м и.— Дукач — старовинна золота жіноча прикраса, зроблена з монети або з медалі.

ГАМАЛІЯ

Вперше надруковано окремим виданням 1844 р.

Автограф всього твору не виявлено. Зберігається автограф лише 26 рядків, написаних на третій і четвертій сторінках поштового аркуша; на першій сторінці цього ж аркуша — автограф «Заповіту».

1. Г а м а л і я — Шевченків Гамалія не історична особа, але в XVII—XVIII ст. ст. серед козацької старшини було кілька Гамалій. Згадуються вони в «Исторіи русов».

2. В е л и к и й Л у г — давня назва місцевості, що належала Запорозькій Січі, на лівому березі Дніпра, вкрита лісом, з озерами, лиманами, заростями очерету, де запорожці полювали й рибалили.

3. С к у т а р — див. прим. 5 до поеми «Гайдамаки».

4. Б о с ф о р — протока, що з'єднує Чорне море з Мармуровим.

5. Т а л я р — срібна монета (75 коп.). Д у к а т — золота монета. (Див. примітку 52 до поеми «Гайдамаки»).

6. Я н и ч а р и — відбірне турецьке військо, що формувалося з християн, взятих у полон ще дітьми і вихованих в дусі мусульман-фанатиків; власне, гвардійці турецького султана.

7. Б а ш а (паша)— титул вищих турецьких військових і цивільних вельмож у султанській Туреччині.

8. В і з а н т і я — держава стародавніх греків, Східна Римська імперія. Але тут йдеться не про ті часи, а про столицю султанської Туреччини Стамбул, що до 1453 р. іменувався Константинополем і був столицею Візантії.

9. Хурдига — в'язниця.

10. Дарданелли — протока, що з'єднує Мармурове море з Егейським.

11. Чернець — гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Під його проводом козаки здійснили ряд успішних походів на татарські і турецькі міста-фортеці, які були водночас і невільницькими ринками. Насправді Сагайдачний чернцем не був, він помер 1622 р. від рани, яку дістав у бою під Хотином (1621). Шевченко, як і деякі історики, вважав, що Сагайдачний помер у монастирі.

12. Галата — передмістя Стамбула, яке під час одного з походів спалив Сагайдачний.

13. Ралець — подарунок. Тут — у значенні бойовий подарунок, бойова сутичка, морський бій.

ТРИЗНА

Вперше надруковано під назвою «Бесталанный» в журналі «Маяк» (1844, № 4).

Поему Шевченко написав, перебуваючи 1843 року в Яготині в маєтку князя М. Г. Рєпніна, рідного брата декабриста Сергія Волконського.

Автограф не зберігся.

1. Тризна — поминки по душі померлого у давніх слов'ян.

2. Рєпніна, Варвара Миколаївна (1808—1891) — дочка князя М. Г. Рєпніна. Під час перебування поета в Яготині між Шевченком і Рєпніною встановилися дружні взаємини. Вона брала участь у поширенні альбома офортів «Живописная Украина», пізніше — листувалася з поетом, дбала про полегшення його долі під час заслання.

3. Персть *(церк.-слов.)* — земля.

РОЗРИТА МОГИЛА

Вперше надруковано 1859 р. у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпціг).

Автограф — в опублікованому 1966 р. фототипічним способом зошиті-збірці Т. Шевченка «Три літа».

1. Ой Богдане! — поет звертається до Богдана Хмельницького.

2. Степи мої запродані... — Ці рядки написані під враженням відвідання території колишньої Запорозької Січі, де царський уряд оселив німецьких колоністів, надавши їм численних пільг. Деякі з колоністів стали поміщиками й купцями, жорстоко визискували українських селян. Серед визискувачів були і євреї (купці та землевласники).

Див. також коментар та примітки до поеми «Великий льох».

ЧИГРИНЕ, ЧИГРИНЕ...

Вперше надруковано у львівському журналі «Вечерниці» (1863, № 11).

Автограф — в зошиті «Три літа».

1. Чигрин — Чигирин. Див. примітку 28 до поеми «Гайдамаки». Див. також коментар та примітки до поеми «Великий льох».

СОВА

Вперше надруковано в журналі «Нова громада» (1906, № 10).

Автограф — в зошиті «Три літа».

1. Півчварта — три з половиною.

2. Коворот — коловорот — ворота, якими колись закривався вихід із села, щоб не вибігала худоба і не псувала посіви.

ДІВИЧІ НОЧІ

Вперше надруковано в журналі «Нова громада» (1906, № 10).

Автограф — в зошиті «Три літа».

СОН (Комедія)

Вперше надруковано у Львові 1865 р. окремим виданням.

У царській Росії в «Кобзарі» 1867 р. надруковано тільки уривок (рядки 75—156), та й то з цензурними купюрами. Повністю поему надруковано в «Кобзарі» 1907 р.

Автограф — в зошиті «Три літа».

1. Душі пропиває!— Програвання в карти і пропивання кріпаків було тоді звичайним явищем у побуті кріпосників.

2. Загули кайдани під землею...— Йдеться про закованих у кайдани каторжників, що працювали в копальнях Сибіру.

3. Цар волі, цар, штемпом увінчаний!— Образ засланого царатом до Сибіру на каторгу революціонера. Каторжника тоді таврували, ставили клеймо.

4. На багнищі город мріє...— Петербург, заснований 1703 р. Петром I на березі Фінської затоки, де були болота й непрохідні хащі.

5. Сам — цар Микола I.

6. Там ніч, як день.— Тут йдеться про ясні, білі ночі, характерні для літньої пори на півночі.

7. Твердиня й дзвіниця — Петропавловська фортеця з церквою проти Зимового палацу. Була в'язницею для найнебезпечніших політичних ворогів самодержавства.

8. Первому — вторая.— На пам'ятнику Петру I, збудованому з наказу Катерини II 1782 р., написано двома мовами (російською і латинською): «Петру Первому — Екатерина Вторая».

9. Глухів — місто на Чернігівщині. Після зруйнування Батурина, з 1708 р. до 50-х років XVIII ст., Глухів був резиденцією гетьманів Лівобережної України.

10. З заступами на лінію...— на земляні роботи по зведенню оборонних ліній, фортець тощо.

11. Наказним гетьманом!— Розповідь ведеться від імені чернігівського полковника Павла Полуботка, якого 1722 р. після смерті І. Скоропадського призначено наказним (тимчасовим) гетьманом. Полуботко помер у Петропавловській фортеці 1724 р.

12. Загнав, голих і голодних...— Поет говорить про козаків і кріпаків, що будували Петербург. Історичні документи свідчать, що в цих роботах брали участь не тільки трудящі з України, але й чуваші, татари тощо.

13. Багряниця — царський одяг з дорогої тканини багряного, пурпурового кольору.

14. Медвідь.— Поет мав на увазі царя Миколу І.

У НЕДІЛЮ НЕ ГУЛЯЛА...

Вперше надруковано в альманасі «Луна» (1881, № 1) під назвою «Хустина».

Автограф — в зошиті «Три літа».

ЧОГО МЕНІ ТЯЖКО, ЧОГО МЕНІ НУДНО...

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1863, № 3).

Автограф — в зошиті «Три літа».

ЗАВОРОЖИ МЕНІ, ВОЛХВЕ...

Вперше опубліковано в газеті «Русский инвалид» (1857, № 61). Вдруге за життя поета надруковано в журналі «Основа» (1861, № 1) під назвою «Пустка» з присвятою М. С. Щепкіну.

Автограф — в зошиті «Три літа».

1. Волхв (ст.-слов.)— чарівник, чародій. З дальших рядків видно, що Шевченко мав тут на увазі видатного російського актора Михайла Семеновича Щепкіна (1788—1863), колишнього кріпака, близького свого друга.

ГОГОЛЮ

Вперше надруковано 1859 р. у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпціг) під назвою «Думка».

Автограф — в зошиті «Три літа».

1. Гоголь, Микола Васильович (1809—1852) — геніальний російський письменник. Шевченко дуже високо цінував його творчість.

2. Богилова — болиголова, отруйна рослина, бур'ян.

3. Німота — Шевченко мав тут на увазі царську бюрократію, серед якої в той час було багато німців з походження (Бенкендорф, Клейнміхель, Корф тощо).

НЕ ЗАВИДУЙ БАГАТОМУ...

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 3).

Автограф — в зошиті «Три літа».

НЕ ЖЕНИСЯ НА БАГАТІЙ...

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 3).

Автограф — в зошиті «Три літа».

ЄРЕТИК (Шафарикові)

Початок поеми (рядки 1—87) вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 1). Там же («Основа», 1861, № 8) надруковано уривок з поеми під назвою «Частина поеми: Єретик Іван Гус». Інший уривок з поеми (рядки 125—227) вперше надруковано у львівському журналі «Правда» (1873, № 16) під назвою «Папська булла». Другу половину поеми (рядки 228—374) вперше надруковано в журналі «Былое» (1906, № 6).

Повністю посму «Єретик» опубліковано в «Кобзарі» 1907 р.

Автограф — в зошиті «Три літа».

1. Єретик.— Так церква називала людей, що виступали проти окремих положень релігії. Католицька церква оголосила єретиками видатних філософів і вчених Джордано Бруно, Кампанеллу, Галілея за те, що вони боролися за наукове пізнання світу. В Чехії єретиком був оголошений Ян Гус.

2. Шафарик, Павло (1795—1861)— видатний чеський і словацький учений, професор Празького університету, один з основоположників методу порівняльного вивчення слов'янських мов. Своєю науковою роботою значно сприяв зростанню національного руху в слов'янських землях. Для пропаганди ідеї єдності слов'ян велике значення мали його спроби дати порівняльний огляд історії, літератури і етнографії всіх слов'янських народів як відгалужень єдиного народу.

3. Ієзекіїль — міфічний пророк, один із авторів мудрих біблійних повчань-пісень.

4. Константцький єретик великий — Ян Гус (1369—1415), великий син чеського народу, видатний діяч реформації, мислитель, ідейний натхненник антифеодального національно-визвольного руху в Чехії. Походив з селянської родини, був професором і ректором Карлового університету в Празі. Спалений у Констанці.

Страта Гуса була поштовхом до посилення антифеодального й національно-визвольного руху, що здобув назву гуситського. Шевченко оспівав Яна Гуса як борця проти німецько-католицької навали на слов'янські землі. Констанц — південнонімецьке місто, де відбувався церковний собор, на якому Яна Гуса оголошено єретиком і спалено.

5. Чернець годований сидить.— Шевченко мав на увазі римського папу.

6. Всує *(церк.-слов.)* — даремно.

7. Розпадуться три корони на гордій тіарі!— Тіара — папська шапка (митра), оточена трьома вміщеними одна над одною коронами, що служили символом влади папи як судді, законодавця і священнослужителя католицького світу.

8. Віфліємська каплиця — назва каплиці в Празі, в якій Ян Гус, починаючи з 1412 р., виступав з проповідями, спрямованими проти римського папи і католицької церкви.

9. Булла — грамота римського папи.

10. Конглав — конклав — збори представників вищого католицького духівництва, які обирали папу.

11. Аж до всесвітньої столиці...— тобто до Риму.

12. Авіньйон — місто на півдні Франції, де в середні віки тимчасово перебував один із пап, суперник римського папи.

13. Антипапи — папи, що існували одночасно з римським папою, але не визнавалися законними; претенденти на папський престол, між якими постійно точилася боротьба за владу. Так, наприкінці XIV ст. один папа був у Римі, другий — в Авіньйоні. На початку XV ст. собор у Пізі скинув обох пап і обрав третього. Собор у Констанці згодом скинув третього і обрав четвертого.

14. Кардинали — вищі духовні особи в римсько-католицькій церкві. Кардинали обирають із свого середовища римського папу.

15. Загелкали гуси...— Мова йде про гуситський рух, про прихильників Гуса, що разом з ним виступали проти римського папи. ...З орлами летять биться...— Під орлами тут розуміються прихильники римського папи.

16. Всіх ворон скликати!— Розуміється собор кардиналів у Констанці.

17. Дюки — графи (від франц. duc — граф).

18. Герольди — особи, що привселюдно оголошували накази короля чи імператора та сповіщали про початок урочистих церемоній.

19. Сарацини — так називали в середні віки арабів-магометан; з метою завоювання країн Близького Сходу папи і європейські королі організовували так звані хрестові походи проти арабів.

20. Аттіла — вождь гуннів у 445—453 роках, жорстокий зво-

йовник, відомий своїми спустошливими походами й завоюваннями в Азії та Європі.

21. Цесар — імператор тодішньої Священної Римської імперії Сигізмунд (1368—1437). Вячеслав — його брат, король чеський (Вацлав IV, 1376—1419).

22. Прелати — вищі духовні особи католицької церкви, що мали право судити.

23. Автодафе *(португ.)* — урочиста церемонія оголошення й виконання вироків середньовічної інквізиції, зокрема спалення засуджених на вогнищі. Тут йдеться про засудження до страти Яна Гуса як єретика.

24. Голгофа — гора поблизу Єрусалима. На ній, за євангельськими міфами, було розіп'ято Христа. Тут — місце страти Яна Гуса.

25. В овніх шкурах *(церк.-слов.)*... — в овечих шкурах.

26. Te deum laudamus *(лат.)* — Тебе, боже, хвалимо — католицька молитва.

27. Трапеза — місце споживання їжі, їдальня при монастирі. Трапезувати — їсти, бенкетувати.

28. Старий Жижка з Таборова (1360—1421) — Ян Жижка. 1419 р. після спалення Яна Гуса став на чолі повстання чеського народу проти німецького панування над Чехією.

29. Марьинское — село Мар'янівка на Полтавщині; там Шевченко жив у поміщика О. А. Лук'яновича, писав портрети членів його родини.

СЛІПИЙ (Поема)

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 4), з купюрами, під назвою «Невольник». Оскільки ця редакція пізнішого часу і має ряд істотних відмін, вона друкується в другому томі цього видання. Тут подається текст, який Шевченко переписав до свого зошита «Три літа».

1. Шляхетчина — королівська, шляхетна Польща.

2. Братства — організації, що були в XVI—XVII ст. ст. центрами культурного і почасти політичного життя на Україні. При братствах існували школи, в яких навчалась молодь, переважно з заможних кіл. Тут мова йде про Київську академію при Братському монастирі.

3. А живі мисліте... — тобто про справжню, життєву науку; мисліте — в церковнослов'янській азбуці літера «М».

4. Межигірський Спас — церква при монастирі в Межигір'ї, поблизу Києва.

5. У Почаєві святому... — у Почаєвській лаврі, монастирі на Волині.

6. Хоч Петра діждати... — Мається на увазі церковне свя-

то (припадало на першу половину літа — 29 червня за ст. ст.). Зелені свята передували святу Петра.

7. Чайки — великі козацькі човни.

8. Тендер — колись острівець, а тепер — коса в гирлі Дунаю.

9. Агарянська земля — тут у значенні землі, населеної магометанами.

10. Козака лейстрового...— тобто козака, записаного у спеціальний військовий реєстр.

11. Цареградська башта — в'язниця у Стамбулі, колишньому Цареграді (Константинополі).

12. Покрова — Покровська церква, що була на Запорозькій Січі.

13. І на тихому Дунаї новим кошем стали.— Після зруйнування у червні 1775 р. за наказом Катерини II Запорозької Січі значна частина запорожців змушена була втекти Дніпром на територію, що належала Туреччині, де вони організували Задунайську Січ у гирлі Дунаю. 1828 р., коли кошовий Гладкий зі своїми однодумцями повернувся в Росію, Задунайську Січ було ліквідовано.

14. Як цариця по Києву з Нечосом ходила...— Нечос — запорозьке прізвисько князя Г. Потьомкіна, державного діяча, фаворита Катерини II. 1787 р. вони разом подорожували по Україні та Криму. Те, що Катерина «Межигорського Спаса вночі запалила»,— легенда.

15. І як степи запорозькі німоті ділила та бахурям і байстрюкам люд закрепостила.— Після ліквідації Січі Катерина II роздала величезні земельні простори на півдні України своїм наближеним особам, зокрема Г. Потьомкіну. Чимало земель перепало німцям з походження, німцям-колоністам. 1783 р. Катерина II видала указ про остаточне закріпачення селян Лівобережної України.

16. Як Кирило з старшинами пудром осипались...— Кирило — Кирило Розумовський, останній гетьман України (1750—1764). Пудром осипались — перейняли закордонну моду носити парики, обсипані пудрою.

17. Головатий, Антон — один з організаторів Чорноморського козацького війська й ініціатор переселення запорожців на Кубань з Наддністрянщини (1792).

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ (Містерія)

Більшу частину твору (рядки 175—500) вперше надруковано у львівському журналі «Правда» (1869, № 2—3). Повністю поему опубліковано 1876 р. у «Кобзарі», виданому в Празі зі спогадами Костомарова і Мікешина.

Автограф — в зошиті «Три літа».

Поема Т. Г. Шевченка «Великий льох» спрямована проти соціального та національно-колоніального гніту, здійснюваного на Україні російським царизмом.

Символізуючи долю «душ» становище українського народу за часів царювання Миколи I, Шевченко висловив своє обурення й гнів з того, що царизм, козацька старшина, дворянство скористалися з возз'єднання України з Росією, з перемоги над шведами для дальшого закабалення народу. Звідси й негативна оцінка Шевченком діяльності Петра I та Богдана Хмельницького.

У поемі показано глибоку ненависть народу до царів, панів-кріпосників і козацької старшини. Три ворони — це образи українських, польських і російських реакційних сил.

1. Містерія *(грецьк.)* — таїнство. Особливий жанр драматичного твору, що виник у середньовічному театрі (XIV ст.).

2. Суботове (або Суботів)— село і маєток Богдана Хмельницького біля Чигирина. Там він і похований.

3. Юрусь гетьманенко — син Богдана Хмельницького Юрій. Був гетьманом з 1659 по 1663 р. та в 1677—1681 роках.

4. Що він їхав в Переяслав Москві присягати!..— 8 січня (ст. ст.) 1654 р. на раді в Переяславі було ухвалено приєднати Україну до Росії. Богдан Хмельницький присягнув з старшиною на вірність російському цареві Олексію.

5. Цареві московському коня напоїла — в Батурині, як він їхав в Москву із Полтави.— Шевченко тут говорить про повернення Петра I з-під Полтави після розгрому шведів 27 червня 1709 р.

6. Батурин — місто на Чернігівщині, в 1669—1708 роках було резиденцією гетьманів Лівобережної України.

7. Чечель, Дмитро — батуринський полковник, прибічник зрадника Мазепи.

8. Сейм — річка, притока Десни. На Сеймі стоїть м. Батурин.

9. Мазепа, Іван — був гетьманом в роках 1687—1708. В жовтні 1708 р. зрадив Росію і Україну і перейшов на бік шведського короля Карла XII. Після поразки шведів під Полтавою Мазепа втік з Карлом XII на турецьку територію, де незабаром і помер.

10. Чута — назва одного з лісів поблизу Суботова.

11. Радзівілл і Потоцький — польські магнати. Брали участь у польському повстанні 1830—1831 рр. проти царизму. Після придушення повстання жили в еміграції в Парижі. Тут натякається на їх байдужість до визвольної боротьби польського народу. Володіли величезними маєтками в Польщі, Литві і на Україні.

12. Декабристи — дворянські революціонери (визначення

Леніна), здебільшого офіцери, перше покоління революціонерів у Росії; в першій чверті XIX ст. вони виступили проти царату з метою повалити монархічну владу і встановити в Росії буржуазну республіку. Декабристи мали три організації: «Південне товариство», «Північне товариство» і «Товариство з'єднаних слов'ян». 14 грудня (ст. ст.) 1825 р. декабристи підняли в Петербурзі повстання, яке цар Микола I жорстоко придушив. Царські війська придушили і другий декабристський виступ — повстання Чернігівського полку в околицях м. Василькова на Київщині (кінець грудня 1825 р. — початок січня 1826 р.). Микола I нещадно розправився з декабристами. П'ять керівників повстання — Пестель, Рилєєв, Бестужев-Рюмін, С. Муравйов-Апостол, Каховський — були повішені, решту (понад 100 чол.) заслано на каторгу до Сибіру. Різних кар зазнали також солдати — учасники руху.

Шевченко глибоко співчував декабристам. Побачивши в Нижньому Новгороді у свого знайомого номер герценівського журналу «Полярная звезда», на обкладинці якого були надруковані портрети декабристів, він записує в своєму «Щоденнику» таке: «Обертка, т. е. портреты первых наших апостолов-мучеников, меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления. Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны — портреты этих великомучеников с надписью: «Первые русские благовестители свободы», а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью: «Не первый русский коронованный палач».

13. Три указа накаркала на одну дорогу... — укази царя Миколи I про побудову залізниці між Петербургом і Москвою.

14. Да шесть тысяч в одной версте душ передушила... — На будуванні залізниці працювали селяни-кріпаки, які тисячами вмирали від нелюдських умов праці, голоду та епідемій.

15. Фон Корф — барон М. А. Корф, царський чиновник, казнокрад, член Державної ради. Керував поліцейською управою за царя Миколи I і одночасно поставляв кріпаків для земляних робіт на будівництві залізниці між Петербургом і Москвою. На цьому добре нажився.

16. Що розлили з річку крові та в Сибір загнали свою шляхту... — Мова йде про польське повстання 1830—1831 років. Після придушення повстання Микола I заслав до Сибіру багатьох його учасників.

17. Карамзін, Микола Михайлович (1766—1826) — відомий російський історик і літератор. Написав «Историю государства Российского» в 12-ти томах.

18. Сулу в Ромні загатила тільки старшинами

козацькими...— Ромен, або Ромни,— місто на Полтавщині, над річкою Сулою, притокою Дніпра. Тут мова йде про скарання Петром I старшин козацьких — однодумців зрадника Мазепи.

19. Просто козаками Фінляндію засіяла; насипала бурта на Орелі... та цареві болота гатила.— За часів Петра I люд український (особливо козацтво) брав участь у війні з Швецією, зокрема на території Фінляндії; багато козаків і кріпаків загнали на спорудження Петербурга і фортець, на будування укріплень на річці Орелі, на прокладення Ладозького каналу і т. п. У війні з Швецією, а також на важких будівних та земляних роботах загинула велика кількість людей. Бурта (або бурти) — купи, довгі вали (порівн. бурти картоплі).

20. Ржавиця — Іржавець — село на Чернігівщині, куди, згідно з переказами, запорожці після зруйнування Січі перенесли образ божої матері.

21. Мучитель — цар Іван IV Грозний (царював у роках 1547—1584), великим князем був проголошений ще 1533 р.

22. Петруха — цар Петро I (був царем у 1682—1725 рр.).

23. Пчела — «Северная пчела», реакційна газета, що виходила в Петербурзі (1825—1853).

24. Ярчук — за народним повір'ям, собака, що народжується видющим, з вовчими зубами.

25. Тясьма — річка Тясмин, притока Дніпра. На ній стоїть м. Чигирин, колишня резиденція Богдана Хмельницького.

26. Ясси — місто в Румунії, колишня столиця Молдавського князівства. Тут мається на увазі похід Б. Хмельницького на Ясси, 1652 р. в Яссах старший син Богдана Хмельницького Тиміш одружився з Розандою, дочкою молдавського господаря (князя) Лупула.

27. Жовті Води.— Мова йде про битву, яка відбулася на річці Жовті Води в травні 1648 р. (Див. примітку 41 до посми «Гайдамаки»).

28. Містечко Берестечко.— Під Берестечком у червні 1651 р. сталася битва війська Богдана Хмельницького з польською армією. Зрада татарського хана, тодішнього спільника Хмельницького, дала змогу польській шляхті виграти бій.

29. Яременка в пику пише...— «Козака Яременка клуня на тім місці, де стояли Богданові палати».— *Прим. Шевченка.*

СТОЇТЬ В СЕЛІ СУБОТОВІ...

Вперше надруковано польською транскрипцією в часописі «Dziennik Literacki» (1861, № 62).

Автограф — в зошиті «Три літа».

1. Суботів — див. примітку 2 до твору «Великий льох».

2. Зіновію, Олексіїв друже! — Зіновій — друге ім'я гетьмана Богдана Хмельницького. Олексій — цар Олексій Михайлович (царював у 1645—1676 роках). За його царювання 1654 р. Україна возз'єдналася з Росією.

НАЙМИЧКА (Поема)

Вперше надруковано у виданні П. Куліша «Записки о Южной Руси» (1857, т. 2) без підпису автора, оскільки Шевченкові тоді було заборонено друкуватися. З цензурних міркувань у передмові до поеми П. Куліш зазначав, що автор поеми невідомий, а текст її нібито знайдено в альбомі «хуторской барышни».

Автограф — в зошиті «Три літа». Він дещо різниться від першодруку, в ньому нема, зокрема, поділу на розділи.

1. Габа — біле турецьке сукно; смуга на тканині іншого кольору. Тут вжито у значенні краєчків хустки.

2. Цареград — див. примітку 3 до твору «Іван Підкова».

3. Кав'яр — солона риб'яча ікра.

КАВКАЗ

Вперше надруковано 1859 р. у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпціг).

Автограф — в зошиті «Три літа».

1. Де Бальмен, Яков Петрович (1813—1845) — офіцер, художник, родом з Полтавщини, Шевченків приятель. Разом з художником М. Башиловим у 1844 р. ілюстрував переписану латинкою збірку «Wirszy T. Szewczenka». Живописом і літературою займався як аматор. Загинув на Кавказі під час походу царського війська проти черкесів.

2. Прометей — образ титана (напівбога). У стародавніх греків була поширена легенда, що Прометей викрав у богів вогонь і віддав його людям. За це Зевс (найстарший бог) звелів прикувати Прометея до скелі на високій кавказькій горі, а орел став щодня прилітати і клювати його печінку. Щоб муки Прометея тривали вічно, Зевс зробив так, що печінка в покараного протягом ночі виростала і її знову клював орел.

3. Пря *(церк.-слов.)*— суперечка.

4. Чурек — особливо спечений несолоний хліб у вигляді великого коржа. Сакля — хата, збудована з каменю й глини.

5. Що цар якийсь-то свині пас...— Тут Шевченко використав біблійний образ царя Давида, який забрав собі в наложниці жінку одного із своїх військових начальників (Урія), а його послав на війну, де він і загинув.

6. Гішпани — іспанці, в даному контексті — колонізатори.

7. Суєслови — марнослови.

8. Ставник — свічник у церкві.

9. Мірра *(церк.-слов.)* — пахуча смола, що її використовують під час церковної відправи.

10. Мій Якове... — Яків де Бальмен, якому присвячено твір.

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕННИМ...

Вперше надруковано 1859 р. у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпціг).

Автограф — в зошиті «Три літа».

1. Моголи — тут у значенні монголи.

2. Тамерлан (1336—1405) — перекручена європейська форма прізвиська Тімура, якого араби називали Тімурленг (що означає Тімур-кульгавий), — татаро-монгольський полководець і завойовник.

3. Коллар, Ян (1793—1852) — чеський поет і вчений, син селянина-словака, професор Віденського університету, обстоював ідею об'єднання чехів і словаків, а також інших слов'янських народів.

4. Ганка, Вацлав (1791—1861) — чеський поет і вчений, професор Празького університету.

5. Слав'янофіли — представники ідейно-політичної течії в 30—50-х роках XIX ст., що обстоювали ідею об'єднання слов'янських народів у єдину федерацію під зверхністю російського царя. Карл Маркс, а також М. Чернишевський називали теорію слов'янофілів реакційною, такою, яка, по суті, допомагала зміцненню царизму.

6. Брути — історичні особи в Стародавньому Римі. Люцій Юній Брут 510 р. до н. е. очолив повалення з трону царя Тарквінія Гордого, після чого Рим став республікою; Марк Юній Брут — один з організаторів змови і вбивства Юлія Цезаря (44 р. до нашої ери).

7. Коклес — легендарний римський герой, відомий тим, що 507 р. до н. е. обороняв міст на річці Тібр у Римі від етруського царя Порсени.

8. Титла — особливий значок над словом, який у церковнослов'янському письмі означає скорочення певних літер у слові.

9. Синоп, Трапезонд (Трабзон) — турецькі міста на узбережжі Чорного моря, що їх руйнували козацькі гетьмани у відповідь на агресивні, спустошливі походи турків на Україну.

10. І на Січі мудрий німець картопельку садить... — Шевченко мав на увазі заселення півдня України німецькими багатіями-колоністами; цьому заселенню сприяла Катерина II.

ХОЛОДНИЙ ЯР

Вперше надруковано 1859 р. у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпціг).

Автограф — в зошиті «Три літа».

1. Холодний Яр — яр у лісі, поблизу Чигирина, де збиралися 1768 р. гайдамаки.

2. Нерон — римський імператор у I ст. н. е., відомий своєю жорстокістю. Шевченко мав тут на увазі царя Миколу I.

3. «Пятно в нашей истории...» — Шевченко мав тут на увазі книгу А. Скальковського «Наезды гайдамак на Западную Украину 1733—1768 гг.» (1845), в якій автор ганьбив селянський революційний рух і справді вжив у своїй книзі слово «пятно».

ПСАЛМИ ДАВИДОВІ

Окремі псалми вперше надруковано 1857 р. без прізвища автора у виданні П. Куліша «Граматка». В «Кобзарі» 1860 р. псалми надруковано з цензурними купюрами.

Автограф — в зошиті «Три літа». Він має деякі відміни від тексту, опублікованого в «Кобзарі» 1860 р.

1. Псалми — давні пісні релігійно-філософського змісту, що становлять так зване святе письмо. Авторство їх приписується різним біблійним пророкам. Частина таких пісень пов'язується з ім'ям ізраїльсько-іудейського царя Давида (1055—1015 роки до н. е.). Форму його біблійної поезії Шевченко використав для пропаганди своїх революційно-демократичних ідей.

2. Вскую *(церк.-слов.)* — чому, чого, доки.

3. Ізраїль — ім'я міфічного родоначальника єврейського народу.

4. Всує — див. примітку 6 до твору «Єретик».

5. Аарон — за біблією, єврейський первосвященик, брат Мойсея.

6. Омети — краї, по́ли особливого верхнього одягу духовенства, ризи.

7. Єрмон — гора в Палестині.

8. Орган — музичний інструмент тих часів, своєрідний ріжок.

9. Едомляне — народ, що жив на півдні, в сусідстві з ізраїльським народом, і часто нападав на нього.

10. Тимпан — стародавній музичний інструмент, різновид литавра.

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ

Вперше надруковано в журналі «Нова громада» (1906, № 10).

Автограф — в зошиті «Три літа».

МИНАЮТЬ ДНІ, МИНАЮТЬ НОЧІ...

Вперше надруковано в журналі «Основа» (1861, № 3).

Автограф — в зошиті «Три літа».

ТРИ ЛІТА

Вперше надруковано в журналі «Нова громада» (1906, № 10).

Автограф — в зошиті «Три літа».

1. Катруся — поет мав на увазі образ Катерини з однойменної своєї поеми.

2. Що молились з козаками в турецькій неволі.— Шевченко тут згадує свою поему «Гамалія», в якій зображено бранців у турецькій неволі, а потім їх визволення.

3. Оксана — Оксана Коваленко, подруга дитячих літ Шевченка і героїня кількох його творів; зокрема, Оксані Коваленко присвячена поема «Мар'яна-черниця».

4. Кругом мене, де не гляну, не люди, а змії...— Поет тут говорить про поміщиків-кріпосників і всіх тих, хто був опорою і відданим слугою самодержавства.

ЗАПОВІТ

Вперше надруковано 1859 р. у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» (Лейпціг) під назвою «Думка».

Автограф — в зошиті «Три літа».

Твір написано під час дуже серйозного захворювання, коли поет уже не мав надії на одужання.

ЛІЛЕЯ

Вперше надруковано у львівській газеті «Слово» (1862, № 16).

Існують інші варіанти твору. Тут подається той текст, який Шевченко записав до «Більшої книжки», фототипічним способом 1963 р. опублікованої Видавництвом АН УРСР.

РУСАЛКА

Вперше надруковано у львівському журналі «Вечерниці» (1862, № 12).

Є кілька автографів цього твору. Тут подається текст, який Шевченко записав до «Більшої книжки».

ОСИКА (Поема)

Вперше надруковано у виданні: Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у десяти томах, т І. К., Вид-во АН УРСР, 1939, стор. 527—535. Ця чистова редакція поеми, переписана до зошита разом з передмовою до другого видання «Кобзаря», «Лілеєю» і

«Русалкою», була підготовлена до друку, але під час арешту 5 квітня 1847 р. її відібрано у поета. На засланні Шевченко записав поему по пам'яті до «Малої книжки», значно переробивши і назвавши — «Відьма». У Нижньому Новгороді ще раз переписав. Так постав, по суті, новий твір, який друкується у другому томі цього видання під назвою «Відьма».

1. Після осіннього Миколи...— після 19 грудня.

2. Вовкулак — у повір'ях деяких слов'янських народів перевертень, мертвяк, який виходить уночі з могили, щоб смоктати кров у людей, що сплять.

3. Бендери — місто на правому березі Дністра в сучасній Молдавській РСР.

4. Сакраментовати — причащати перед смертю.

5. Сорокоусти.— В православній церкві — молитви по померлих протягом сорока днів після смерті.

ЗА ЩО МИ ЛЮБИМО БОГДАНА?

Вперше надруковано в збірнику «Шевченко. Річник перший». Х., ДВУ, 1928.

Вірш написано на останньому аркуші рукописного збірника «Wirszy T. Szewczenka» (1844) з ілюстраціями М. Башилова та Якова де Бальмена.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Стор.

Т. Шевченко. Автопортрет. Олія. 1840 р. . . . . 4—5
Титульна сторінка першого видання «Кобзаря» 89
Сторінка автографа поеми «Мар'яна-черниця» 159
Т. Шевченко. Батькова хата в Кирилівці. Олівець. 1843 р. 224—225
Т. Шевченко. Катерина. Олія. 1842 р. . . . . 224—225
Т. Шевченко. Автопортрет. Туш. 1843 р. . . . . 224—225
Будинок у Києві, в якому жив Шевченко, нині літературно-меморіальний музей поета . . . . . 224—225
Сторінка автографа поеми «Сон» з помітками чиновників III відділу 237
Автограф поезії «Заповіт» 351

ЗМІСТ

Євген Кирилюк. Геній народу 5

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ (1837—1847)

Причинна 33
Думка («Тече вода в синє море...») 39
Думка («Вітре буйний, вітре буйний!») 40
Думка («Тяжко-важко в світі жити...») 42
Думка («Нащо мені чорні брови...») 44
На вічну пам'ять Котляревському 45
Катерина 48
Тарасова ніч 67
«Думи мої, думи мої...» 71
Перебендя 74
Тополя 77
До Основ'яненка 83
Іван Підкова 86
Н. Маркевичу 88
На незабудь *(Штернбергові)* 90
Гайдамаки *(Поема)* 91
Інтродукція 97
Галайда 98
Конфедерати 101
Титар 105
Свято в Чигирині 111
Треті півні 121
Червоний бенкет 124
Гупалівщина 129
Бенкет у Лисянці 132
Лебедин 141
Гонта в Умані 144
Епілог 152
Передмова 155
Панове субскрибенти! 156
«Вітер з гаєм розмовляє...» 157
Мар'яна-черниця 158
Утоплена 170
Песня караульного у тюрьмы *(Из драмы «Невеста»)* 175
Слепая *(Поэма)* 176
Гамалія 204
Тризна 209
Розрита могила 223
«Чигрине, Чигрине...» 225
Сова 228
Дівичії ночі 235
Сон *(Комедія)* 238
«У неділю не гуляла...» 253
«Чого мені тяжко, чого мені нудно...» 256
«Заворожи мені, волхве...» 257
Гоголю 258
«Не завидуй багатому...» 259

«Не женися на багатій..» 260
Єрстик *(Шафарикові)* 261
Сліпий *(Поема)* 271
Великий льох *(Містерія)* 289
Три душі 289
Три ворони 293
Три лірники 300
«Стоїть в селі Суботові...» 305
Наймичка *(Поема)* 307
Кавказ 322
І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє 327
Холодний Яр 334
Псалми Давидові 337
1. («Блаженний муж на лукаву...») 337
12. («Чи ти мене, боже милий...») 337
43. («Боже, нашими ушима...») 338
52. («Пребезумний в серці скаже...») 339
53. («Боже, спаси, суди мене...») 339
81. («Між царями й судіями...») 340
93. («Господь бог лихих карає...») 341
132. («Чи є що краще, лучче в світі...») 342
136. («На ріках круг Вавілона...») 342
149. («Псалом новий господеві...») 343
Маленькій Мар'яні 345
«Минають дні, минають ночі...» 346
Три літа 347
Заповіт 350
Лілея 352
Русалка 355
Осика *(Поема)* 357
«За що ми любимо Богдана?» 374

Примітки 377

Список ілюстрацій 407

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Сочинения в пяти томах, т. I

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, вул. Володимирська, 42.

*

Редактор *М. Ф. Вишневський*
Художник *П. Т. Вишняк*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *О. П. Яхніс*
Коректори *Н. Н. Плачинда, В. Я. Рибакоза*

Виготовлено
на Харківській книжковій ф-ці ім. Фрунзе
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

*

Здано на виробництво 4/XI 1969 р.
Підписано до друку 3/VII 1970 р.
Папір № 1. Формат 84×108/32
Фізичн. друк. арк. 12,75.
Умовн. друк. арк. 21,42+3 вкл.
Обліково-видавн. арк. 21,917.
Ціна 91 коп. Замовл. 9-490. Тираж 65 000.